

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabıtləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI

Journal DOI:
<https://doi.org/10.62130/FIOI6404>
№ 2 (44), 2025 - Issue DOI:
<https://doi.org/10.62130/BXIR9374>

BAŞ REDAKTOR:
Canpolad Daanov
Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Vüqar Mansurov
Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyası rəisinin birinci müavini,
polis polkovniki, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fəzil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlər nazirinin müavini - Baş Təşkilat - İnspeksiya İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor

Rəcəbov Bəxtiyar Almaxmatoviç
Özbəkistan Daxili İşlər Nazirliyinin Akademiyası rəisinin birinci müavini, polis polkovniki, hüquq elmləri doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor
Bəhram Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor
Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor
Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor
Həbil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor
İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasımov
hüquq elmləri doktoru, professor
Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor
Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
Vladimir Cətiyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
Esberqen Alaxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
Yegana Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
Cəbir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib:
Fəxr Vəliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Korrektor:
Fərqanə Qurbanlı

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin dövlət
qeydiyyatı №10m-5405.
19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
jurnali elmi tədqiqatların əsas
müddəalarının nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir.

Format 60x84 1/8. Fiziki ç/v 20
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində
çap olunub.

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

- Elşən Hacıyev.** Mühərribə cinayətləri və hərbi hüququn icra edilməsi 5
Vasif Quliyev. Yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri 12
Kamran Xəlilov. Kibercinayətkarlıq mühitində fişinq hücumlarının törədilmə üsulları və onunla mübarizənin hüquqi əsasları 23

KRİMİNALİSTİKA

- Rasim İsaqov.** İbtidai araşdırmada xəttin psixodiagnostikası və parapsixologiyanın imkanlarından istifadənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri 34
Ələkbər Allahverdiyev. Dindirmədə qoxu və musiqi fonunun tətbiq edilməsinin bəzi xüsusiyyətləri 40
Lalə Məmmədova. İstintaq hakimi institutunun Azərbaycanda tətbiqi zərurəti: normativ, nəzəri və müqayisəli hüquqi təhlil 46

İNSAN HÜQUQLARI

- Azər Orucov.** Məişət zorakılığının qarşısının alınmasının bəzi məsələləri 56
Natiq Hüseynov. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi kontekstində əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi 61
Malik Səlimov, Nəzakət Səlimova. Şəxsin ölkədən çıxışına məhdudiyət ("stop") qoyulmasının hüquqi və sosial-psixoloji aspektləri 65
Röya Mirtalıbova. Elektron hökumət mühitində dövlət-vətəndaş münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi: inzibati hüququn çağırışları 71

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

- Soltan İsgəndərli.** Dünya Ticarət Təşkilatında apellyasiya orqanının fəaliyyətinin islahatı problemi 80
Nicət Cəfərov. Azad ticarət zonalarının beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsində NAFTA modeli 88

ƏMƏK HÜQUQU

- Pərviz Qəribov, Qəhrəman Behbudov, Yusif Mirzəzadə.** Fiziki şəxslərin və hərbi qulluqçuların ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində keçirdikləri təlim vaxtının bir hissəsinin pensiya təyinatı zamanı əmək stajı olaraq hesablanması hüquqi əsasları .. 95

GƏNC TƏDQIQATÇI

- Fərid Musayev.** Beynəlxalq hüquq səviyyəsində sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun tənzimlənməsi və ətraf mühitin qorunması 100
Mirbaba Ağarəhimov. Azərbaycanın mədəni irsi və onun rəqəmsallaşdırılmasının hüquqi aspektləri: tarixi abidələr, arxeoloji obyektlər və muzeylər 107
Şamxal Məmmədli. Hakimiyyətlər bölgüsü baxımından Konstitusiyaya Məhkəməsinin qanunvericilik orqanının fəaliyyətinə nəzarəti 113
Turanə Ahiyeva. Azərbaycanda turizm polisi xidmətinin yaradılması arzuolunandır 125
Tural Cəfərov. Müasir döyüş taktikalarında texnologiyanın rolu 129
Alparslan Məmmədli. Cinayət mühakimə icraatında sübutetmə fəaliyyətində süni intellektin tətbiqinin ilkin əsasları 136
Bilal İbrahimov. Tanınmaya təqdimetmənin prosessual formaları və onların tətbiqi zamanı yaranan problemlər 142
Aynur Səfərli. Daxili işlər orqanları üçün kadr hazırlığında nitq mədəniyyətinin əhəmiyyəti: ittiham və müdafiə tərəfinin nitqi 146
Əmir Məmmədrzayev. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biri kimi 153

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ

Journal DOI:
<https://doi.org/10.62130/FIOI6404>
№ 2 (44), 2025 - Issue DOI:
<https://doi.org/10.62130/BXIR9374>

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Джанполад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Вугар Мансуров
Первый заместитель начальника Академии
Полиции МВД, полковник полиции,
доктор философии юридических наук

Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук

Фазиль Гулиев
Заместитель министра Внутренних Дел
Азербайджанской Республики, начальник
Главного организационно-инспекционного
управления, генерал-лейтенант полиции

Исаenkova Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского про-
цесса Саратовской Государственной Юри-
дической Академии, доктор юридических
наук, профессор

Раджабов Бахтияр Алмахматович
Первый заместитель начальника Академии
МВД Узбекистана, полковник полиции,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавалов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Альш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакнишева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
Кандидат юридических наук

Ответственный секретарь:

Фахри Валиев
Кандидат юридических наук

Корректор:

Фаргана Гурбанлы

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№101-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Респуб-
лики за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 20

Тираж: 300

Журнал напечатан в издательстве
"Бак"

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

- Эльшан Гаджиев. Военные преступления применение военного права 5
- Васиф Кулиев. Основные направления совершенствования уголовного зако-
нодательства, связанного с незаконным оборотом наркотических средств и
психотропных веществ среди несовершеннолетних 12
- Камран Халилов. Способы совершения фишинговых атак в среде киберпре-
ступности и правовые основы борьбы с ними 23

КРИМИНАЛИСТИКА

- Расим Исаков. Процессуальные и тактические особенности использования
психодиагностики почерка и возможностей парапсихологии в первичных ис-
следованиях 34
- Алекпер Аллахвердиев. Некоторые особенности использования запахов и
фоновой музыки при допросе 40
- Лале Мамедова. Необходимость внедрения института следственного судьи в
Азербайджане: нормативный, теоретический и сравнительно-правовой анализ 46

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

- Азер Оруджов. Некоторые вопросы предотвращения бытового насилия 56
- Натик Гусейнов. Осуществление оперативно-розыскных мероприятий в кон-
тексте обеспечения прав и свобод человека 61
- Малик Салимов, Назакет Салимова. Правовые и социально-психологические
аспекты установления ограничения («стор») на выезд лица за пределы страны. 65
- Роя Мирталибова. Совершенствование отношений государство-гражданин в
среде электронного правительства: вызовы административного права 71

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

- Солтан Искендерли. Проблема реформы деятельности апелляционного орга-
на во Всемирной Торговой Организации 80
- Ниджат Джафаров. Модель НАФТА в международно-правовом регулирова-
нии зон свободной торговли 88

ТРУДОВОЕ ПРАВО

- Пярвиз Гарибов, Кяхраман Бейбудов, Юсиф Мирзаде. Правовые основа-
ния учета части периода обучения физических лиц и военнослужащих в выс-
ших и средних специальных учебных заведениях в качестве трудового стажа
при назначении пенсии..... 95

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ

- Фарид Мусаев. Регулирование права на жизнь в здоровой окружающей среде
и охраны окружающей среды на уровне международного права 100
- Мирбаба Агарагимов. Культурное наследие Азербайджана и правовые аспек-
ты его оцифровки: исторические памятники, археологические объекты и музеи... 107
- Шамхал Мамедли. Контроль Конституционного Суда за деятельностью зако-
нодательного органа с точки зрения разделения властей 113
- Турана Алиева. Целесообразность создания службы туристической полиции в
Азербайджане..... 125
- Турал Джафаров. Современные тактики ведения боя и роль технологий 129
- Алпарслан Маммедли. Предварительные основы применения искусственного
интеллекта в деятельности по доказыванию в уголовном судопроизводстве..... 136
- Билал Ибрагимов. Процессуальные формы опознания и проблемы, возника-
ющие при их применении 142
- Айнур Сафарли. Значение культуры речи в подготовке кадров для органов
внутренних дел: речь стороны обвинения и защиты 146
- Эмир Маммедраев. Защита прав и свобод человека и гражданина как один из
основных принципов оперативно-розыскной деятельности..... 153

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL

Journal DOI:
<https://doi.org/10.62130/FIOI6404>
№ 2 (44), 2025 - Issue DOI:
<https://doi.org/10.62130/BXIR9374>

EDITOR-IN-CHIEF:

Canpolad Daanov
Head of the Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs, polis major-general

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:

Vugar Mansurov
Police Academy of the Ministry of Internal
Affairs first deputy chief, police colonel,
Doctor of Philosophy in Law

Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev
The head of the inspection office of the head
organization of the Ministry of Internal Affairs,
police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Rajabov Bakhtiyar Almakhatovich
First Deputy Head of the Academy of the
Ministry of Internal Affairs of Uzbekistan,
Police Colonel, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, professor

Bakhran Zahidov
doctor of law, professor

Kamil Salimov
doctor of law, professor

Mahir Akhmedov
doctor of law, professor

Habil Gurbanov
doctor of law, professor

Ibrahim Guliyev
doctor of law, professor

Alysh Gasimov
doctor of law, professor

Midhad Gafarov
doctor of law, professor

Dmitry Shestakov
doctor of law, professor

Vladimir Dzhatiev
doctor of law, professor

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, professor

Rashad Gurbanov
doctor of law, professor

Anatoly Berlage
doctor of law, professor

Egyana Balakishieva
doctor of philosophy in law

Khanlar Bayramzade
doctor of philosophy in law

Jabir Guliyev
candidate of law

Responsible Secretary:
Fakhri Valiev
candidate of law

Proofreader:
Fargana Gurbanli

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 20
Draw: 300
Journal have been printed in "Baku".

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY

- Elshan Hajiyev.** War crimes and the implementation of military law 5
Vasif Guliyev. Main directions for the improvement of criminal legislation on the
illicit trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances involving minors 12
Kamran Khalilov. Methods of committing phishing attacks in the cybercrime envi-
ronment and the legal basis for combating them..... 23

CRIMINALISTICS

- Rasim Isakov.** Procedural and tactical features of using handwriting psychodiagnos-
tics and the potential of parapsychology in preliminary research 34
Alakbar Allahverdiyev. Some features of using smells and background music
during interrogation 40
Lala Mammadova. The necessity of introducing the investigating judge institution
in Azerbaijan: normative, theoretical, and comparative legal analysis 46

HUMAN RIGHTS

- Azer Orujov.** Certain issues regarding the prevention of domestic violence..... 56
Natig Huseynov. Implementation of operational-search measures in the context of
ensuring human rights and freedoms 61
Malik Salimov, Nazakat Salimova. Legal and socio-psychological aspects of re-
stricting a person's exit from the country ("stop")..... 65
Roya Mirtalibova. Improving state-citizen relations in the e-government environ-
ment: challenges of administrative law 71

INTERNATIONAL LAW

- Soltan Isgandarli.** The problem of reforming the functioning of the appellate body
in the World Trade Organization 80
Nijat Jafarov. The NAFTA model in the international legal regulation of free trade
zones 88

LABOUR LAW

- Parviz Qaribov, Qahraman Behbudov, Yusif Mirzazada.** Legal grounds for con-
sidering part of the training period of individuals and military personnel in higher
and secondary specialized educational institutions as work experience for the pur-
pose of pension assignment 95

YOUNG RESEARCHER

- Farid Musayev.** Regulation of the right to live in a healthy environment and
environmental protection at the level of international 100
Mirbaba Agharahimov. Cultural heritage of Azerbaijan and legal aspects of its
digitization: historical monuments, archaeological sites and museums 107
Shamkhal Mammadli. Constitutional Court's oversight of the legislative body's
activities from the perspective of separation of powers 113
Turana Aliyeva. The expediency of establishing a tourism police service in
Azerbaijan 125
Tural Jafarov. Modern combat tactics and the role of technology..... 129
Alparslan Mammadli. Initial foundations for the application of artificial
intelligence in the proving activity in criminal proceedings 136
Bilal Ibrahimov. The procedural forms of identification parades and the problems
arising during their application 142
Aynur Safarli. The importance of speech culture in the training of personnel for
internal affairs bodies: the speeches of the prosecution and the defense 146
Amir Mammadrzayev. Protection of human and civil rights and freedoms as one of
the fundamental principles of operational-search activity 153

Elşən HACIYEV

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin

Polis Akademiyasının Hərbi kafedrasının baş müəllimi,

polis polkovnik-leytenantı

e-mail: elsenhaciyevherbi@gmail.com

https://doi.org/10.62130/SMKR2260

MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİ VƏ HƏRBİ HÜQUQUN İCRA EDİLMƏSİ

XÜLASƏ

Münaqişə zamanı hərbi qanunların tətbiqi beynəlxalq hüququn əsas istiqamətlərindən biri olub, silahlı qarşıdurmaların tənzimlənməsi və mülki əhalinin qorunmasını təmin edir. Cenevrə və Haaqa Konvensiyaları bu çərçivənin əsasını təşkil etsə də, müasir dövrdə hibrid müharibələr, qeyri-dövlət aktorlarının iştirakı, kibermüharibə və cəzasızlıq problemi hüquqi mexanizmlərin effektivliyini çətinləşdirir.

Azərbaycan kontekstində beynəlxalq hüquq normalarının icrası və Ermənistanın törətdiyi müharibə cinayətlərinə hüquqi qiymət verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq hüququn gücləndirilməsi üçün yeni hüquqi mexanizmlər formalaşdırılmalı, müharibə cinayətlərinə qarşı cəzasızlıq aradan qaldırılmalı və kiber münaqişələr beynəlxalq hüquq çərçivəsində tənzimlənməlidir. Bu islahatlar qlobal təhlükəsizliyə və humanitar hüququn effektiv icrasına töhfə verəcəkdir.

Açar sözlər: münaqişə zamanı hüquqi tənzimləmə, müharibə cinayətləri, beynəlxalq cinayət məhkəməsi, hərbi qanunlar, BMT və sülhməramlı missiyalar.

Münaqişə vəziyyətlərində hərbi qanunların tətbiqi beynəlxalq hüququn mühüm elementlərindən biridir. Silahlı qarşıdurmaların tənzimlənməsi, münaqişə iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, həmçinin mülki əhalinin qorunması üçün beynəlxalq hüquq çərçivəsində müəyyən edilmiş qaydalar mövcuddur. Müasir beynəlxalq hüquq, xüsusilə **Cenevrə Konvensiyaları** və **Haaqa Konvensiyası**, müharibə zamanı humanitar hüququn əsasını təşkil edir və döyüşən tərəflərin davranışlarını tənzimləyir [5, s.70].

Münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqi müxtəlif aspektləri əhatə edir. Bu qanunvericiliyin əsas məqsədi döyüş əməliyyatlarını mümkün qədər məhdudlaşdırmaq və müharibə qurbanlarını qorumaqdır. **Cenevrə Konvensiyaları** müharibə iştirakçılarının, mülki şəxslərin və yaralıların qorunmasına yönəlmişdir, **Haaqa Konvensiyası** isə müharibənin aparılma üsullarını tənzimləyən qaydalar müəyyənləşdirir [6,

s.112]. Hərbi qanunların tətbiqi yalnız döyüş meydanında deyil, həmçinin münaqişədən sonrakı hüquqi proseslərdə də əhəmiyyətlidir.

Müharibə hüququnun effektiv tətbiqi üçün beynəlxalq institutlar mühüm rol oynayır. **BMT**, **Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM)** və digər beynəlxalq qurumlar hərbi cinayətlərin araşdırılması, müharibə cinayətlərinin müəyyən edilməsi və cəzalandırılması üçün mexanizmlər formalaşdırmışdır. Lakin bəzi hallarda bu qurumların fəaliyyətinin effektivliyi müxtəlif siyasi və hüquqi maneələrə görə məhdudlaşır [3, s.45].

Müasir dövrdə hərbi qanunların tətbiqi ilə bağlı qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri **hibrid müharibələr**, **qeyri-dövlət aktorlarının iştirakı** və **kibermüharibələr** kontekstində hüquqi tənzimləmənin qeyri-müəyyənliyidir. Ənənəvi müharibə konsepsiyası dövlətlərarası silahlı münaqişələrə əsaslanır, lakin müasir münaqişələrdə terror qrupları, özəl hərbi şirkətlər və texnoloji hücumlar daha geniş yer almağa başlamışdır [7, s.83].

Münaqişə zamanı hərbi qanunların tətbiqinin hüquqi əsaslarını, beynəlxalq təcrübəni və mövcud problemləri araşdıracaqdır. Xüsusilə **Azərbaycan Respublikasının hərbi qanunvericiliyi**, beynəlxalq hüquqi çərçivə ilə müqayisəli təhlil ediləcək və bu sahədə təkmilləşdirmə istiqamətləri müəyyən olunacaqdır [6, s.134].

Hərbi qanunların hüquqi çərçivəsi

Hərbi qanunlar silahlı münaqişələr zamanı döyüşən tərəflərin davranışlarını tənzimləyən hüquqi normalardır. Bu çərçivə beynəlxalq və milli qanunvericiliklə müəyyən edilir və hərbi əməliyyatlar zamanı insan hüquqlarının qorunmasını, müharibə cinayətlərinin qarşısının alınmasını və humanitar hüququn tətbiqini təmin edir.

Müharibə hüququ iki əsas istiqamətə bölünür:

- 1) **Jus ad bellum** – müharibəyə başlamaq üçün hüquqi əsasları müəyyən edir. BMT Nizamnaməsinə əsasən, dövlətlər yalnız özünümüdafiə məqsədilə və ya BMT Təhlükəsizlik Şurasının icazəsi ilə hərbi gücdən istifadə edə bilər [5, s.85].
- 2) **Jus in bello** – müharibə zamanı tərəflərin davranışlarını tənzimləyən qaydalar sistemidir. Bu, mülki əhalinin qorunması, qadın olunan silahların istifadəsi və müharibə taktikalarının məhdudlaşdırılması kimi normaları əhatə edir [5, s.97].

Beynəlxalq humanitar hüquq (BHH) müharibə zamanı insan hüquqlarını qorumaq məqsədilə hazırlanmışdır. Bu hüquqi çərçivə əsasən **Cenevrə Konvensiyaları** və **Haaqa Konvensiyası** vasitəsilə tənzimlənir:

- ✓ **Cenevrə Konvensiyaları (1949)** – müharibə qurbanlarının, yaralıların, əsirlərin və mülki şəxslərin qorunmasını təmin edir [6, s.102].
- ✓ **Haaqa Konvensiyası (1899, 1907)** – müharibə aparılma üsullarını və hərbi silahların istifadəsini tənzimləyir.

Bu konvensiyalar həm dövlətlərarası, həm də qeyri-dövlət aktorlarının iştirakı ilə baş verən münaqişələrə şamil edilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi beynəlxalq humanitar hüquq normalarını nəzərə alaraq formalaşdırılmışdır. Ölkənin **Cinayət Məcəlləsində** müharibə cinayətləri və humanitar hü-

ququn pozulması ilə bağlı konkret maddələr mövcuddur [7, s.145]. Bundan əlavə, **Silahlı Qüvvələrin Daxili Xidmət Nizamnaməsi** hərbi qulluqçuların davranış qaydalarını müəyyən edir və onların beynəlxalq öhdəliklərə uyğun hərəkət etməsini tələb edir [8, s.34].

Beynəlxalq hüquq çərçivəsində Azərbaycan **Cenevrə Konvensiyaları**, **Haaqa Konvensiyası** və digər humanitar hüquq sənədlərinə qoşulmuşdur. Ölkədə bu sahədə hüquqi bazanın daha da inkişaf etdirilməsi üçün beynəlxalq təcrübədən istifadə edilməsi və hərbi qanunların tətbiq mexanizmlərinin gücləndirilməsi vacib hesab edilir [9, s.162].

Hərbi qanunların hüquqi çərçivəsi beynəlxalq və milli qanunvericiliyin qarşılıqlı inteqrasiyasına əsaslanır. Müharibə hüququnun əsas prinsipləri hərbi əməliyyatların məhdudlaşdırılmasına və insan hüquqlarının qorunmasına yönəlmişdir. Azərbaycanın hərbi qanunvericiliyi beynəlxalq hüquq normaları ilə uyğunlaşdırılsa da, effektiv tətbiq mexanizmlərinin gücləndirilməsi və bu sahədə institusional islahatların aparılması zəruridir.

Münaqişə zamanı beynəlxalq hüquq normaları

Silahlı münaqişələrin tənzimlənməsi və insan hüquqlarının qorunması məqsədilə beynəlxalq hüquq sistemində bir sıra normativ aktlar qəbul edilmişdir. Bu hüquqi çərçivə münaqişə tərəflərinin davranış qaydalarını, mülki şəxslərin müdafiəsini və hərbi əməliyyatların icrası üçün müəyyən olunmuş məhdudiyyətləri tənzimləyir. Beynəlxalq hüquq normaları döyüş meydanında insanlıq əleyhinə cinayətlərin qarşısını almağa, müharibə zamanı humanitar fəlakətlərin minimuma endirilməsinə və beynəlxalq ictimai asayişin qorunmasına yönəlmişdir.

Beynəlxalq humanitar hüququn əsasını təşkil edən **Cenevrə Konvensiyaları (1949)** və onların **1977-ci ildə qəbul edilmiş Əlavə Protokolları** müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair mühüm prinsipləri ehtiva edir. Bu sənədlər döyüşən tərəflərin yaralılara və əsirlərə qarşı humanist davranmasını, mülki əhalinin hərbi əməliyyatlardan qorunmasını və beynəlxalq hüquqa uyğun hərəkət etməsini tələb edir [5, s.112].

Cenevrə Konvensiyaları dörd əsas sənəddən ibarətdir:

1. Yaralı və xəstə hərbi qulluqçuların müalicəsi və onlara münasibət qaydaları
2. Dənizdə yaralılardan və xəstələrdən müdafiəsi
3. Hərbi əsirlərin hüquqları və onların saxlanması şəraiti
4. Mülki şəxslərin qorunması və onların müharibənin fəsadlarından müdafiəsi

Əlavə Protokollar isə dövlətlərarası və qeyri-dövlət aktorları arasındakı silahlı münaqişələr zamanı tətbiq edilən humanitar prinsipləri daha da genişləndirmişdir. Bu normalar hərbi əməliyyatların beynəlxalq hüquq çərçivəsində aparılmasını təmin edir və döyüşçülərin qeyri-insani rəftardan qorunmasını şərtləndirir [5, s.140].

Haaqa Konvensiyası (1899, 1907) müharibə aparılmasının hüquqi aspektlərini tənzimləyən əsas beynəlxalq sənədlərdən biridir. Bu Konvensiya müharibə zamanı istifadə edilən silah növlərini, müharibə aparılma metodlarını və döyüş əməliyyatlarının keçirilmə qaydalarını müəyyənləşdirir. Xüsusilə aşağıdakı məhdudiyyətlər ön plana çıxır:

- **Mülki obyektlərə və qeyri-hərbi infraqurumlara hücumların qadağan edilməsi**
- **Kimyəvi və bioloji silahların istifadəsinin yasaqlanması**
- **Hərbi əməliyyatlar zamanı əhəlinin kütləvi şəkildə məhv edilməsinin beynəlxalq cinayət sayılması.**

Bu Konvensiya beynəlxalq humanitar hüquq çərçivəsində münaqişə iştirakçılarının davranışlarını tənzimləyən mühüm sənədlərdən biri olaraq qəbul edilir. Müasir dövrdə müxtəlif dövlətlər tərəfindən bu prinsiplərin pozulması halları beynəlxalq məhkəmələrdə araşdırılır və hüquqi məsuliyyət müəyyən edilir [6, s.88].

Müharibə cinayətləri beynəlxalq hüquqla ciddi şəkildə tənzimlənən və cəzasız qalmasına imkan verilməyən hüquq pozuntularıdır. Bu kateqoriyaya aşağıdakı əməllər daxildir:

- Qəsdən mülki şəxslərin öldürülməsi və ya yaralanması
- İşgəncə və qeyri-insani rəftar
- Mədəni abidələrin və dini obyektlərin qəsdən dağıdılması
- Müharibə əsirlərinin hüquqlarının kobud şəkildə pozulması

Bu cinayətlərin araşdırılması üçün **Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM)** və xüsusi tribunal məhkəmələri fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq hüquq effektiv tətbiqi üçün bu məhkəmələr fərdlərin müharibə zamanı törətdiyi hüquq pozuntularını araşdırır və onları məsuliyyətə cəlb edir [7, s.176].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) münaqişə bölgələrində beynəlxalq hüququn tətbiqini nəzarətdə saxlayan əsas institutlardan biridir. BMT Təhlükəsizlik Şurası, **Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi** və **Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi** vasitəsilə hərbi qanun pozuntularını araşdırır və sanksiyalar tətbiq edir. Bundan əlavə, BMT-nin sülhməramlı missiyaları münaqişə bölgələrində mülki əhəlinin qorunması və atəşkəs rejiminin saxlanılması məqsədilə fəaliyyət göstərir [8, s.90].

BMT ilə yanaşı, **Avropa Şurası**, **Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi** və **Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi** də münaqişə zamanı humanitar hüququn icrasına nəzarət edir. Bu qurumlar vasitəsilə müharibə cinayətlərinə dair araşdırmalar aparılır, hüquqi təhlillər həyata keçirilir və beynəlxalq məhkəmə qərarları əsasında hüquqi nəticələr müəyyən edilir [9, s. 120].

Münaqişə zamanı beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi insan haqlarının qorunmasını, hərbi əməliyyatların məhdudlaşdırılmasını və müharibə cinayətlərinin qarşısının alınmasını təmin edir. Cenevrə və Haaqa Konvensiyaları bu sahədə əsas hüquqi çərçivəni formalaşdırır, beynəlxalq təşkilatlar isə bu qanunların icrasına nəzarət edirlər. Lakin müasir münaqişələrdə, xüsusilə qeyri-dövlət aktorlarının iştirakı və hibrid müharibələr kontekstində beynəlxalq hüququn effektiv icrası üçün əlavə islahatlara ehtiyac duyulur.

Müharibə hüququnun tətbiqində beynəlxalq təcrübə

Müharibə hüququnun tətbiqi beynəlxalq humanitar hüquq çərçivəsində tənzimlənir və müxtəlif dövlətlərin təcrübəsi bu qanunların real şəraitdə necə icra olunduğunu göstərir. Beynəlxalq hüquqi çərçivələrə baxdıqda, müxtəlif ölkələrin müharibə hüququna yanaşmaları və bu hüquqi normaların praktiki tətbiqi arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Bəzi dövlətlər beynəlxalq humanitar

hüququn prinsiplərini tam mənimsəyərək silahlı münaqişələrdə bu qaydalara əməl edir, digərləri isə bu prinsiplərin icrasına yetərli nəzarət edə bilmir və ya bilərəkdən pozuntulara yol verirlər.

Beynəlxalq təcrübədə müharibə hüququnun tətbiqinin uğurlu nümunələrindən biri ABŞ və Avropa ölkələrinin hərbi strategiyalarında müşahidə olunur. Bu dövlətlər, xüsusilə NATO çərçivəsində keçirilən hərbi əməliyyatlarda Cenevrə Konvensiyalarına və Haaqa Konvensiyasına ciddi riayət edirlər. Məsələn, ABŞ-nin İraq və Əfqanıstandakı hərbi əməliyyatları zamanı mülki şəxslərin qorunması, əsirlərlə rəftar və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun döyüş aparılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Lakin bəzi hallarda hərbi əməliyyatlar zamanı insan hüquqlarının pozulması və müharibə cinayətlərinin törədilməsi faktları beynəlxalq məhkəmələrdə araşdırılmış və məsul şəxslər məhkəmə qarşısına çıxarılmışdır. Bu isə beynəlxalq hüququn icrasına nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsinin zəruriliyini göstərir.

Avropa ölkələri, xüsusilə Böyük Britaniya, Fransa və Almaniya müharibə hüququnun tətbiqində daha mütərəqqi yanaşma nümayiş etdirirlər. Bu dövlətlər beynəlxalq humanitar hüquq prinsiplərini yalnız hərbi əməliyyatlar zamanı deyil, həm də müharibədən sonrakı dövrdə, o cümlədən müharibə cinayətlərinin araşdırılması və sülh prosesi çərçivəsində tətbiq edirlər. Xüsusilə Kosovo, Bosniya və Ruandada baş vermiş münaqişələrdən sonra beynəlxalq məhkəmələr vasitəsilə müharibə cinayətləri araşdırılmış, hərbi cinayətkarlar ədalət qarşısına çıxarılmışdır.

Digər tərəfdən, Yaxın Şərq və Afrika regionlarında beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqi ilə bağlı ciddi problemlər mövcuddur. Xüsusilə Suriyada və Yəməndə baş verən silahlı münaqişələrdə beynəlxalq hüquq normalarının kobud şəkildə pozulduğu müşahidə olunur. Mülki əhaliyə qarşı qadağan olunmuş silahlardan istifadə, xəstəxana və məktəb kimi obyektlərin bombardman edilməsi, əsirlərə qarşı qeyri-insani rəftar bu regionlarda müharibə hüququnun effektiv tətbiqinin qarşısında duran əsas maneələrdəndir. Beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə BMT və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi bu halların araşdırılması və məsul

şəxslərin cəzalandırılması üçün müxtəlif tədbirlər görsələr də, real nəticələr əldə etmək çətin olur.

Postsovet məkanında da müharibə hüququnun tətbiqi ilə bağlı xüsusi nümunələr mövcuddur. Xüsusilə Azərbaycan və Ermənistan arasında baş verən münaqişələrdə beynəlxalq hüquq normalarının pozulması halları müşahidə edilmişdir. Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa əsaslanan mövqeyi münaqişənin hüquqi çərçivədə həll olunmasına yönəlmişdir və bu prosesdə BMT-nin qəbul etdiyi qətnamələr əsas hüquqi sənədlərdən biri kimi çıxış etmişdir. Lakin Ermənistan tərəfindən həyata keçirilən hərbi cinayətlər, mülki əhaliyə qarşı hücumlar və qanunsuz məskunlaşdırma beynəlxalq hüququn effektiv icrasına mane olan əsas faktorlardan biri olmuşdur.

Ümumilikdə, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, müharibə hüququnun tətbiqi dövlətlərin siyasi iradəsindən, beynəlxalq təşkilatların effektiv nəzarət mexanizmlərindən və hüquqi cəzasızlıqla mübarizədən asılıdır. Əgər beynəlxalq hüquq normaları bütün münaqişə tərəfləri üçün bərabər şəkildə tətbiq edilsə və pozuntuların qarşısı vaxtında alınsa, hərbi əməliyyatlar zamanı insan hüquqlarının müdafiəsi daha effektiv şəkildə təmin edilə bilər.

Müasir çağırışlar və problemlər

Müasir dövrdə müharibə hüququnun tətbiqi bir sıra yeni çağırışlarla qarşı-qarşıyadır. Qloballaşma, texnoloji inkişaf və münaqişə formalarının dəyişməsi müharibə qanunlarının effektivliyini və icrasını çətinləşdirir. Ənənəvi silahlı münaqişələrdən fərqli olaraq, bu gün beynəlxalq arenada hibrid müharibələr, qeyri-dövlət aktorlarının iştirakı, kibermüharibə və beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına dair cəzasızlıq problemi ön plana çıxır. Bu problemlər hərbi qanunların tətbiqini yalnız hüquqi deyil, həm də siyasi və texnoloji aspektlərdən yenidən nəzərdən keçirməyi zəruri edir.

Hibrid müharibələr müasir beynəlxalq münaqişələrdə getdikcə daha çox rast gəlinən bir fenomendir. Bu tip münaqişələrdə ənənəvi silahlı qarşıdurmalarla yanaşı, informasiya manipulyasiyası, kibər hücumlar, iqtisadi sanksiyalar və qeyri-dövlət aktorlarının istifadəsi kimi vasitələr ön planda olur. Hibrid müharibələrin hüquqi aspekt-

ləri qeyri-müəyyən olduğundan, münaqişələr zamanı beynəlxalq hüququn tətbiqi ciddi çətinliklərlə qarşılaşır. Məsələn, Krımın işğalı zamanı Rusiya tərəfindən tətbiq edilən hibrid müharibə strategiyası beynəlxalq hüququn klassik təriflərinin bu cür münaqişələri tənzimləmək üçün yetərli olub-olmadığını sual altına qoymuşdur [5, s.112].

Müasir dövrdə qeyri-dövlət aktorlarının münaqişələrdə iştirakı da beynəlxalq hüquq üçün ciddi problemlər yaradır. Əvvəllər silahlı qarşıdurmalar dövlətlər arasında baş verirdi və beynəlxalq hüquq çərçivəsində tənzimlənirdi. Lakin bu gün terror təşkilatları, özəl hərbi şirkətlər və qeyri-leqal silahlı qruplaşmalar müharibələrin əsas iştirakçalarına çevrilmişdir. Belə təşkilatların hüquqi statusu qeyri-müəyyən olduğundan, onların beynəlxalq humanitar hüquqa uyğun davranmalarını təmin etmək çətinləşir. Bundan əlavə, bir çox hallarda bu qruplar tərəfindən mülki əhaliyə qarşı törədilən cinayətlər cəzasız qalır, çünki beynəlxalq məhkəmə sistemində qeyri-dövlət aktorlarının məsuliyyətə cəlb edilməsi ilə bağlı hüquqi mexanizmlər yetərli səviyyədə inkişaf etməmişdir [6, s.140].

Kibermüharibənin yayılması da hərbi qanunların tətbiqinə dair ciddi çağırışlardan biridir. Müasir dövrdə dövlətlər arasında gedən münaqişələrdə silahlı qarşıdurmalarla yanaşı, informasiya sistemlərinə hücumlar, kritik infrastrukturun sıradan çıxarılması və kiber casusluq hadisələri geniş yayılmışdır. Bununla belə, beynəlxalq humanitar hüquq hələ də kiberhücumları tam şəkildə tənzimləyə bilmir. Kiberhücumlar nəticəsində mülki infraqstruktura ciddi zərər vurula bilər, lakin mövcud beynəlxalq qanunvericilikdə bu tip hücumların hərbi cinayət kimi təsnif edilməsi üçün konkret mexanizmlər yoxdur. Bu sahədə hüquqi boşluq kibermüharibələrin artmasına və dövlətlərin bu yeni münaqişə formasından sui-istifadə etməsinə gətirib çıxarır [6, s.88].

Beynəlxalq hüququn əsas problemlərindən biri də cəzasızlıq sindromudur. Müharibə cinayətlərinin və insanlıq əleyhinə cinayətlərin törədilməsinə baxmayaraq, bəzi hallarda beynəlxalq məhkəmə mexanizmləri bu cinayətləri törədən şəxsləri cəzalandırmaqda aciz qalır. Xüsusilə

böyük güclərin siyasi maraqları səbəbindən bəzi hərbi cinayətlərin araşdırılması ləngidilir və ya tamamilə mümkünsüz olur. Məsələn, Suriyada baş verən insanlıq əleyhinə cinayətlərə dair araşdırmalar bir çox beynəlxalq təşkilat tərəfindən aparılsa da, effektiv məhkəmə qərarlarının çıxarılması və günahkarların cəzalandırılması çətinliklərlə üzləşmişdir [7, s.176].

Ümumilikdə, müasir hərbi münaqişələrin hüquqi tənzimlənməsi üçün beynəlxalq hüququn dinamik şəkildə yenilənməsi tələb olunur. Hibrid müharibələr, kiberhücumlar və qeyri-dövlət aktorlarının iştirakı ilə bağlı hüquqi boşluqların aradan qaldırılması beynəlxalq ictimaiyyət üçün vacib vəzifələrdən biridir. Beynəlxalq məhkəmə institutlarının səmərəliliyinin artırılması və müharibə cinayətlərinə qarşı cəzasızlıq probleminin həlli üçün yeni mexanizmlərin formalaşdırılması müasir beynəlxalq hüququn əsas prioritetlərindən biri olmalıdır.

Nəticə

Müasir beynəlxalq hüquq münaqişə zamanı hərbi qanunların tətbiqini tənzimləmək və humanitar prinsiplərin qorunmasını təmin etmək məqsədini daşıyır. Lakin son illərdə baş verən silahlı münaqişələr, hibrid müharibələrin yayılması, qeyri-dövlət aktorlarının iştirakının artması və kibermüharibələr kimi yeni çağırışlar bu hüquqi çərçivənin effektivliyinə ciddi təsir göstərmişdir. Beynəlxalq ictimaiyyət bu çətinliklər qarşısında beynəlxalq humanitar hüququn təkmilləşdirilməsi və tətbiq mexanizmlərinin gücləndirilməsi üçün müxtəlif addımlar atır, lakin mövcud boşluqların tam aradan qaldırılması üçün daha sistemli və praktiki yanaşmalara ehtiyac var.

Müharibə hüququnun beynəlxalq səviyyədə effektiv tətbiq edilməsi üçün dövlətlər arasında əməkdaşlıq, beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi və müharibə cinayətlərinə qarşı cəzasızlığın aradan qaldırılması əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Cenevrə və Haaqa Konvensiyaları beynəlxalq humanitar hüququn əsasını təşkil etsə də, müasir münaqişələr bu sənədlərin bəzi müddələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Bu baxımdan, beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə BMT-nin,

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin və Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinin rolunun gücləndirilməsi və onların mandatlarının genişləndirilməsi vacibdir.

Eyni zamanda, münaqişələr zamanı qeyri-dövlət aktorlarının iştirakının artması beynəlxalq hüququn ən aktual problemlərindən biridir. Bu aktorların müharibə cinayətləri törətməsi, mülki əhaliyə qarşı qeyri-insani rəftar sərgilməsi və beynəlxalq hüquq normalarını pozması halları ciddi narahatlıq doğurur. Buna görə də, beynəlxalq hüquq çərçivəsində qeyri-dövlət aktorlarının məsuliyyətə cəlb olunmasını təmin edəcək xüsusi hüquqi mexanizmlərin yaradılması vacibdir.

Kibermüharibələrin artması da beynəlxalq hüquq qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Mövcud beynəlxalq qanunvericilik bu sahədə hələ də tam tənzimlənmədiyi üçün dövlətlər kibercümlər vasitəsilə öz üstünlüklərini təmin etməyə çalışırlar. Bu kontekstdə beynəlxalq hüquqda kibermüharibələrin tənzimlənməsi üçün yeni qaydaların müəyyən edilməsi və beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş norma və mexanizmlərin formalaşdırılması labüddür.

Azərbaycan kontekstində hərbi qanunların beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi və tətbiq edilməsi ölkənin hüquqi sisteminin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın beynəlxalq humanitar hüquq çərçivəsində üzərinə götürdüyü öhdəliklər milli qanunvericilikdə tam əksini tapmalı və bu qanunların icrası ilə bağlı mexanizmlər daha effektiv şəkildə işləməlidir. Xüsusilə, Ermənistan tərəfindən törədilmiş müharibə cinayətlərinin beynəlxalq məhkəmələrdə tanınması və hüquqi prosedurların düzgün icra edilməsi üçün müvafiq beynəlxalq təşkilatlarla daha sıx əməkdaşlıq aparılmalıdır.

Bütün bu çağırışlar qarşısında beynəlxalq humanitar hüququn gücləndirilməsi və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması zəruridir. Beynəlxalq hüququn icrasına nəzarət mexanizmləri daha çevik və səmərəli olmalı, müharibə cinayətlərinə qarşı cəzasızlıq problemi aradan qaldırılmalı və yeni münaqişə formalarına qarşı hüquqi mexanizmlər inkişaf etdirilməlidir. Yalnız bu yolla beynəlxalq ictimaiyyət müharibə hüququnun ədalətli və effektiv icrasını təmin edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. -Bakı: Hüquq Yayın evi, -2024, -64 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. -Bakı: Qanun Nəşriyyatı, -2024, -488 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. -Bakı: Qanun Nəşriyyatı, -2024, -314 s.
4. “Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin Daxili xidmət nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. -Bakı: Qanun Nəşriyyatı, -2024, -79 s.
5. Ələvsət Allahverdiyev. Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər. Dərs vəsaiti. -Bakı, -2017, -396 s.
6. Əmir Əliyev. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: Hüquqi təhlil. -Bakı, -2018, -177 s.
7. O’Keefe, R., Péron, C., Musayev, T., Ferrari, G. (2016). Protection of Cultural Property: Military Manual. Published by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) and the International Institute of Humanitarian Law, Sanremo, Italy. -90 p.
8. Elxan Mehdiyev. Özəl hərbi və təhlükəsizlik şirkətlərinin fəaliyyətlərini tənzimləyən qanunvericilik vəsaitləri üzrə rəhbər vəsait. -Bakı, -2017, -70 s.
9. Vəfəddin İbayev. Beynəlxalq Humanitar Hüquq. Dərslik. -Bakı, -2001, -492 s.

Эльшан ГАДЖИЕВ

ВОЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРИМЕНЕНИЕ ВОЕННОГО ПРАВА**РЕЗЮМЕ**

Применение военного права во время конфликта является одним из ключевых направлений международного права, направленного на регулирование вооружённых противостояний и защиту гражданского населения. Несмотря на то, что Женевские и Гагские конвенции составляют основу данного правового регулирования, в современный период эффективность международно-правовых механизмов сталкивается с новыми вызовами. Среди них можно выделить гибридные войны, участие негосударственных акторов, кибервойну и проблему безнаказанности военных преступлений.

В контексте Азербайджана важное значение имеет исполнение норм международного права и правовая оценка военных преступлений, совершённых Арменией. Для укрепления международного права необходимо разработать новые правовые механизмы, ликвидировать безнаказанность за военные преступления и включить киберконфликты в международно-правовое регулирование. Данные реформы окажут положительное влияние на глобальную безопасность и эффективность гуманитарного права.

Ключевые слова: правовое регулирование во время конфликта, военные преступления, международный уголовный суд, военные законы, ООН и миротворческие миссии.

Elshan HAJIYEV

WAR CRIMES AND THE IMPLEMENTATION OF MILITARY LAW**SUMMARY**

The application of military laws during conflict is one of the main areas of international law and ensures the regulation of armed conflicts and the protection of civilians. Although the Geneva and Hague Conventions form the basis of this framework, hybrid wars in modern time, the involvement of non-state actors, cyber warfare and the problem of impunity complicate the effectiveness of legal mechanisms.

Implementation of international legal norms in the context of Azerbaijan and the legal assessment of war crimes committed by Armenia is of great importance.

New legal mechanisms should be formed to strengthen international law, impunity against war crimes should be eliminated, and cyber conflicts should be regulated within the framework of international law. These reforms will contribute to global security and the effective implementation of humanitarian law.

Key words: legal regulation during conflict, war crimes, international criminal court, martial law, UN and peacekeeping missions.

Vasif QULİYEV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə
Ekspertizası Mərkəzinin doktorantı
e-mail: quliyev889@mail.ru
<https://doi.org/10.6213/FEFU8800>

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLAR ARASINDA NARKOTİK VASİTƏLƏRİN VƏ PSİXOTROP MADDƏLƏRİN QANUNSUZ DÖVRİYYƏSİ İLƏ BAĞLI CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi məsələləri araşdırılmış, narkocinayətlərlə cinayət-hüquqi vasitələrlə mübarizənin səmərəliliyinin artırılmasının əsas istiqamətləri təklif edilmişdir: 1) narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin analoqları narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərin (CM-in 26-cı fəsil) predmeti kimi cinayət qanunvericiliyinin müvafiq maddələrinə əlavə edilməsi; 2) CM-in 234-cü maddəsinin yeni redaksiyada verilməsi və bu maddənin “Satış məqsədi olmadan narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və onların analoqlarını əldə etmə, saxlama, hazırlama, emal etmə və daşıma adlandırılması, CM-ə 234-1 (satış məqsədilə narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və onların analoqlarını əldə etmə, saxlama, hazırlama, istehsal etmə, daşıma, göndərmə və ya satma), 234-2 (narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların analoqlarının hazırlanmasında və emalında istifadə etmək məqsədilə prekursorları əldə etmə, saxlama, hazırlama, göndərmə, daşıma və ya satma) kimi yeni maddələrin əlavə edilməsi; 3) CM-nə “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların analoqlarının qeyri-tibbi məqsədlərlə istehlakını və ya onların qanunsuz dövriyyəsinin təbliğ və ya reklam etmə” adı altında yeni 234-3-cü maddənin daxil edilməsi və bu maddədə “234-3.2.3. İctimai yerlərdə, habelə təhsil və tibb müəssisələrində törədildikdə” və “234-3.2.4. Mediadan, informasiya telekommunikasiya şəbəkələrindən (sosial şəbəkələr və internet şəbəkəsi də daxil olmaqla) istifadə etməklə törədildikdə” kimi tövsifedici tərkiblərin nəzərdə tutulması; 4) CM-in 240-1-ci (Güclü təsir edən yeni psixoaktiv maddələrin qanunsuz dövriyyəsi) maddələrinin əlavə edilməsi və s.

Açar sözlər: yetkinlik yaşına çatmayanlar, narkotik vasitələr və psixotrop maddələr, analoqlar, yeni psixoaktiv maddələr, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, narkocinayətlər, Cinayət Məcəlləsi, cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi

Müasir dünyada narkomanlıq, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi son illərdə təhlükəli miqyas almaqla yanaşı, ölkələrin iqtisadiyyatına ciddi zərər vurur, o cümlədən cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi durumuna mənfi təsir edən, milli təhlükəsizliyi sarsıdan, millətin

və ən əsası da yetkinlik yaşına çatmayanların və gənclərin sağlamlığı üçün olduqca təhlükə yaranan vacib faktorlardan birinə çevrilməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə sahəsində fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi

məqsədilə kifayət qədər mükəmməl qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə cinayət-hüquqi vasitələrlə mübarizənin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının 1999-cü il CM-in Xüsusi hissəsində ilk dəfə olaraq “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər” adlı müstəqil XXVI fəsil sistemləşdirilmişdir.

Narkotik vasitələr, psixotrop maddələr, habelə onların prekursorları CM-in 234-239-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş kriminal əməllərin predmeti qismində çıxış edir [1].

CM-nin 234-cü maddəsinə (qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma) aşağıdakı cinayət tərkibləri daxil edilmişdir: satış məqsədi olmadan qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri xeyli miqdarda əldə etmə, saxlama, hazırlama, emal etmə, daşıma (234.1-ci maddə); CM-nin 234.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əməllər külli miqdarda törədildikdə (234.1-1-ci maddə); satış məqsədilə qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri əldə etmə və ya saxlama, hazırlama, istehsal etmə, emal etmə, daşıma, göndərmə, yaxud qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri satma (234.2-ci maddə); narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz hazırlanmasında və ya emalında istifadə etmək məqsədilə prekursorları satma, yaxud prekursorları eyni məqsədlə xeyli miqdarda hazırlama, əldə etmə, saxlama, göndərmə və ya daşıma (234.3-cü maddə); yetkinlik yaşına çatmayanlara qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri satma, habelə CM-in 234.2-ci və 234.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş əməlləri təhsil və ya səhiyyə müəssisələrində, eləcə də cəzaçəkmə müəssisələrində, yaxud həbs yerlərində törətmə (234.3-1-ci maddə); CM-in 234.2, 234.3 və 234.3-1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllərin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən; təkrar; külli miqdarda törədilməsi (234.4-cü maddə); CM-in 234.1-234.4-cü maddələrində nəzərdə tu-

tulmuş əməllərin xüsusilə külli miqdarda törədilməsi (234.4-1); narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlamaq üçün istifadə edilən və xüsusi nəzarət altında olan xammalın, alətlərin və ya avadanlıqların, habelə narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehsalı, hazırlanması, emalı, saxlanması, buraxılması, satılması, bölüşdürülməsi, verilməsi, daşınması, göndərilməsi, əldə edilməsi, istifadə edilməsi, idxalı, ixracı, tranzit nəql edilməsi və ya məhv edilməsi qaydalarının, bu qaydalara riayət etməli olan şəxs tərəfindən pozulması (234.5-ci maddə).

AR CM-i qəbul olunduqdan sonra müxtəlif illərdə ölkə qanunvericisi CM-in 234-cü maddəsinin dispozisiyasında öz əksini tapan bir sıra müddələrin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirmişdir. Məsələn, 20 oktyabr 2017-ci il tarixli 816-VQD nömrəli AR-in Qanunu ilə 234.1-ci maddənin dispozisiyasında “əldə etmə və ya saxlama” sözləri “əldə etmə, saxlama, hazırlama, emal etmə, daşıma” sözləri ilə əvəz edilmişdir; 17 noyabr 2017-ci il tarixli 875-VQD nömrəli AR-in Qanunu ilə 234.3-cü maddənin dispozisiyasında “hazırlama, əldə etmə, saxlama, göndərmə, daşıma və ya satma” sözləri “satma, yaxud prekursorları eyni məqsədlə xeyli miqdarda hazırlama, əldə etmə, saxlama, göndərmə və ya daşıma” sözləri ilə əvəz edilmişdir; 17 aprel 2007-ci il tarixli 313-IIIQD nömrəli AR-nın Qanunu ilə 234.5-ci maddəyə “bölüşdürülməsi” sözündən sonra “verilməsi” sözü, “ixracı” sözündən sonra “tranzit nəql edilməsi” sözləri əlavə edilmişdir.

Ölkə qanunvericisi yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında narkomanlığın yayılmasının böyük ictimai təhlükə kəsb etməsini, bu sahədə yeni və olduqca təhlükəli meyillərin meydana gəldiyini nəzərə alaraq, cinayət qanunvericiliyində müəyyən dəyişikliklərin edilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdir. Belə ki, 20 oktyabr 2017-ci il tarixli AR-in Qanunu ilə CM-in 234-cü maddəsinə yeni bir cinayət tərkibi (234.3-1) əlavə edilmiş, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri satma, habelə satış məqsədilə qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri əldə et-

mə və ya saxlama, hazırlama, istehsal etmə, emal etmə, daşıma, göndərmə, yaxud qanunsuz olaraq satma əməllərini təhsil və ya tibb müəssisələrində, eləcə də cəzaçəkmə müəssisələrində yaxud həbs yerlərində törətməyə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir.

Elmi-texniki tərəqqi və ictimai münasibətlərin inkişafı ilə paralel narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin, o cümlədən narkocinayətlərin törədilməsinin forma və metodları da təkmilləşmişdir. Kompüter-informasiya texnologiyalarından, sosial şəbəkələrdən, qlobal internet şəbəkəsindən istifadə etməklə həyata keçirilən narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətkar fəaliyyətin yeni formaları və üsulları meydana gəlir, miqyasları genişlənir [2]. Ölkə qanunvericisi məhz bu olduqca təhlükəli meyilləri nəzərə alaraq “AR CM-nə dəyişiklik edilməsi haqqında” 26 aprel 2022-ci il tarixli AR-in Qanunu ilə 234.4-cü maddəyə “234.4.4. Kütləvi informasiya vasitələrindən, o cümlədən internet informasiya ehtiyatlarından və ya informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə törədildikdə” kimi yeni xüsusilə tövsifedici əlamət əlavə edilmişdir. 26 aprel 2022-ci il tarixli 516-VIQD nömrəli AR-in Qanunu ilə yeni məzmununda 234.1-1-ci maddə əlavə edilmiş, həmçinin bu Qanunla 234.1-ci maddədə “şəxsi istehlak miqdarından artıq” sözləri “xeyli” sözü ilə əvəz edilmişdir.

Ş.T. Səmədova 2017-ci ildə nəşr olunmuş monoqrafiyada düzgün olaraq qeyd edir ki, satış məqsədi olmadan narkotik vasitələri və psixotrop maddələri əldə etmə və saxlama zamanı “Şəxsi istehlak üçün zəruri olan miqdar” kimi müəyyən olunan əməli kriminallaşdırıcı əlamət AR CM-in 234.1-ci maddəsində qəbul edilməz ölçü (sutkalıq doza) olmaqla yalnız cinayətkarlığın statistikasını artırmağa xidmət edir [12, s.512-513].

Qeyd edək ki, CM-in bu maddəsində sonradan da dəyişiklik edilmişdir. Belə ki, AR CM-də dəyişikliklər edilməsi haqqında 17 fevral 2023-cü il tarixli AR-in Qanunu ilə 234.4.4-cü maddədə “kütləvi informasiya vasitələri” sözləri “mediadan” sözləri ilə əvəz edilmişdir.

AR CM-in 235-ci maddəsində narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursor-

larını talama və ya hədə-qorxu ilə tələb etmə əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

CM-in bu maddəsinin 20 oktyabr 2017-ci ilə qədər olan redaksiyasında, həmçinin qeyd olunan cinayətin “əvvəllər talama və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə görə iki dəfə və ya daha çox məhkum edilmiş şəxs tərəfindən törədildikdə” kimi xüsusilə ağırlaşdırıcı əlaməti (CM-in 235.4.4-cü maddəsi) nəzərdə tutulmuşdur. AR-in 20 oktyabr 2017-ci il tarixli Qanunu ilə 235.4.4-cü maddə ləğv edilmişdir.

Qeyd etmək istərdik ki, B.S. Zahidov belə bir cinayət tərkibinin cinayət qanunvericiliyindən çıxarılmasının məqsədmüvafiqliyi haqqında 2007-ci ildə nəşr olunmuş monoqrafiyasında yazmışdır. O, bununla bağlı qeyd etmişdir ki, “Əgər keçmişdə narkotik vasitələri talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə görə iki və ya daha çox dəfə məhkum olunmuşdursa, cəzasını çəkmişdirsə, lakin məhkumluğunun ödənilmədiyi və ya götürülmədiyi dövrdə, yenidən narkotik vasitələri talaması və ya hədə-qorxu ilə tələb etməsi hallarında, bu meyarın CM-in 235.4.4-cü maddəsinin dispozisiyasında ağırlaşdırıcı hal kimi daxil edilməsini biz, insan hüquqlarına və ədalət prinsipinə əməl olunması baxımından məqbul hesab etmirik” [6, s.152-153].

AR CM-in 236-cı maddəsində narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir. Cinayət qanunvericiliyində bu kriminal əməlin tövsifedici (ağırlaşdırıcı) əlamətlərindən biri olaraq, bilə-bilə yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsi müəyyən olunmuşdur.

AR CM-in 237-ci maddəsində qanunsuz olaraq tərkibində narkotik maddələr olan bitkiləri kultivasiya etmə ilə bağlı əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir.

Qeyd edək ki, AR-in 17 aprel 2007-ci il, 16 may 2008-ci il, 1 fevral 2017-ci il, 31 may 2017-ci il və 20 oktyabr 2017-ci il və 26 aprel 2022-ci il tarixli qanunları ilə bu maddədə bir sıra düzəlişlər və dəyişikliklər edilmişdir. Məsələn, AR-in CM-də dəyişikliklər edilməsi haqqında 1 fevral 2017-ci il tarixli AR-in Qanunu ilə 237.1-ci mad-

dəsinin dispozisiyası yeni redaksiyada verilmişdir: “237.1.Qanunsuz olaraq tərkibində narkotik maddələr olan bitkiləri xeyli miqdarda kultivasiya etmə əkmə, yetişdirmə və ya onları (onların hissələrini) toplama”. Əvvəlki redaksiyada isə deyilirdi: “237.1. Qanunsuz olaraq tərkibində narkotik maddələr olan bitkiləri əkmə, yetişdirmə, onları (onların hissələrini) toplama, habelə çətənə, xaş-xaş növlərini və ya tərkibində narkotik maddələr olan digər bitkiləri kultivasiya etmə”. 26 aprel 2022-ci il tarixli AR-in Qanunu ilə 237.1-ci maddədə “yetişdirmə və ya onları (onların hissələrini) toplama” sözləri “və ya yetişdirmə” sözləri ilə əvəz edilmiş, bu maddəyə aşağıdakı məzmununda 237.3-cü maddə əlavə edilmişdir: “237.3. Bu Məcəllənin 237.1 və 237.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər xüsusilə külli miqdarda törədildikdə”.

CM-in 238-ci maddəsində narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakı üçün tiryəxanalar təşkil etmə və ya saxlama əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir. Bu maddənin əsas tərkibində narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakı üçün tiryəxanalar təşkil etmə, saxlama və ya bu məqsədlər üçün binalar vermə kimi əməllər (maddə 238.1) kriminallaşdırılmışdır.

Ölkə qanunvericisi tərəfindən narkotik vasitələri və psixotrop maddələri əldə etmək hüququ verən reseptləri tibbi göstəricilər olmadan qanunsuz vermə və ya saxtalaşdırma cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər kateqoriyasına aid edilmiş və bu əməllərə görə cinayət məsuliyyəti CM-in 239-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

2022-ci ilə qədər AR CM-in narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normalarında cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası və sanksiyalarının müəyyən olunmasında narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin “şəxsi istehlak miqdarı” və “külli miqdarı” kimi qiymətləndirici kəmiyyət meyarlarından istifadə edilirdi. Məsələn, “Şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün kifayət edən narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin miqdarına, habelə onların külli miqdarına görə siyahıları”nın təsdiq edilməsi haqqında 28 iyun 2005-ci il tarixli AR Qanunu

ilə 2 qram və daha çox miqdarda heroin külli miqdar hesab edilirdi. Ölkə qanunvericisi tərəfindən cinayətin predmetinin kəmiyyət ölçülərindən, yəni miqdarından asılı olaraq cinayət məsuliyyətinin daha dəqiq diferensiasiyası məqsədilə CM-in 234 və digər maddələrində bununla bağlı bir sıra dəyişikliklərin edilməsi məqsədmüfəviq hesab edilmişdir. Belə ki, AR CM-də dəyişikliklər edilməsi haqqında 26 aprel 2022-ci il tarixli AR Qanunu ilə AR CM-in 234-cü maddəsinə “234.4-1. Bu Məcəllənin 234-1-234.4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər xüsusilə külli miqdarda törədildikdə”, 235-ci maddəyə “235.5. Bu Məcəllənin 235.1-235.4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər xüsusilə külli miqdarda törədildikdə” və 237-ci maddəyə “237.3. Bu Məcəllənin 237.1 və 237.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər xüsusilə külli miqdarda törədildikdə” kimi yeni xüsusilə tövsifedici tərkiblər əlavə edilmişdir. Həmçinin bu Qanunla 234-cü maddənin “Qeyd” hissəsinin 2-ci bəndində “şəxsi istehlak miqdarından artıq və külli” sözləri “xeyli, külli və xüsusilə külli” sözləri ilə, “xeyli və külli” sözləri “xeyli, külli və xüsusilə külli” sözləri ilə əvəz edilmişdir.

Son illərdə ölkədə narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi sahəsində baş verən təhlükəli meyilləri, ölkə ərazisinə qaçaqmalçılıq və digər qanunsuz yollarla böyük həcmdə və miqdarda narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin daxil olması hallarının geniş yayılmasını, bir sıra digər amilləri nəzərə alaraq 21 noyabr 2023-cü il tarixli AR-in Qanunu ilə “Şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün kifayət edən narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin miqdarına, habelə onların külli miqdarına görə siyahılarının təsdiq edilməsi haqqında” AR-nın Qanununda dəyişiklik etmiş, “edilməsi üçün kifayət edən” sözləri “edilməsinə əsas verən” sözləri ilə, “miqdarına, habelə onların külli miqdarına” sözləri “xeyli, külli və xüsusilə külli miqdarlarına” sözləri ilə əvəz edilmiş, “Şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün kifayət edən narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin miqdarına, habelə onların külli miqdarına görə siyahıları” yeni redaksiyada verilmişdir.

Hesab edirik ki, ölkə qanunvericiliyində şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün əsas

verən narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin xeyli miqdarının, habelə narkotiklərlə bağlı cinayət tərkiblərində cinayətin xüsusilə ağırlaşdırıcı əlamətləri kimi xüsusilə külli miqdarların müəyyən edilməsi, 2005-ci il tarixli AR-in Qanunu ilə qəbul edilmiş “Şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün kifayət edən narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin miqdarına, habelə onların külli miqdarına görə siyahıları”nda ciddi dəyişikliklərin edilməsi müsbət qiymətləndirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, AR CM-in 20-ci maddəsinin ümumi müddəalarına uyğun olaraq, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin subyekt qismində cinayətin törədilməsi anında 16 yaşını tamam olmuş (CM-in 235-ci maddəsi istisna olmaqla, belə ki, bu maddə ilə məsuliyyət yaradan əməllərin subyekt qismində 14 yaşını tamam olmuş şəxs də çıxış edə bilər), anlaşıqlı, fiziki şəxs çıxış edə bilər. AR-in vətəndaşı, həmçinin xarici ölkə vətəndaşı, eyni zamanda vətəndaşlığı olmayan şəxslər də narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin subyekt ola bilərlər.

Eyni zamanda hesab edirik ki, 14-16 yaş arasında olan yetkinlik yaşına çatmayanların narkotik vasitələrin satışını həyata keçirərkən öz hərəkətlərinin və əməllərinin ictimai təhlükəliliyini başa düşməməsi kimi mövqə olduqca mübahisəlidir. Daha mübahisəli məsələ bu yaşda olan və narkotik vasitə qəbul etməyən yeniyetmənin qazanc əldə etmək üçün insan sağlamlığına zərər vuran narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə iştirak etməsi, xüsusən də onların satışını həyata keçirməsi ilə bağlı əməlin ictimai təhlükəliliyinin başa düşməməsidir. Professor F.Y. Səməndərov yazırdı ki, “Elə ictimai-təhlükəli əməllər də vardır ki, onların kriminal xarakterə malik olmasını şəxs artıq 14 yaşdan bütün aydınlığı ilə dərk edir” [5, s.264].

Qanunvericilik AR CM-in 185-ci maddəsi ilə məsuliyyət nəzərdə tutulan talama məqsədi olmadan qanunsuz olaraq avtomobili və ya başqa nəqliyyat vasitəsini ələ keçirmə əməlinin subyektini 14 yaşına çatmış hər hansı anlaşıqlı fiziki şəxs ola bildiyini müəyyən etmişdir. Eyni zamanda 14 ya-

şına çatmış, lakin 16 yaşını tamam olmamış şəxs AR CM-in 234-cü maddəsi ilə və ya CM-in 237-ci maddəsi ilə məsuliyyətin müəyyən olduğu əməli törətdiyi halda o, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmur. Yəni mülkiyyət əleyhinə cinayətlər əhalinin sağlamlığı əleyhinə olan cinayətlərdən daha ağırdır? Eynilə də CM-in 235-ci maddəsində narkotik vasitələri talama əməlinə görə cinayət məsuliyyəti 14 yaşdan yaranır, CM-nin 234-cü maddəsi ilə nəzərdə tutulan narkotikləri hazırlama, istehsal etmə, göndərmə, daşıma və satma əməllərinə görə isə 16 yaşdan başlayaraq cinayət məsuliyyəti yaranır. Hər iki halda dövriyyəsi qadağan olunan narkotik vasitələrlə manipulyasiya həyata keçirilir. Törədilən hərəkətlərin dərk etmə nöqtəy-nəzərindən bu əməllər nə ilə fərqlənirlər? Nəyə görə “talama”, “satma” ilə müqayisədə daha “hüquqa ziddir”? Tutaq ki, eyni psixofizioloji inkişaf səviyyəsinə malik olan iki 14 yaşlı yetkinlik yaşına çatmayanlardan biri narkotik vasitələri oğurlayır, ikincisi isə onun satışını həyata keçirir. Bu hallarda onların törədilmiş qanunazidd hərəkətlərə münasibəti nə ilə fərqlənir? Onların hər ikisi oğurlanması, saxlanması, satışı hüquqa zidd olan narkotik vasitələrlə bağlı məsuliyyət doğuran hərəkətləri etdiklərini eyni dərəcədə dərk edirlər.

Qanunverici hesab edir ki, 14 yaşlı yeniyetmə talamanın spesifik predmeti olan narkotik vasitələrin ələ keçirilməsinin ictimai təhlükəliliyini dərk etmək, narkotik vasitələrin satışında iştirak edərkən öz hərəkətlərinin qanunazidd olduğunu tam həcmdə və dərəcədə başa düşmək iqtidarındadır. Halbuki cinayət qanunvericiliyinə görə narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı əməllərin, o cümlədən onların satışını ilə bağlı hərəkətlərin ictimai təhlükəliliyini şəxs yalnız 16 yaşdan başlayaraq dərk etmək imkanına malikdir. Hesab edirik ki, burada açıq-aydın uyğunsuzluq vardır və bu uyğunsuzluq qanunverici tərəfindən aradan qaldırılmalıdır.

Qeyd olunanlarla yanaşı, aşağıdakı istiqamətlər üzrə narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların analoqlarının, həmçinin prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən CM-in normalarının təkmilləşdirilməsi, cinayət qanunveri-

ciliyinə yeni normaların və cinayət tərkiblərinin əlavə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir:

1) Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin analoqları narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərin (CM-nin 26-cı fəsil) predmeti kimi cinayət qanunvericiliyinin müvafiq maddələrinə əlavə edilməsi.

Bu məsələyə Azərbaycanda ilk dəfə Ş.T. Səmədova toxunmuş və 2021-ci ildə “AR-in cinayət hüququnda narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə görə məsuliyyətin problem məsələləri” məqaləsində AR CM-ə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrinin analoqlarının qanunsuz dövriyyəsinə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan müddələrin əlavə edilməsinin zəruriliyini göstərmişdir. Müəllif bir sıra MDB ölkələrinin (RF, Qazaxıstan və s.) cinayət qanunvericiliyindən fərqli olaraq AR-in CM-də narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin analoqlarının cinayətlərin predmeti qismində çıxış etmədiyini qeyd edərək yazır ki, kimyəvi quruluşu və xüsusiyyətlərinə görə narkotik vasitələrə və ya psixotrop maddələrə bənzəyən, onların psixoaktiv təsirini təkrarlayan analoqlar “faktiki olaraq insan orqanizminə təsirinə görə tibbi amilə sahib olan, lakin hələ narkotik vasitə və ya psixotrop maddələr üçün hüquqi amili olmayan” maddələr və ya preparatlardır. Narkotik tərkibli yeni sintetik maddələrin yaradılması ilə bağlı cinayətkar fəaliyyətin onlara qarşı hüquq-mühafizə orqanlarının mübarizəsini həmişə üstələdiyini nəzərə alsaq, mövcud vəziyyəti AR-in cinayət qanunvericiliyinin boşluğu kimi qəbul edilməlidir, çünki analoqların qanunsuz dövriyyəsinin təhlükəsi narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi üçün heç də aşağı deyil. Məhz qeyd olunanları nəzərə alaraq, Ş.T.Səmədova hesab edir ki, “narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin analoqları AR-in qüvvədə olan CM-in 26-cı fəslində təsbit olunan cinayətlərin predmeti kimi qəbul edilməlidir” [4, s.11-12]. Qeyd edək ki, hazırda Qazaxıstan, Qırğızıstan, Ukrayna, RF və Moldova kimi xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin analoqlarının qanunsuz dövriyyəsinə görə ci-

nayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

2) AR CM-in 234-cü maddəsinin yeni redaksiyada verilməsi və bu maddənin “Satış məqsədi olmadan narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və onların analoqlarını əldə etmə, saxlama, hazırlama, emal etmə və daşıma adlandırılması, CM-ə 234-1 (satış məqsədilə narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və onların analoqlarını əldə etmə, saxlama, hazırlama, istehsal etmə, daşıma, göndərmə və ya satma), 234-2 (narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların analoqlarının hazırlanmasında və emalında istifadə etmək məqsədilə prekursorları əldə etmə, saxlama, hazırlama, göndərmə, daşıma və ya satma) kimi yeni maddələrin əlavə edilməsi.

Qeyd olunan dəyişikliklər satışla müqayisədə ictimai təhlükəliliyi daha aşağı olan əməlləri (hərəkətləri) fərqləndirməyə və cinayət məsuliyyətinin daha dəqiq diferensiasiyasını həyata keçirməyə, satış məqsədi olmadan narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və onların analoqlarını hazırlama, emal etmə, əldə etmə, saxlama, prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı əməllərin tövsiyə edici tərkiblərini daha dəqiq formulə etməyə imkan verəcəkdir. Qeyd edək ki, bir sıra postsovet ölkələrində: Məsələn, Qırğızıstan (maddə 282-satış məqsədilə, maddə 283-satış məqsədi olmadan, maddə 284-prekursorların qanunsuz dövriyyəsi), Ukrayna (maddə 307 satış məqsədilə, maddə 309-satış məqsədi olmadan, maddə 311-prekursorların qanunsuz dövriyyəsi), RF (maddə 228-satış məqsədi olmadan, maddə 228-1-satış məqsədilə, maddə 228-3-prekursorların qanunsuz dövriyyəsi) və Moldova (maddə 217-satış məqsədi olmadan, maddə 217-1-satış məqsədilə, maddə 217-2-prekursorların qanunsuz dövriyyəsi) qanunvericisinin mövqeyi də belədir. Rusiya Federasiyası, Moldova, Qırğızıstan, Ukrayna və digər ölkələrin qanunvericilikləri narkotik vasitələrin satış məqsədilə və satış məqsədi olmadan qanunsuz dövriyyəsinin, habelə prekursorların qanunsuz dövriyyəsinin ictimai təhlükəliyinin müxtəlif olduğunu nəzərə alaraq bu əməllərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan müddələri müstəqil maddələrdə təsbit etməklə, satışla bağlı əməllərə görə daha sərt sanksiyalar müəyyən etmişlər.

3) CM-ə “Narkotik vasitələrin, psixotrop mad-

dələrin və ya onların analoqlarının qeyri-tibbi məqsədlərlə istehlakını və ya onların qanunsuz dövriyyəsinə təbliğ və ya reklam etmə” adı altında yeni 234-3-cü maddənin daxil edilməsi və bu maddədə “234-3.2.3. İctimai yerlərdə, habelə təhsil və tibb müəssisələrində törədildikdə” və “234-3.2.4. Mediadan, informasiya telekommunikasiya şəbəkələrindən (sosial şəbəkələr və internet şəbəkəsi də daxil olmaqla) istifadə etməklə törədildikdə” kimi tövsifedici tərkiblərin nəzərdə tutulması.

Yetişməkdə olan nəsli narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin fəsadlarından qorunması zəruriliyi nəzərə alınaraq, yeniyetmə və gəncləri qeyri-tibbi məqsədlərlə onların istehlakına cəlb etməyə, istənilən yerdə, istənilən formada və istənilən üsulla narkotiklərin əldə edilməsi yerləri və üsulları, onların keyfiyyəti, qiyməti və digər xassələri haqqında informasiyanı yaymağa və yerləşdirməyə istiqamətlənən narkotik vasitələri və psixotrop maddələri təbliğ və reklam edən şəxslərə münasibətdə cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulmasını şərtləndirir. Məhz buna görə də bir sıra ölkələrdə narkotik vasitələri təbliğ və reklam etmə kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur. Belə ölkələrdən biri də Qazaxıstandır. Belə ki, Qazaxıstan Respublikasının 27 dekabr 2019-cu il tarixli Qanunu ilə narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların analoqlarını, prekursorları təbliğ və qanunsuz reklam etmə əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən yeni 299-1-ci maddə CM-nə əlavə edilmişdir. E.Nəcəfov da Yaponiya, Rusiya, Fransa, Belçika, İsveçrə, Qazaxıstan, İtaliya, İsveç, Norveç, Böyük Britaniya və bir sıra digər ölkələrdə narkotik vasitələrin istehlakını, narkotik vasitələri və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə təbliğ etməklə əlaqədar əməllərin cinayət məsuliyyəti doğurduğunu qeyd edir və bu məsələ ilə bağlı Türkiyənin Cəza Qanununun 190(2)-ci maddəsini nümunə kimi gətirir [3, s.221].

Hesab edirik ki, Azərbaycanda da internetdən, informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin təbliği və reklamı ilə bağlı əməllərə görə məsuliyyət müəyyən edən müddəalar cinayət qanunvericiliyinə daxil edilməli, CM-də belə bir reklam və təbliğatın uşaqlara və yeniyetmələ-

rə münasibətdə həyata keçirilməsinə görə daha sərt sanksiyalar müəyyən olunmalıdır.

4) AR CM-in 234.4.1, 236.2.1, 237.2.1-ci və 238.2.1-ci maddələrində cinayətlərin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsindən asılı olmayaraq eyni sanksiyalar nəzərdə tutulmuşdur. Halbuki iştirakçılığın bu müxtəlif formalarının ictimai təhlükəlilik dərəcəsi arasında əhəmiyyətli fərq vardır. Belə ki, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxslə müqayisədə mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi daha yüksəkdir və onlara görə eyni məsuliyyətin və sanksiyanın nəzərdə tutulması doğru deyildir.

S.M. Koçoi narkocinayətlərə görə məsuliyyətin ciddi diferensiasiyasının zəruriliyini qeyd edərək yazır ki, “Kriminal əməllərin bir qrup şəxs, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsindən asılı olaraq narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi sahəsində cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin CM-də adekvat əks olunması məsələsi də az əhəmiyyətli deyildir”. Aydın ki, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsi qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsi ilə müqayisədə daha təhlükəlidir [9, s.17]. T.A. Xanov da eyni mövqedən çıxış edərək, birgə iştirakçılığın qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və mütəşəkkil dəstə kimi formalarının ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsinin müxtəlif olduğunu göstərir və hesab edir ki, eyni bir tövsifedici tərkibdə birgə iştirakçılığın bir neçə forması göstərilməməlidir, yəni iştirakçılığın hər bir formasının ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi nəzərə alınmalıdır [13, s.626].

Təəssüf ki, ölkə qanunvericisi tərəfindən belə bir diferensiasiyaya həmişə əməl edilmir. Məsələn, AR CM-in 234.4.1 (satış məqsədilə qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri əldə etmə və ya saxlama, hazırlama, istehsal etmə, emal etmə, daşıma, göndərmə, yaxud qanunsuz olaraq satma), 236.2.1 (narkotik vasitələrin istehlakına təhrik etmə), 237.2.1-ci (qanunsuz olaraq tərkibində narkotik maddələr

olan bitkiləri xeyli miqdarda kultivasiya etmə, yəni əkmə, yetişdirmə və ya onları toplama) maddələrində qeyd olunan cinayətlərin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsindən asılı olmayaraq eyni sanksiyalar nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd edək ki, Moldova, Qazaxıstan, RF və digər ölkələrin qanunvericiləri narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsinin daha dəqiq differensiasiyasını aparmış, bu zaman ictimai təhlükəliyin xarakteri və dərəcəsidəki fərqləri nəzərə almış, mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən narkocinayətlərə görə daha sərt sanksiyalar müəyyən etmişdir.

Hesab edirik ki, AR CM-in uyğun normalarında “qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədildikdə” cinayətin tövsifedici, “mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədildikdə” isə xüsusilə tövsifedici, yəni xüsusilə ağırlaşdırıcı əlamət kimi müəyyən edilməli və bununla bağlı cinayət qanunvericiliyinin bir sıra maddələrində (məsələn, 236, 237, 238-ci maddələrdə) uyğun dəyişikliklər edilməlidir.

Son illərin məhkəmə-istintaq təcrübəsi narkotiklərin böyük bir hissəsinin ölkə ərazisinə xaricdən gətirildiyini və narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin törədilməsində tərkibcə beynəlxalq olan cinayətkar qrupların iştirak etdiyini göstərir. Bu hal isə cinayət qanunvericiliyində lazımi səviyyədə öz əksini tapmamışdır.

Artıq bəzi postsovet ölkələrində belə bir təhlükəli meyillərin mövcudluğu nəzərə alınmışdır. Məsələn, Qazaxıstan Respublikasının 2014-cü il tarixli CM-nin 3-cü maddəsində “transmilli cinayətkar təşkilat” anlayışının məzmunu açılmışdır. Müəllifin fikrincə, qeyd olunanları nəzərə alaraq, cinayətin transmilli cinayətkar dəstə və ya təşkilat tərəfindən törədilməsi cinayətin törədilməsini ağırlaşdıran hal kimi müəyyən edilməli və uyğun müddəa CM-nin Ümumi hissəsinə əlavə edilməlidir.

5) Son illərdə dünyanın bir çox ölkələrində və regionlarında yeni psixotrop maddələrin meydana gələrək sürətlə yayılması ciddi və qlobal miq-

yas alan bir problem kimi qiymətləndirilməlidir. M.L. Proxorova və E.R. Davletov yazırlar ki, “qısa bir zaman kəsiyində sintetik narkotik vasitələr yayılma səviyyəsinə görə narkotiklər arasında liderliyə yüksəlmişdir”. Belə bir təhlükəli meyil hazırda da davam edir və faktiki olaraq dünyanın bir çox narkobazarlarında “ənənəvi narkotiklər”in yeni psixotrop maddələrlə əvəz olunmasından ibarət restrukturizasiya prosesi açıq şəkildə özünü göstərir [11].

İnsanların həyat və sağlamlığı üçün ciddi təhlükə kəsb edə bilən, beynəlxalq və milli səviyyələrdə dövriyyəsi qadağan olunan və ya məhdudlaşdırılan narkotik vasitənin və psixotrop maddənin “leqal” alternativ keyfiyyətində “dizayn narkotiklər”, “leqal narkotiklər”, “duzlar”, “bitki gübrələri”, “kimyəvi reagentlər” və sair adlar altında yayılan yeni psixotrop maddələrin bəziləri bir sıra Avropa ölkələrində açıq şəkildə mağazalarda satılır, digərlərini isə internet vasitəsi ilə sifariş etmək mümkündür.

BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsi də illik hesabatlarında və digər rəsmi sənədlərində “yeni psixotrop maddələr” anlayışından istifadə edir və bu zaman göstərilir ki, yeni psixotrop maddə kimyəvi struktur və tərkib baxımından narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların analoqlarına aid edilməyən və deməli Narkotik vasitələr haqqında 1961-ci il Konvensiyasına və Psixotrop maddələr haqqında 1971-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq, dövriyyəsi qadağan olunan və ya məhdudlaşdırılan maddə və vasitələr kateqoriyasına daxil edilməyən, struktur və tərkib, kimyəvi formul baxımından narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və onların analoqları olmayan, eyni zamanda qəbulu orqanizmdə psixotrop effekt doğura bilən, insan həyatı və sağlamlığı üçün təhlükəli ola bilən maddə və ya preparatdır. “Yeni” sözü təkcə bu maddələrin yeniliyini deyil (çünki onların bəziləri 10-20 və hətta 30 il bundan əvvəl sintezləşdirilmişdir), daha çox onların yalnız son zamanlarda yayılmağa başladığını göstərir.

BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsinin narkotiklər haqqında 2024-cü il ümumdünya məruzəsində dünyanın bir çox ölkəsindən yüzlərlə adda yeni potensial təhlükəli psi-

xoaktiv maddə haqqında məlumatların daxil olduğu göstərilmiş, onların böyük qisminin isə psixostimulyatorlar, sintetik kannabionidlər, sintetik opioidlər və hallüsinogenlər təşkil etdiyi qeyd olunmuşdur [7].

Yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin meydana gəlməsi və geniş yayılması meyilləri nəzərə alınmaqla bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyində dəyişikliklər və əlavələr edilməyə başlamışdır. 2022-ci ildə artıq dünyanın 60 ölkəsində yeni psixoaktiv maddələrin üzərində nəzarətin təmin edilməsi üzrə qanunvericilik tədbirləri həyata keçirilmişdir. Bir sıra ölkələrdə yeni psixoaktiv maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması məqsədilə xüsusi qanunlar da qəbul edilmişdir. Məsələn, Avstriyada 2011-ci ildə qəbul edilmiş Federal Qanunla ölkə ərazisində yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin qanunsuz yayılması qadağan edilmiş, bu məqsədlə cinayət məsuliyyəti də nəzərdə tutulmuşdur. ABŞ-də 2012-ci il tarixli sintetik narkotiklərdən sui-istifadənin qarşısının alınması haqqında Qanunda dəyişiklik edilmiş və ilk dəfə olaraq kimyəvi təbiətinə görə deyil, “neyrokimyəvi xassələrinə” uyğun olaraq insan beyninə, onun sinir sisteminə təsir etmə dərəcəsi nəzərə alınmaqla sintetik narkotiklər kateqoriyasına aid edilə bilən yeni psixoaktiv maddələrin üzərində nəzarət sistemi müəyyən edilmişdir. 2016-cı ildə Böyük Britaniyada qəbul edilmiş Psixoaktiv maddələr haqqında Qanunda yeni psixoaktiv maddələrin (sintetik kannabinoidlər, sintetik opioidlər, sintetik katinon və s.) qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı əməllər cinayət kateqoriyasına aid edilmişdir [8]. Bu Qanuna görə, psixoaktiv effekt doğuran, insan həyat və sağlamlığı üçün təhlükəli ola bilən istənilən maddə və preparatın qanunsuz dövriyyəsi, yəni istehsalı, daşınması, idxalı, ixracı və satışı cinayət əməli kimi tövsif edilir. İrlandiyada 23 avqust 2010-cu ildə qəbul edilmiş “Cinayət mühakimə icraatı haqqında (psixoaktiv maddələr)” Qanunda potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin satışı, idxalı, ixracı və ya reklamına, o cümlədən onların qanunsuz olaraq onlayn satışına görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur [10, s.65-67]. 2014-cü ildə Macarıstan CM-də edilən düzəlişlərlə yeni psixoaktiv maddələrin tədarükü və daşınmasına görə

nəzərdə tutulan azadlıqdan məhrum etmə cəzası sərtləşdirilmişdir. Avstraliyada 2015-ci ildə potensial təhlükəli yeni psixoaktiv maddə hesab edilən bu və digər maddə və ya preparatın qanunsuz dövriyyəsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan müddəalar CM-ə əlavə edilmişdir [8].

RF-də “RF-in ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər edilməsi haqqında” 3 fevral 2015-ci il tarixli Federal Qanunu ilə CM-ə “234.1. Yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin qanunsuz dövriyyəsi” adı altında yeni maddə daxil edilmişdir. Gürcüstan CM-in 260.2-ci maddəsində yeni psixoaktiv maddələri qanunsuz hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma və ya göndərmə əməllərinə görə 5 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə, 260.4-cü maddəsində yeni psixoaktiv maddələri qanunsuz olaraq satma əməllərinə görə 10 ildən 15 ilədək, 260.5-ci maddəsində isə yeni psixoaktiv maddələri istehsal etmə, daşıma, göndərmə və satma əməllərinin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, təkrar, qulluq mövqeyindən istifadə etməklə, külli miqdarda törədilməsinə görə 12 ildən 18 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən edilmişdir.

Qeyd olunanları, xarici ölkələrin təcrübəsi, beynəlxalq təşkilatların, xüsusən də BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsinin mövqeyi son illərdə “narkotik vasitələr və psixotrop maddələr, onların analoqları olmayan və yeni psixoaktiv maddələr” adlandırılan maddələrin və preparatların qanunsuz dövriyyəsi sahəsində müşahidə olunan neqativ meyillər nəzərə alınmaqla CM-nə “Güclü təsir edən yeni psixoaktiv qanunsuz dövriyyəsi” adı altında yeni 240-1-ci maddənin daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Şərh olunanları nəzərə almaqla AR CM-in 234-cü maddəsinin yeni redaksiyada verilməsini (Satış məqsədi olmadan narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların analoqlarını qanunsuz olaraq hazırlama, əldə etmə, saxlama, daşıma, emal etmə), CM-nə 234-1 (Satış məqsədi ilə qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və onların analoqlarını əldə etmə, hazırlama, istehsal etmə, emal etmə, daşıma, göndərmə və ya satma), 234-2 (Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz hazırlan-

masında və emalında istifadə etmək məqsədi ilə prekursorları hazırlama, əldə etmə, saxlama, göndərmə, daşıma və ya satma), 234-3 (Qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların analoqlarını qeyri-tibbi məqsədlərlə is-

tehlakı və qanunsuz dövriyyəsinə təbliğ və ya reklam etmə) və 240-1-ci (Güclü təsir edən yeni psixoaaktiv maddələrin qanunsuz dövriyyəsi) maddələrinin əlavə edilməsini təklif edirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası: [2 cildə] / elmi redaktor F.Y. Səməndərov // -Bakı: Hüquq Yayın Evi. c. 2. -2021, -808 s.
2. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizənin nəticəsinə dair illik hesabat. Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyasının daimi fəaliyyət göstərən İşçi qrupu. -Bakı. -2024. <https://www.nmdk.gov.az/page/post/2804/Narkotiklere-nezaret-sahesinde-2024ci-ile-dair-illik-Hesabat>
3. Nəcəfov E. Narkotik vasitələrin təbliğinin yolverilməzliyi // -Bakı: Cinayət hüququnun aktual problemləri (elmi məqalələr məcmusu) -2022, -s. 221.
4. Səmədova Ş.T. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə görə məsuliyyətin problem məsələləri // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. -2021, №1, -s. 11-12
5. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, cinayət və cəza məsələləri // Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı. 1994, s.264-265.
6. Zahidov B.S. Azərbaycanda narkotizmlə və narkobizneslə mübarizənin aktual problemləri // Bakı: Təknur 2007.
7. Доклад Международного комитета по контролю над наркотиков за 2024 год..
8. Законодательный меры борьбы с НППВ: несколько подходов к многогранной проблеме. https://www.unodc.org/documents/scientific/Global_SMART_Update_2015_Vol.14_Russian.pdf
9. Кочои С.М. Уголовное законодательство о незаконном обороте наркотиков: пробелы и пути их устранения // Москва: Пробелы в российском законодательстве. 2016, № 5, с. 17.
10. Кухарук В.В. Новые психоактивные вещества как современный фактор угрозы безопасности здоровью населения // Москва: Право и политика. -2021, №2, -с. 65-67.
11. Прохорова М.Л., Давлетов Э.Р. Незаконный оборот новых потенциально опасных психоактивных веществ: спорность «персональной» криминализации и некоторые проблемы применения ст.234.1 УК РФ. <http://www.cyberleninka.ru>
12. Самедова Ш.Т. Проблемы уголовного права: классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций. Монография // Баку: Экопринт. -2017, -с.512-513.
13. Ханов Т.А. Общая характеристика законодательных новелл в сфере борьбы с незаконным оборотом наркотиков в Республике Казахстан / Т.А. Ханов, К.А. Бакишев, А.Х. Феткулов [и др.] / Всероссийский криминологический журнал // -Иркутск: 2017, Т. 11, №3, -с. 626.

Васиф КУЛИЕВ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА, СВЯЗАННОГО С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ И ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы совершенствования уголовного законодательства, связанного с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ среди несовершеннолетних. Предложены основные направления повышения эффективности борьбы с наркопреступлениями посредством уголовно-правовых средств: 1)дополнение соответствующих статей уголовного законода-

тельства положениями о том, что аналоги наркотических средств и психотропных веществ также являются предметом преступлений, предусмотренных главой 26 Уголовного кодекса; 2) изложение статьи 234 УК в новой редакции и обозначение её как «Приобретение, хранение, изготовление, переработка и перевозка наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов без цели сбыта», а также включение новых статей в УК: – 234-1: «Приобретение, хранение, изготовление, производство, перевозка, пересылка или сбыт наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов с целью сбыта»; – 234-2: «Приобретение, хранение, изготовление, пересылка, перевозка или сбыт прекурсоров с целью их использования при изготовлении и переработке наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов»; 3) включение в УК новой статьи 234-3 под названием «Пропаганда или реклама немедицинского потребления наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов, а также их незаконного оборота», с определением квалифицирующих признаков: – 234-3.2.3. если деяние совершено в общественных местах, а также в образовательных или медицинских учреждениях; – 234-3.2.4. если деяние совершено с использованием средств массовой информации, телекоммуникационных сетей, включая социальные сети и сеть Интернет; 4) дополнение Уголовного кодекса статьёй 240-1 – «Незаконный оборот новых психоактивных веществ сильного действия» и другие изменения.

Ключевые слова: несовершеннолетние, наркотические средства и психотропные вещества, аналоги, новые психоактивные вещества, незаконный оборот наркотических и психотропных веществ, наркопреступления, Уголовный кодекс, совершенствование уголовного законодательства.

Vasif GULIYEV

MAIN DIRECTIONS FOR THE IMPROVEMENT OF CRIMINAL LEGISLATION ON THE ILLICIT TRAFFICKING OF NARCOTIC DRUGS AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES INVOLVING MINORS

SUMMARY

The article examines the issues of improving criminal legislation related to illicit trafficking in narcotic drugs and psychotropic substances among minors, and proposes the main directions of increasing the effectiveness of combating drug crimes by criminal-legal means: 1) adding analogues of narcotic drugs and psychotropic substances to the relevant articles of criminal legislation as the subject of crimes related to illicit trafficking in narcotic drugs and psychotropic substances (Chapter 26 of the Criminal Code); 2) Rewording Article 234 of the Criminal Code and renaming this article “Acquisition, storage, preparation, processing and transportation of narcotic drugs, psychotropic substances and their analogues without the purpose of sale”, adding new articles to the Criminal Code such as 234-1 (acquisition, storage, preparation, production, transportation, sending or sale of narcotic drugs, psychotropic substances and their analogues for the purpose of sale), 234-2 (acquisition, storage, preparation, sending, transportation or sale of precursors for the purpose of use in the preparation and processing of narcotic drugs, psychotropic substances and their analogues); 3) Including a new Article 234-3 under the title “Promoting or advertising the consumption of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues for non-medical purposes or their illegal circulation” in this article and adding “234-3.2.3. When committed in public places, as well as in educational and medical institutions” and “234-3.2.4. When committed using media, information telecommunication networks (including social networks and the Internet)”; 4) Adding articles 240-1 (Illegal trafficking of new psychoactive substances with strong effects) of the Criminal Code, etc.

Key words: minors, narcotic drugs and psychotropic substances, analogues, new psychoactive substances, illicit trafficking in narcotic drugs and psychotropic substances, drug crimes, criminal code, improvement of criminal legislation

Kamran XƏLİLOV*Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin**Cinayət prosesi kafedrasının doktorantı**e-mail: kamran.khalilov.isa@bsu.edu.az**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0086-009X>**<https://doi.org/10.6213/SANW2436>*

KİBERCİNAYƏTKARLIQ MÜHİTİNDƏ FİŞİNQ HÜCUMLARININ TÖRƏDİLMƏ ÜSULLARI VƏ ONUNLA MÜBARİZƏNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

XÜLASƏ

Müasir rəqəmsal dünyada dövlət qurumlarını, cəmiyyətləri və ayrı-ayrı fərdlərin həyatını təhdid edən kibercinayətlərin sayı durmadan artmaqda davam edir. Bu kiber təhlükələrdən biri də gündəlik həyatda tez-tez qarşılaşdığımız fişinq hücumlarıdır. Kibercinayətkarlar tərəfindən ən çox müraciət edilən, həmçinin bütün internet istifadəçiləri üçün böyük təhlükə yaradan və müəyyən edilməsi çətin olan fişinq hücumları hüquq-mühafizə orqanları ilə vətəndaşların birgə əməkdaşlıq fəaliyyətini zəruri edir. İlk mərhələdə, fişinq insanlardan məlumat oğurlamağın ən ibtidai və rahat üsullarından biri kimi görünərsə də, yüksək peşəkarlıq tələb etmədiyi üçün potensial zərərvermə qabiliyyətinə malikdir və geniş çeşidli şəxsi məlumatların əldə edilməsi üçün istifadə olunur.

Bu baxımdan, fişinq hücumlarının cinayətkar xarakteristikasını bilmək və ona qarşı mümkün tədbirləri təmin etmək vacibdir. Bu məqalə kibercinayətlərin bir növü kimi fişinq hücumlarının xarakteristikasını müəyyən etməklə, onun ictimai təhlükəlilik dərəcəsini izah edir. Həmçinin bu tədqiqat vasitəsilə kibercinayətkarlıqla mübarizə çərçivəsində fişinq hücumlarına qarşı adekvat tədbirlərin görülməsi üçün müvafiq təkliflər təqdim edilir.

***Açar sözlər:** fişinq, kibercinayət, hücum, təhlükə, elektron poçt.*

Fişinq sözü ingilis dilindən tərcümədə “balıq ovu” mənasını verməklə, kibertəhlükəsizlik sahəsində istifadə edilən zərərli fəaliyyət növü kimi başa düşülür. Bu cinayətkar fəaliyyət üçün belə bir ifadənin seçilməsi təsadüfi deyil. Bildiyimiz kimi, balıq ovlanması prosesi balıqların bilməyərəkdən tələyə düşməsi yolu ilə baş verir. Məhz haqqında danışdığımız kibercinayət növünün əsas icra üsulu da firılacaqılar tərəfindən qurbanlara təqdim edilən yalançı, saxta və feyk təkliflər, yəni insanlar üçün qurulmuş tələlərdir. Fişinq dedikdə, qanunsuz maddi və digər mənfəətlər əldə etmək üçün saxta kommunikasiya alətləri (elektron poçt, veb-saytlar və s.) vasitəsilə fərdi və ya maliyyə məlumatlarını ələ keçirmək məqsədi daşıyan cinayətkar fəaliyyət başa düşülür [29].

Fişinq hücumlarının tarixi elə də qədim deyil. Belə ki, tarixdə ilk fişinq hücumu 2004-cü ildə Kaliforniyalı bir yeniyetmənin “America Online” saytının saxta surətini yaratması ilə başladı. Bu feyk veb-sayt istifadəçilərdən məxfi məlumatları əldə edə və onların hesablarından pul çıxarmaq üçün kredit kartı məlumatlarına daxil ola bilmişdi [18, s.25].

Yaşadığımız rəqəmsal dünyada artan kiber təhdidləri nəzərə aldıqda, fişinq hücumları insanların məlumatlarını ələ keçirməyin ən vacib üsullarından biri kimi qarşımıza çıxır. Hər şeydən öncə, bu növ hücumlar qurbanların elektron poçt ünvanlarını hədəf alır. Fişinq hücumları aşkar edildiyi gündən oxşar üsullardan istifadə edilir və qurbanları tələyə salmaqda kifayət qədər “uğura” sahibdir. İlk mərhələdə bunlar qarşı tərəfə mü-

kafatlar, hədiyyələr və s. kimi saxta mesajlar göndərməklə həyata keçirilir. Burada əsas məqsəd şəxsin kredit kartı və ya şəxsiyyəti barədə həssas məlumatları ələ keçirməkdir. Fırıldağçılar bu məlumatdan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edə bilirlər. E-poçt və veb-sayt vasitəsilə həyata keçirilən fişinq fəaliyyətlərindən başqa, kibercinayətkarlar tərəfindən inkişaf etdirilən digər növ fişinq hücumları da mövcuddur. Bunlardan “vishing” (səsli fişinq), “smishing” (SMS fişinq) kimi növləri misal göstərmək olar [1, s.1235].

Fişinq hücumları kibercinayətkarların insanları manipulyasiya etmək və onların həssas məlumatlarını əldə etmək məqsədi daşıyan ən çox yayılmış sosial mühəndislik üsullarından biridir. Bu hücumların sahibləri qurbanları aldadır ki, zərərli proqramları öz texniki cihaz mənbələrinə yükləsinlər və ya etibarlı görünən e-poçt, sosial media, mətn mesajları (SMS) və ya onlayn söhbət proqramları vasitəsilə şəxsi məlumatlarını ələ keçirsinlər [6, s.1].

Hazırda istifadə edilən fişinq hücumlarının bir çox tipləri mövcud olsa da, daha çox müraciət edilən növləri aşağıdakılardır: 1) Nizə fişinqi (Spear Phishing) - bu tip hücumda kibercinayətkarlar konkret şəxsi hədəfə alır və onlara etibarlı görünən e-poçt, mətn mesajları və ya sosial media mesajları göndərilir. Onlar tez-tez həssas məlumat əldə etmək məqsədi ilə qurbanın həmkarı və ya tanış kimi davranırlar:

[Nümunə]:

“Mövzu: İllik bonuslar haqqında vacib məlumat!

Məzmun: Hörmətli,..... X şirkətinin İnsan Resursları şöbəsinin rəsmi nümayəndəsi olaraq Sizə yazıram. Şirkətimizin yeni bonus siyasəti ilə tanış olmaq üçün aşağıdakı faylı yükləyin. Ən son xəbərlərdən məlumatlı olmaq üçün ən rahat yol: [troyan fay]” [31].

2) Balina ovu (Whaling) - əsasən korporativ rəhbərlər, sahibkarlar və ya ciddi media rəhbərləri kimi yüksək reputasiyaya sahib şəxsləri hədəf alan üsuldur. Belə hücumlarda dövlət qurumları və ya mühüm təşkilatlar adından göndərilmiş kimi görünən saxta e-poçtlar ilə qurbanın məlumatını əldə etməyə cəhd edilir:

[Nümunə]:

“Mövzu: Xidməti müqavilənin təsdiqlənməsi barədə

Məzmun: “Hörmətli..., Şirkətimiz ilə Sizin müəssisəniz arasında imzalanacaq yeni xidməti müqavilənin ilkin versiyası hazırdır. Bununla bağlı olaraq, qoşmada əlavə olunmuş sənədi nəzərdən keçirməyinizi və uyğun olduğu təqdirdə təsdiqləməyinizi xahiş edirik. Sənədə keçid üçün aşağıdakı linkdən istifadə edin: (saxta link).” [32].

3) Səsli fişinq (Vishing) – Bu yolla cinayətkar dövlət qurumlarının, bankların və ya hüquq-mühafizə orqanlarının nümayəndəsi olduqlarını iddia edərək telefon vasitəsilə qurbanlarını aldatmağa çalışırlar. Onlar tez-tez təhdid və ya inandırıcı dildən istifadə edərək şəxsi məlumatların paylaşılmasını təmin etməyə cəhd edirlər. Bu zaman əsas vasitə kimi fırıldağçılar qarşıdakı şəxsin məlumatlarının məhv olma və ya oğurlanma təhlükəsi altında olduğunu deyərək təzyiq etməyə çalışırlar:

[Nümunə]:

“Telefon zəngi:

Salam, Sizi ..... Bankdan narahat edirik. Mən, A.Babayev, Bankın təhlükəsizlik şöbəsinin əməkdaşyam. Sizin hesabınızda şübhəli əməliyyat aşkarladım. Sizin adınızdan 200 manat məbləğində ödəniş təsdiqlənməyə çalışılıb. Əgər bu əməliyyat Sizin tərəfinizdən edilməyibsə, hesabınızı dərhal bloklamağınız lazımdır. Bunun üçün zəhmət olmasa kartınızın 16 rəqəmli nömrəsini və Sizə göndərəcəyimiz SMS vasitəsilə gələn təsdiq kodunu deyın.” [23, s.4,5].

4) SMS fişinqi (Smishing) – bu növdə fırıldağçılar öz qurbanlarına özlərini tanış şəxs, bank və ya xidmət təminatçısı kimi təqdim edərək SMS mesajları göndərilir. Qurbanlardan ödəniş etmələri və ya şəxsi məlumatlarını paylaşmaları xahiş olunur. Onlar həmçinin Vatsap və Feysbuk kimi platformalardan doğrulama kodları tələb edərək istifadəçi hesablarını oğurlamağa çalışırlar:

[Nümunə]:

“SMS mətni:

Hörmətli müştəri! Hesabınızda təhlükəsizlik problemi aşkarlanmışdır. Xahiş edirik, dərhal hesabınızı təsdiqləmək üçün aşağıdakı linkə keçid edin: [saxta link]. Əks halda hesabınız bloklana

bilər.” [20, s.546; 15, s.56-58].

5) Ferma fişinq (Pharming) - veb-sayt trafikinin manipulyasiya edildiyi və məxfi məlumatların oğurlandığı fişinqə bənzər kibercinayətkarlığın bir növüdür. Bağlantı yaratmaq üçün www.google.com kimi internet ünvanını təşkil edən hərflərin ardıcılığı DNS serveri tərəfindən IP ünvanına (Internet Protocol address) çevrilməlidir. Belə ki, DNS sözü “Domain Name System” sözlərinin qısaltmasıdır və internetdəki kompüterlərin, cihazların və ya resursların IP ünvanlarını daha mənalı və yadda qalan domen adlarına birləşdirən sistemdir. IP ünvanları ədədi formada olduğundan insanlar tərəfindən asanlıqla yadda qalmaya bilər. DNS bu ədədi IP ünvanlarını insanların daha asan başa düşə biləcəyi domen adlarına çevirir. Məsələn, veb-brauzerə www.youtube.com yazdığımız zaman DNS bu domen adını müvafiq IP ünvanına çevirir və sorğunun düzgün serverə çatmasını təmin edir [16, s.36].

Bu kibercinayət üçün əsasən iki hücum üsulu mövcuddur: Birincisi, şəbəkə trafikini orijinal hədəfdən uzaq bir xakerin kompüterinə yönləndirməkdir. Bu zaman istifadəçini saxta veb-sayta göndərmək üçün kompüterin host fayllarını dəyişdirən virus və ya troyan yüklənir. İkincisi, xaker DNS serverini dəyişdirərək, birdən çox istifa-

dəçinin bilmədən saxta sayta daxil olmasına səbəb olur. Saxta veb-sayt istifadəçinin kompüterinə viruslar və ya troyanlar quraşdırmaq üçün istifadə olunur. “Sayt trafikinin yenidən istiqamətləndirilməsi” kibercinayətin xüsusilə əlaqəli formasıdır. Çünki DNS server dəyişdirilərsə, təsirə məruz qalan istifadəçi zərərli proqramlardan tamamilə təmizlənmiş kompüterinə olsa belə, qurbanı çevrilə bilər. Veb-sayt ünvanını əl ilə daxil etmək və ya həmişə etibarlı əlfəcinlərdən istifadə etmək kimi ehtiyat tədbirlərin görülməsi kifayət deyil [16, s.38]. Bu cür saxtakarlıqlardan qorunmaq, şübhəli veb-saytlara daxil olmaq və ya şübhəli e-poçt mesajlarındakı bağlantıları klikləməmək lazımdır. Digər müdafiə üsulu kimi, sistem hesablama proqramları ilə istifadə olunan etibarlı “anti-malware” və “anti-virus” həllini quraşdırmaqla da qoruna bilər. Bu addımlar zərərli proqramların əksəriyyətinin kompüterə daxil olmasının və host fayllarının dəyişdirilməsinin qarşısını alır.

1. Ferma fişinqi ümumilikdə adi fişinq hücumu kimi görünə bilər, əslində icra olunma üsullarına, xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu fərqi aşağıdakı cədvəldə daha aydın görmək olar:

Cədvəl 1. Ferma fişinqi (Pharming) və adi fişinq arasında müqayisə cədvəli [22, 30]:

Meyar	Adi fişinq	Ferma fişinqi
Hücumun icra üsulu	E-poçtlar, SMS-lər və sosial media vasitəsilə göndərilən linklər vasitəsilə	DNS manipulyasiyası və ya zərərli proqramlar vasitəsilə
Qurbanın iştirakı	İstifadəçi tərəfindən zərərli linkə keçid etməklə baş verir	İstifadəçi heç bir əlavə prosedura etmədən saxta sayta yönləndirilir
Təhlükənin dərəcəsi	Əsasən fərdi istifadəçiləri hədəf alır	Kütləvi şəkildə bir çox istifadəçini eyni anda hədəf ala bilər
Əks tədbirlər	E-poçtlara və mesajlara diqqət yetirmək, filtrasiya xidmətindən istifadə etmək, rəsmi URL-ləri yoxlamaq vacibdir	DNS təhlükəsizlik mexanizmlərindən və ya etibarlı DNS serverlərdən istifadə etmək vacibdir

Aparılmış müqayisələrdən və nümunələrdən də görüldüyü kimi, fişinq hücumları əksər hallarda elektron poçtlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu baxımdan, fişinq hücumlarının qurbanı olmamaq üçün bu tip mesajların hansı xüsusiyyətlər daşdığını konkret nümunə ilə analiz etməkdə fayda vardır. Belə ki, saxta e-poçtu müəyyən etməyin

iki yolu vardır: Birincisi odur ki, əgər mesajın mövzu hissəsində aşağıda göstərilən tiptə cümlələrdən istifadə edilirsə, fişinq ehtimalı yüksəkdir. Məsələn, 1) abc@example.com e-poçt hesabınız sındırılıb; 2) Təcili: E-poçt hesabınızın parolunu dərhal dəyişin; 3) Bank hesabınıza müdaxilə edilib; 4) Təhlükəsizlik Xəbərdarlığı: E-poçt hesab-

larınızı qeydiyyatdan keçirin və s. İkincisi, əgər göndərilmiş e-poçtda istifadəçidən hansısa tələblərin yerinə yetirilməsi tələb olunursa, deməli fişinq hücumu potensial həddədir. Məsələn; 1) Şəxsi məlumatlarınız və ya bank hesabı məlumatlarınız; 2) Müəyyən hesaba pul göndərilməsini xahiş etmək; 3) Parolun dəyişdirilməsini tələb etmədiyiniz halda parol sıfırlama linki almaq; 4) Detalları yoxlamaq üçün digər naməlum bağlantılara yönləndirilmək və s. [2].

Fişinq hücumlarını həyata keçirərkən kibercinayətkarlar fərqli, amma bir-birilə yaxından əlaqəli psixoloji maneərlər tətbiq edirlər. Belə ki, kibercinayətkarlar fərdlərin qərar qəbul etmə proseslərinə təsir göstərmək üçün güclü emosiyalara müraciət edərək, onları müəyyən hərəkətlər etməyə məcbur edir. Məsələn, həvəsləndirmə, vaciblik, qorxu kimi insani hisslər istismar olunur. Buna uyğun olaraq, linkə klikləmək, əlavə yükləmək və ya formanı doldurmaq müqabilində qurbanlara maliyyə mükafatı və ya xüsusi sövdələşmə təklif olunur. Bəzən cinayətkarlar vaxt baxımından təzyiqlə yaratmaq və sürətli hərəkətə keçmək üçün fəvqəladə ssenarilər yaradırlar. Həmçinin qurbanlar müəyyən profilaktiki tədbir görməsələr bank hesabının dayandırılması və ya digər uydurma “qanuni hərəkətlərlə” hədələnilirlər [19, s.5].

Bir çox kibercinayətlər kimi fişinq də özlüyündə bir neçə mərhələdə həyata keçirilir. Nəzəriyyədə müxtəlif yanaşmalar olsa da, şərti olaraq 3 əsas mərhələdən ibarətdir:

I mərhələ - Məlumat toplanılması və plan hazırlanması: Bu mərhələdə fişerlər qurbanlarını, əldə ediləcək məlumatları və hücumda hansı texnikadan istifadə edəcəklərini müəyyən etməklə hücumlarını planlaşdırmağa başlayırlar. Fişçilərin hədəflərini seçmək üçün düşündükləri əsas cəhət ən aşağı xərcə və mümkün olan ən az risklə maksimum qazancı necə əldə etməkdir. Daha dəqiq desək, kibercinayətkarlar potensial qurbanların davranışları, maraqları və zəiflikləri barədə sosial media platformaları, açıq mənbə kəşfiyyatı (OSINT) və digər vasitələrlə məlumat əldə etməyə çalışırlar. Daha sonra, toplanmış etibarlı informasiya əsasında təcavüzkarlar saxta e-poçtlar, veb-saytlar və ya digər kommunikasiya vasitələri

hazırlayırlar. Bu tələblər real təşkilatların və ya şəxslərin fəaliyyət tərzinə və ya istəklərinə bənzədilir ki, qurbanı aldatmaq daha rahat olsun. Məsələn, belə hücumlar zamanı “Google”, “Microsoft”, “Apple”, “Chrome” kimi məşhur şirkətlərin rəsmi e-poçt mesajları təqlid oluna bilər.

II mərhələ - Hücumla keçilməsi və təqdim etmə: Bu mərhələdə artıq hazırlanmış tələblər istifadəçilərin diqqətinə çatdırılır. E-poçtlar, sms-lər, sosial media mesajları və ya səsli zənglər vasitəsilə həyata keçirilən bu hücumlar qurbanları zərərli linklərə daxil olmağa təşviq edir. Bundan sonra, qurban tələyə düşərsə, həm məlumatlarını itirə, həm də sistemi zərərli proqram təminatları (məsələn, “ransomware”) və ya viruslarla yoluxdura bilər.

III mərhələ - Məlumatların ələ keçirilməsi və istifadəsi: Sonuncu mərhələdə fırıldaqçılar əldə etdikləri məlumatları müxtəlif üsullarla istifadə edə bilərlər. Buraya birbaşa maliyyə fırıldaqları, identifikasiya oğurluğu, şantaj kimi qurbanın şərəf və ləyaqətinə xələl gətirəcək qanunsuz fəaliyyətlər daxildir. Həmçinin əldə edilmiş məlumatlar qara bazarda satışa çıxarıla bilər [17, s.1112].

Fişinq 21-ci əsrin ən mütəşəkkil cinayətlərindən biridir. Bu, zərərli proqram növü və ya kimsə təsadüfi qurbanlara onlar haqqında şəxsi məlumat almağa çalışmaq üçün saxta e-poçt göndərdiyi termin kimi müəyyən edilir. Daha dəqiq desək, hesablama sahəsində fişinq sosial mühəndislik üsullarından istifadə edərək veb-saytın saxta versiyalarını elektron poçtla göndərməklə məşhur veb-saytların istifadəçilərini aldatmağa cəhd edir. Bunun qarşısını almaq asan görünə bilər, lakin fişinq hücumlarında baş verən texnoloji innovasiyalar, kibercinayətkarların yeni üsullar axtarışı bu növ cinayətlərin müəyyən edilməsində bəzi çətinliklər yarada bilər [12, s.15].

Beləliklə, fişinq hücumları kibercinayətkarların fəaliyyətində ən çox müraciət edilən sahələrdən biridir və istər maliyyə təsiri baxımdan, istərsə də texniki təhlükəsizlik baxımından hazırda kifayət qədər mənfi reytingə sahibdir. Fişinq hücumları üzrə statistik göstəricilər də bunu sübut edir. Bununla əlaqədar aşağıdakı cədvəl diqqət yetirməkdə fayda vardır:

Cədvəl 2. Fişinq hücumları üzrə statistik göstəricilər [25,26,27,28]:

Parametr	Statistik göstərici	Məlumatı təmin edən mənbələr
Qlobal kiberhücumlarda “fişinq”in payı	91%	Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti
Fişinq hücumlarının qlobal iqtisadiyyata təsiri	10.5 trilyon ABŞ dolları	Global Cybersecurity Outlook 2025
Fidyə xarakterli fişinq hücumlarında cinayətkarların gəliri	814 milyon ABŞ dolları	Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti
Fişinq hücumlarında ən çox istifadə edilən şirkətlər	“Microsoft” – 32% “LinkedIn” – 11% “Apple” – 12% “WhatsApp” – 3% “Google” – 12% “Facebook” – 2%	“Azertac” İnformasiya Agentliyi
İstifadəçilərin fişinq hücumları ilə qarşılaşma ehtimalı	90%	Global Cybersecurity Outlook 2025
Süni intellekt vasitəsilə edilən fişinq hücumlarının payı	4,7%	Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti

Göründüyü kimi, fişinq hücumları kibertəhlükəsizlik sahəsində kifayət qədər təsirə malikdir. Bunun səbəbləri müxtəlifdir və onları bir neçə qrupda birləşdirmək mümkündür: 1) internet istifadəçilərinə münasibətdə yetərli səviyyədə maarifləndirmə işlərinin aparılmaması; 2) göndərilən mesajlarda insanları həvəsləndirmək üçün müxtəlif maliyyə rəqəmlərindən və pul tələsindən istifadə edilməsi; 3) bir çox e-poçt təhlükəsizlik sistemlərinin fişinq mesajlarını spam mesajı kimi nəzərə ala bilməməsi; 4) geniş yayılmış IoT (İnternetin əşyaları) cihazları və bu cihazlarla toplanan məlumatların nəzarətsiz şəkildə və təhlükəsizlik tədbirləri xaricində saxlanması və s. [5].

Fişinq hücumları ilə mübarizə hüquq-mühafizə orqanlarının qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Lakin bu vəzifə təkəcə dövlətin səlahiyyətli orqanlarının üzərinə düşmür, çünki fişinq hücumları internet istifadəçilərini gündəlik narahat edən fenomendir. Bu cür hücumlarla mübarizə təkəcə milli səviyyədə deyil, həm də regional və beynəlxalq müstəvidə aparılmalıdır. Fişinq hücumları ilə mübarizənin beynəlxalq hüquqi təsbiti 2001-ci il tarixli “Kibercinayətkarlıq haqqında” Budapeşt Konvensiyasının 7-ci və 8-ci maddələrində nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki,

sözgedən normaların məzmunundan aydın olur ki, Konvensiyanı imzalayan dövlətlər kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə məlumatların saxtalaşdırılması hallarını cinayət əməli kimi tanımaq üçün aidiyyəti hüquqi aktlar qəbul etməlidir. Burada məqsəd verilənlərin həqiqi informasiya kimi təqdim edilməsi, həmçinin məlumatların dəyişdirilməsi, silinməsi və onlara əlavələr edilməsi, eləcə də onlardan hüquqi nəticələrə səbəb olacaq fəaliyyətlərdə istifadə edilməsini diqqətə çatdırmaqdır. Sözgedən əməllərin sırasına kompüter məlumatlarının qanunsuz daxil edilməsi, dəyişdirilməsi və bloklanması; kompüter sisteminin fəaliyyətinə müdaxilə etməklə digər şəxsin əmlakına ziyan vurulması və ya onu əmlakdan məhrum etmə halları daxildir [14].

Qeyd edilməlidir ki, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin qanunvericilik sistemlərində fişinq hücumları artıq müstəqil cinayət tərkibi kimi tanınmış və ayrıca maddələrlə tənzimlənmişdir. Məsələn, Almaniya Cinayət Məcəlləsinin (Strafgesetzbuch – StGB) 202b maddəsi “fişinq” adlanır və kimsə tərəfindən texniki vasitələrlə, özünə və ya başqasına aid olmayan, qeyri-ictimai məlumat emalı qurğusundan və ya belə bir qurğunun elektromaqnit yayımından, ona aid olmayan mə-

lumatları qanunsuz olaraq ələ keçirməsi” şəklində xarakterizə olunur və müvafiq əməlin törədilməsi iki ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə cəzası və ya cərimə ilə cəzalandırılır. Həmçinin 202c maddəsinin dispozisiyasına əsasən parolların və ya digər təhlükəsizlik kodlarının hazırlanması, əldə edilməsi, satılması və ya yayılması, eləcə də fişinq hücumları üçün proqram təminatlarının hazırlanması və ya yayılması əməllərinin törədilməsi “Məlumat casusluğuna və fişinq hazırlıq fəaliyyətləri” adlanır və ayrıca maddə kimi öz təsbitini tapmışdır [11].

Estoniya Cinayət Məcəlləsində (Karistusseadustik) isə fişinq cinayətləri, xüsusilə 213-cü (Kompüterlə bağlı fırıldaqçılıq) və 217-ci (Kompüter sistemlərinə qanunsuz girişin əldə edilməsi) maddələrində mülkiyyət mənfəəti məqsədilə kompüter proqramlarına və ya məlumatlara qanunsuz daxil olmaq, dəyişdirmək, silmək, zədələmək və ya bloklamaq yolu ilə başqa şəxsə əmlak ziyanının vurulması, eləcə də elektron məlumatların saxtalaşdırılması və icazəsiz əldə edilməsi kontekstində xüsusi tənzimləmə predmetinə çevrilmişdir. Estoniya bu sahədə qabaqcıl ölkələrdən biri hesab olunur və onun qanunvericiliyi Avropa İttifaqı direktivlərinə uyğunlaşdırılmışdır [13]. Həmçinin 2024-cü ildə keçirilən “PhishOFF” adlı beynəlxalq polis əməliyyatı nəticəsində fişinq hücumları üçün istifadə edilən “LabHost” platformasının ləğv edilməsində Estoniya mühüm rol oynamışdır. Burada fişinq əməli texniki və sosial mühəndislik üsullarının sintezindən ortaya çıxan kompleks cinayət kimi qiymətləndirilir.

Avropa İttifaqının 2013/40/EU sayılı direktivi də fişinq hücumlarını kompüter sistemlərinə qarşı cinayətlər kontekstində qiymətləndirir və üzv dövlətlərə bu cinayətlər üçün konkret cinayət tərkiblərinin yaradılmasını tövsiyə edir. Həmin direktivin 3-cü maddəsində “icazəsiz giriş”, 4-cü maddəsində isə “icazəsiz məlumat əldə etmə və saxtalaşdırma” hallarına yer verilmişdir ki, fişinq bu kateqoriyalara uyğun gəlir [8]. Bundan başqa, 2019/713/EU sayılı direktiv nağdsız ödəniş vasitələrinin dələduzluğu və saxtalaşdırılması ilə mübarizə aparmaq məqsədilə qəbul edilmişdir. Fişinq hücumları nəticəsində əldə

olunan ödəniş məlumatlarının istifadəsi bu direktiv çərçivəsində cinayət hesab olunur [9].

Bu təcrübələr göstərir ki, beynəlxalq hüquq sistemləri fişinq hücumlarını yalnız klassik informasiya cinayətləri çərçivəsində deyil, yeni nəsil kibercinayətlər kontekstində nəzərdən keçirir və onları ayrıca hüquqi kateqoriya kimi formalaşdırmaqla mübarizənin effektivliyini artırmağa çalışırlar. Azərbaycan Respublikası üçün də bu yanaşmanın tətbiqi fişinq hücumlarının hüquqi təsnifatının dəqiqləşdirilməsi və hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi baxımından zəruridir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində fişinq hücumları vasitəsilə şəxsi və maliyyə məlumatlarının əldə olunması və bu cinayətkar fəaliyyətə bağlı olaraq həyata keçirilən oxşar qanunsuz əməllərin kriminallaşdırılması ayrıca maddə kimi nəzərdə tutulmasa da, ilkin olaraq, Məcəllənin 272-ci (Kompüter məlumatlarını qanunsuz ələ keçirmə) və 273-cü (Kompüter sisteminə və ya kompüter məlumatlarına qanunsuz müdaxilə) maddələri fişinq xarakterli hücumların və cinayətkar fəaliyyətlərin kriminallaşdırılmasını dolayı olaraq təmin edir. Belə ki, müvafiq normalarda kompüter məlumatlarının qanunsuz ələ keçirilməsi və yayılması, eləcə də məlumatlarda bu və digər şəkildə dəyişikliklərə səbəb ola biləcək hərəkətlərin edilməsi bu növ hücumların realizəsi qismində başa düşülə bilər. Həmçinin Məcəllənin 178-ci maddəsi (dələduzluq) üzrə dələduzluq hərəkətlərinin rəqəmsal şəraitdə icrası bu tip hücumların realizəsi kimi başa düşülə bilər [3]. Lakin Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində konkret olaraq fişinq hücumları ilə icra olunan cinayətkar əməllər ayrıca olaraq göstərilməmişdir. Bu baxımdan, qeyd olunan maddələr cinayətkarın məqsədini, hücumun texniki mexanizmini və əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini tam şəkildə ehtiva etmir. Buna görə də, fişinq hücumlarının konkret cinayətkar əməl kimi ayrıca bənd (və ya yarım bənd) şəklində AR CM-də kriminallaşdırılması zəruri addım hesab edilə bilər.

Fikrimizcə, bu zərurət özünü bir neçə formada göstərir. Birincisi, fişinq hücumlarının məq-

sədi şəxslərin fərdi məlumatlarını, bank kartı və hesab rekvizitlərini, identifikasiya vasitələrini aldatma yolu ilə ələ keçirməklə, həmin məlumatlar üzərindən qeyri-qanuni maddi gəlir və ya digər fayda əldə etməkdir. Bu əməldə klassik dələduzluq ilə oxşarlıqlar olsa da, fişinq cinayətlərində kiberməkanın imkanlarından sui-istifadə və texniki manipulyasiya ilə sosial mühəndisliyin sintezi xüsusi element kimi çıxış edir. Məhz bu özəllik onu müstəqil cinayət tərkibi kimi nəzərdən keçirməyi aktuallaşdırır. İkincisi, fişinq hücumları çox vaxt xarici ölkə mənşəli serverlər və saxta platformalar vasitəsilə həyata keçirilir. Hücum edənlərin şəxsiyyəti gizli qalmaqla yanaşı, bu cinayətlər çox zaman beynəlxalq qruplaşmalar tərəfindən təşkilatlanmış şəkildə icra edilir. Bu baxımdan fişinq cinayətləri transmilli cinayət əlamətləri daşıyır və BMT-nin 2000-ci il tarixli “Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlığa qarşı Palermo Konvensiyası”nın 2-ci maddəsində təsbit olunan transmilli cinayət tərifinə uyğun gəlir [24]. Belə ki, hücumların texniki icrası ilə sosial mühəndislik elementləri çox zaman ayrı-ayrı ölkələrdə yerinə yetirilir, hədəfə alınan fərdi və ya maliyyə məlumatları transmilli cinayətkar şəbəkələr tərəfindən oğurlanaraq digər ölkələrdə istifadə edilir və nəticədə cinayətin təsiri coğrafi sərhədləri aşır. Məsələn, Azərbaycanda yerləşən serverə və ya istifadəçiyə Nigeriyada yerləşən şəxslər tərəfindən fişinq e-poçtları göndərilə və nəticədə əldə edilmiş bank məlumatları üçüncü bir ölkədə nağdlaşdırıla bilər. Bu isə fişinq cinayətlərini təkcə “internet fırıldaqçılığı” kimi deyil, həm də transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın bir forması kimi dəyərləndirməyə əsas verir. Azərbaycan Respublikası 13 may 2003-cü il tarixli 435-IIQ nömrəli Qanunu ilə bu Konvensiyayı ratifikasiya etdiyi üçün bu tip cinayətlərlə mübarizə istiqamətində daxili cinayət hüququnun təkmilləşdirilməsi beynəlxalq öhdəliklərin icrası baxımından da vacibdir. Üçüncüsü, fişinq hücumlarının bank sektoru, dövlət elektron xidmətləri, təhsil və səhiyyə sistemləri kimi ictimai əhəmiyyətli informasiya resurslarına qarşı yönəldilməsi onların ictimai təhlükəlilik səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu, zərərçəkənlərin yalnız maddi itkilərinə deyil, eyni zamanda

ictimai infrastrukturun funksionallığına və informasiya təhlükəsizliyinə zərbə vurur. Bu kimi əməllər hal-hazırda Cinayət Məcəlləsinin müxtəlif maddələri ilə (CM-nin 177.1, 272-273-cü maddələri) qismən əhatə olunsa da, fişinqin spesifik hüquqi və texniki xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun yalnız ümumi dələduzluq və ya informasiya sistemlərinə qanunsuz müdaxilə kontekstində deyil, həm də transsərhəd kibercinayətkarlıq çərçivəsində beynəlxalq hüququn müdaxiləsinə əsaslanaraq ayrıca normativ tənzimləməyə ehtiyacı olduğu qənaətdəyik.

Göstərilən hüquqi və praktiki əsaslara istinadən, fişinq hücumlarının Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində müstəqil cinayət tərkibi kimi nəzərdə tutulması bu əmələ qarşı effektiv mübarizə və preventiv hüquqi mexanizmlərin formalaşdırılması baxımından vacibdir. Belə bir yanaşma həm fişinqin texniki və sosial xüsusiyyətlərini daha dəqiq əks etdirəcək, həm də transmilli xarakterli bu cinayət növü ilə mübarizədə beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığa uyğun milli hüquqi çərçivə yaradacaqdır. Bu baxımdan, beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək, fişinq hücumlarının aldatma yolu ilə fərdi məlumatların ələ keçirilməsi, elektron identifikasiya vasitələrinin qanunsuz istifadəsi və texniki manipulyasiya vasitəsilə məlumat əldə etmə kimi alt tərkiblərlə ayrıca maddə şəklində kriminallaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Bundan əlavə, fişinq hücumlarının araşdırılmasında cinayət-prosessual aspekt də vacib məqamlardan biridir. Belə ki, bu tip hücumlar üzrə müvafiq cinayət işinin açılması, ilkin sübutların əldə edilməsi və rəqəmsal sübutların qanuniliyinin əsaslandırılması zəruri addımlardır. Bəs problem necə formalaşır? Məlum olduğu kimi, ciddi xarakterli fişinq hücumlarına məruz qalmış bir çox istifadəçi və ya təşkilatlar bu barədə hüquq-mühafizə orqanına lazımi vaxtda məlumat vermirlər. Bunun əsas səbəbi hüquqi şəxslərin reputasiya və kommersiya itkisi ilə üz-üzə qalma qorxusudur. Həmçinin bəzən fırıldaqçılarla danışıqların aparılması və bu yolla məlumatların bərpa edilməsinə olan ümid istintaq orqanlarının iş üzrə vaxtında informasiya əldə etmək imkanını məhdudlaşdırır. Nəticədə isə müvafiq kiberci-

nayət üzrə cinayət işinin başlanması ləngiyə bilər. Çünki cinayət işinin başlanması üçün kifayət qədər səbəb və əsasların olması vacibdir [4]. Lakin müvafiq kibercinayətə dair ilkin sübutların əksəriyyəti texniki və xarici platformalarda yerləşdiyi üçün cinayət işinin başlanması üçün əsasların mövcudluğu sual altına düşür. Bu problemin həlli üçün təklif edirik ki, rəqəmsal mühitlərdə baş vermiş dəyişikliklər aktlaşdırılmalı, şifrələnmiş fayl nümunələrinin və təhdid, təhrik və saxta həvəsləndirmə xarakterli mesajlar protokollaşdırılmalı və vaxtında hüquq-mühafizə orqanlarına məlumat verilməlidir.

Cinayət-prosessual baxımdan diqqət olunması digər məsələ rəqəmsal sübutların əldə edilməsi ilə bağlıdır. AR CPM-nin 135.1-ci maddəsinə əsasən *“Cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən bilən məlumatları hərflər, rəqəm, qrafika və digər işarə formasında özündə əks etdirən kağız, elektron və ya digər daşıyıcılar sənəd hesab olunur.”* [4]. Belə ki, fişinq hücumlarından dərhal sonra və ya həmin müddətdə əldə edilən məlumatlar sonda məhkəmədə sübut kimi tanınmalıdır. Lakin problem budur ki, fişinq hücumlarında həmin sübutların orijinallığı, dataların dəyişdirilmədiyi və hüquqazidd müdaxiləyə məruz qalmadığı kimi cəhətlər sübuta yetirilməlidir. Buna görə də, sübutların toplanması zamanı *“chain of custody”* (sübutların ardıcılıqla qorunması zənciri) prinsipi tətbiq edilməli və rəqəmsal sübutlar kriptoloji üsullarla (məsələn, hash metodu) təsdiqlənməlidir.

Bundan başqa, fişinq hücumlarının ibtidai istintaqı zamanı süni intellekt əsaslı sistemlərdən istifadə edilməsi də hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə səmərəli edəcəkdir. Belə ki, avtomatik sübut axtarışı və təsnifatını həyata keçirən süni intellekt əsaslı alqoritmlər vasitəsilə - *“IBM i2 Analyst’s Notebook”* və ya *“Palantir”* - minlərlə e-poçt, mesaj və IP adresləri arasında şübhəli nümunələrin aşkarlanması və sübut kimi seçilməsi təmin edilə bilər. Qeyd olunan tətbiqlər e-poçt mesajlarındakı URL (Uniform Resource Locator – hər hansı resursun ünvanı) mənbələrini avtomatik araşdırır, onların saxta olub-olmadığını mövcud məlumat bazaları ilə müqayisə edir, həmçinin qurbanla

əlaqə qurulan vaxtı və üsulu analiz edərək cinayətkarın istifadə etdiyi alətləri üzə çıxarır [7, s.3]. Bununla yanaşı, *“Microsoft Defender SmartScreen”*, *“Google Safe Browsing”* kimi tətbiqlər süni intellektə əsaslanan domen təhlili alqoritmləri vasitəsilə intenterdə fişinq məqsədilə yaradılmış saxta saytları real vaxtda izləyir və təhlükə barədə istifadəçilərə və hüquq-mühafizə orqanlarına signal göndirir [10, s.8]. Həmçinin *“DarkTracer”* və *“Recorded Future”* kimi sistemlər süni intellekt tətbiqi ilə kibercinayətkarların davranış modelini öyrənərək onların keçmiş hücumlarına və istifadə etdikləri metodlara dair profil tərtib edir. Məsələn, eyni IP aralığından eyni tipli e-poçtlarla ardıcıl fişinq cəhdləri müəyyənləşdirilərsə, süni intellekt həmin istifadəçinin əvvəlki fişinq və ya ransomware hadisələrində iştirak etdiyini ehtimal edə və *“modus operandi”* əsasında proqnozlaşdırma bilər. Bu model vasitəsilə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin niyyəti və qanunsuz peşəkar fəaliyyəti sübuta yetirilə bilər [21, s.1112].

Nəticə olaraq, fişinq hücumları ilə hüquqi müstəvidə mübarizə aparılması hüquqi və texniki maarifləndirmənin qarşılıqlı əlaqəsi kimi nəzərə çarpan çoxşaxəli və kompleks fəaliyyətdir. Fişinq hücumlarından qorunmaq üçün maarifləndirmə işlərinin aparılması və istifadəçilərdə bu tip qanunsuz fəaliyyətlərə qarşı hüquqi sayıqlıq formalaşdırmaq vacibdir. Məhz bu kontekstdə, təhlükəsizliyi təmin etmək üçün etibarlı mənbələrə aid olmayan linklərə klikləməkdən çəkinmək, cihazın və sistemin təhlükəsizliyini qorumaq üçün yenilənmiş və güclü təhlükəsizlik proqramından istifadə etmək çox vacibdir. Zərərli proqram və viruslara qarşı effektiv müdafiəni təmin etmək üçün təhlükəsizlik proqramlarının ən müasir versiyalarına üstünlük verilməlidir. Tətbiqlər və ya proqram təminatı şübhəli veb-saytlardan, xüsusən pulsuz yükləmələr təklif edən saytlardan əldə olunmamalıdır, çünki belə fayllarda əksərən zərərli proqramlar və ya gizlədilmiş virus mənbələri ola bilər. Əlavə olaraq, e-poçt təhlükəsizliyi üçün autentifikasiya və filtrləmə mexanizmlərindən istifadə edilməlidir. Şəxslər daim diqqətli olmalı və saxta üsullar və təhlükəsizlik təhdidlərindən xəbərdar olmağa ça-

lışmalıdır. Fişinq hücumlarına qarşı effektiv müdafiə strategiyalarına bu cür hücumların qarşısının alınması, onların vaxtında aşkar edilməsi və müvafiq maraqlı tərəflər arasında məlumatlılığın artırılması aiddir. Fişinq hücumları peşəkar texniki bilik və bacarıq tələb etməsə də, müasir rəqəmsal mühitdə tez-tez istifadə olunan kibercinayət növü kimi qarşımıza çıxır. Asan və rahat üsullarla törədil-

məsi bu növ hücumların diqqətdən kənar qalmasına şərait yaratmamalıdır. Potensial kiber təhlükələrdən qorunmaq üçün mütəmadi maarifləndirmə işləri aparılmalı, internet istifadəçilərinin hüquq-mühafizə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsi zərurəti başa düşülməli və firıldaqçıların oyunlarına qarşı hər zaman ayıq-sayıq hərəkət etməyi bacarmaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aaliyah E. Chichwadia, Noluntu Mpekoa. Detecting Smishing and Vishing Attacks using Machine Learning. International Journal of Intelligent Computing Research (IJICR), Volume 15, Issue 1, -2024. -p. 1234-1241.
2. Ahmed Aleroud, Lina Zhou. Phishing Environments, Techniques, and Countermeasures: A Survey. Computers & Security. Volume 68, (2017). -p.160-196.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. (2000). <https://e-qanun.az/framework/46947>
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. (2000). https://frameworks.e-qanun.az/0/c_c_14.html
5. Bhardwaj, A., Sapra, V., *et.al.*, Why is phishing still successful? Computer Fraud & Security, 9, (2020). -p.15-19.
6. Bryon Miller, *et.al.*, Prevention of Phishing Attacks: A Three-Pillared Approach. Issues in Information Systems. Volume 21, Issue 2, -p.1-8, (2020).
7. Butnaru, A., Mylonas, A., Pitropakis, N. Towards Lightweight URL-Based Phishing Detection. Future Internet, (2021), Vol 13, 154, p.1-15.
8. Directive 2013/40/EU of the European Parliament and of the Council of 12 August 2013 on attacks against information systems and replacing Council Framework Decision 2005/222/JHA. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2013/40/oj/eng>
9. Directive (EU) 2019/713 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on combating fraud and counterfeiting of non-cash means of payment and replacing Council Framework Decision 2001/413/JHA. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/713/oj/eng>
10. Fan, Z., *et. al.*, Investigation of Phishing Susceptibility with Explainable Artificial Intelligence. Future Internet, (2024), Vol 16, 31, -p.1-18.
11. German Criminal Code in the version published on 13 November 1998 (Federal Law Gazette I, p. 3322), as last amended by Article 2 of the Act of 22 November 2021 (Federal Law Gazette I, p. 4906), Available at: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html
12. Ike Vayansky and Sathish Kumar. Phishing – challenges and solutions. Computer Fraud & Security. (2018). -p. 15-20.
13. "Karistusseadustik (Penal Code), in RT I 2001, 61, 364 (in Estonian)." Available at: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/522012015002/consolide>
14. Kibercinayətkarlıq haqqında Budapeşt Konvensiyası. (2001). <https://e-qanun.az/framework/18619>
15. Kikerpill, K., and Siibak, a. Living in a spamster's paradise: deceit and threats in phishing emails. Masaryk University Journal of Law and Technology, - 2019, p.45-66.
16. Kim T.H.; Reeves, D.A survey of domain name system vulnerabilities and attacks. J. Surveill. Secur. Saf. 2020, 1, -p.34-60.
17. Lacey, D., and *et. al.* Taking the bait: a systems analysis of phishing attacks. 6th International Conference on Applied Human Factors and Ergonomics (AHFE 2015) and the Affiliated Conferences, AHFE, - 2015, pp. 1109 – 1116.
18. Marc A. Rader, Syed (Shawon) M. Rahman. Exploring Historical And Emerging Phishing Techniques

And Mitigating The Associated Security Risks. International Journal of Network Security & Its Applications (IJNSA), Vol.5, No.4, (2013).-p.23-41.

19. Muhammad Syafiq, *et.al.*, Phishing Attacks: Unraveling Tactics, Threats, and Defenses in the Cybersecurity Landscape. Available from:

https://www.techrxiv.org/users/713944/articles/698221/master/file/data/CSC662_Written_Assignment_2022949945_MuhammadSyafiqBinKheruddin/CSC662_Written_Assignment_2022949945_MuhammadSyafiqBinKheruddin.pdf

20. Sandeep S. Parwe, Antonette R. Muntode. An Overview on Phishing- its types and Countermeasures. International Journal of Engineering Research & Technology (IJERT) Vol. 8 Issue 12, (2019). -p.545-548.

21. Shyni S., Adolphine A., and *et. al.*, "Phish Defender: Real-Time Detection Of Phishing Websites Using A Browser Extension". Metallurgical and Materials Engineering, (2025), p.1109-1117.

22. Stamm S., Ramzan Z., and Jakobsson M. Drive-By Pharming. Conference: Information and Communications Security, 9th International Conference, ICICS 2007, Zhengzhou, China, - 2007, -p.1-13.

23. Toapanta F., and *et. al.* AI-Driven Vishing Attacks: A Practical Approach. The XXXII Conference on Electrical and Electronic Engineering, Eng. Proc.77, 15, - 2024, -p.1-10.

24. United Nations Convention Against Transnational Organized Crime and The Protocols Thereto. UNITED NATIONS, New York, 2004. Available at: <https://124.im/KrSO>

25. <https://scis.gov.az/az/news/view/39/umumi-kiberhucumlarin-91-ni-fisinq-hucumlari-teskil-edir>

26. <https://www.weforum.org/reports/global-cybersecurity-outlook-2025>

27. <https://www.cert.gov.az/news/2024-cu-il-erzinde-dovlet-qurumlarinin-informasiya-tehlukesizliyinin-temin-edilmesi-ucun-ehemiyetli-tedbirler-gorulmusdur-8470?utm>

28. <https://cert.gov.az/az/news/suni-intellekt-gmail-de-olan-spam-ve-fisinq-mektublarin-99-ni-blok-edir?utm>

29. https://medium.com/@alexandre.j_37811/phishing-attacks-part-1-b1ecef36a2e5

30. <https://www.valimail.com/resources/guides/guide-to-phishing/phishing-vs-pharming/>

31. <https://expertinsights.com/insights/phishing-vishing-smishing-whaling-and-pharming-how-to-stop-social-engineering-attacks/>

32. <https://gointernos.com/phishing-smishing-vishing-pharming/>

Камран ХАЛИЛОВ

СПОСОБЫ СОВЕРШЕНИЯ ФИШИНГОВЫХ АТАК В СРЕДЕ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ БОРЬБЫ С НИМИ

РЕЗЮМЕ

В современном цифровом мире число киберпреступлений, угрожающих государственным институтам, обществу и жизни отдельных людей, продолжает расти. Одной из таких киберугроз являются фишинговые атаки, с которыми мы часто сталкиваемся в своей повседневной жизни. Фишинговые атаки, которые чаще всего используются киберпреступниками, а также представляют большую угрозу для всех пользователей Интернета и трудно поддаются обнаружению, обуславливают необходимость совместного сотрудничества правоохранительных органов и граждан. Хотя фишинг может показаться одним из самых примитивных и удобных методов кражи информации у людей на начальном этапе, он имеет потенциал причинения вреда, поскольку является многогранным и не требует высокого профессионализма. Он используется для получения широкого спектра личной информации.

В этой связи важно знать криминальные характеристики фишинговых атак и предусматривать возможные меры против них. В данной статье объясняется степень общественной опасности путем определения характеристик фишинговых атак как вида киберпреступности. Также посредством данного исследования представлены соответствующие предложения по принятию адекватных мер против фишинговых атак в рамках борьбы с киберпреступностью.

Ключевые слова: фишинг, киберпреступность, атака, угроза, электронная почта.

Kamran KHALILOV

METHODS OF COMMITTING PHISHING ATTACKS IN THE CYBERCRIME ENVIRONMENT AND THE LEGAL BASIS FOR COMBATING THEM**SUMMARY**

In the modern digital world, the number of cybercrimes threatening state institutions, societies and the lives of individuals continues to grow. One of these cyber threats is Phishing attacks, which we often encounter in our daily lives. Phishing attacks, which are most often used by cybercriminals and also pose a great threat to all Internet users and are difficult to detect, necessitate the joint cooperation of law enforcement agencies and citizens. Although phishing may seem like one of the most primitive and convenient methods of stealing information from people at the initial stage, it has the potential to cause harm because it is multifaceted and does not require high professionalism. It is used to obtain a wide range of personal information.

In this regard, it is important to know the criminal characteristics of phishing attacks and provide possible measures against them. This article explains the degree of public danger by defining the characteristics of phishing attacks as a type of cybercrime. Also, through this study, appropriate proposals are presented for taking adequate measures against phishing attacks within the framework of combating cybercrime.

Key words: phishing, cybercrime, attack, threat, email.

Rasim İSAQOV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Kriminalistika kafedrasının
baş müəllimi, polis polkovnik-leytenantı
<https://doi.org/10.6213/UHXH6221>*

İBTİDAİ ARAŞDIRMADA XƏTTİN PSIXODİAQNOSTİKASI VƏ PARAPSIXOLOGİYANIN İMKANLARINDAN İSTİFADƏNİN PROSESSUAL VƏ TAKTİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

İbtidai araşdırma prosesində yazı xəttin psixodiqnostikasının və parapsixologiyanın rolunu və onların tətbiqinin prosesual və taktiki xüsusiyyətlərini araşdırdıq. Yazı xəttinin psixodiqnostikası şəxslərin və ya qrupların psixoloji vəziyyətini təhlil etməyə və onların davranışlarının motivlərini anlamağa imkan verir. Bu üsul ekspert-tədqiqatçılar və hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən şübhəli şəxslərin psixoloji vəziyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir.

Parapsixologiya isə qeyri-adi psixoloji hadisələri, məsələn, telepatiya, prekoqnisiya və digər parapsixoloji qabiliyyətləri öyrənir. Bu sahənin cinayətin ibtidai araşdırma prosesində tətbiqi cinayət hadisələrinin daha dərinə başa düşülməsi və mümkün olan qeyri-adi faktorların təhlil edilməsi üçün faydalıdır.

Məqalədə hər iki sahənin birləşməsinin ibtidai araşdırmada daha dəqiq və effektiv aparılmasına kömək etdiyi qeyd edilir. Psixodiqnostikanın və parapsixologiyanın prosesual xüsusiyyətləri bu sahələrin müstəntiqlər tərəfindən istifadə edilməsi zamanı düzgün taktika və yanaşmaların seçilməsini tələb edir.

Prosesin düzgün aparılması xüsusi təlim və təcrübə, həmçinin bu sahələr üzrə mütəxəssislərin iştirakını vacib edir. Psixodiqnostikanın nəticələri şəxslərin şübhələrinə dair əlavə məlumat verir, parapsixoloji üsullar isə qeyri-adi hallarda müstəntiqlərə yeni bir perspektiv təqdim edə bilər.

Yazı xəttinin psixodiqnostikası və parapsixologiya ibtidai araşdırmaların taktik və prosesual aspektlərində çoxsaylı imkanlar təqdim edərək müstəntiqlərin işini daha da dəqiqləşdirə bilər. Bu yanaşmaların düzgün tətbiqi cinayətlərin açılmasında əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Açar sözlər: *Yazı xəttinin psixodiqnostikası, xüsusi biliklər, parapsixologiya, psixoloji amillər*

İbtidai araşdırma prosesi cinayət işi üzrə ilkin məlumatların əldə edilməsi və ətraflı şəkildə təhlil olunmasıdır. Bu mərhələ cinayətin növünün müəyyənləşdirilməsindən tutmuş, şübhəli şəxslərin müəyyənləşdirilməsi və onların əməllərinin açılmasına qədər bir sıra mühüm mərhələləri əhatə edir. Psixodiqnostika və parapsixologiya bu cür araşdırmalarda insan psixikasının və davranışının anlaşılması baxımından mühüm vasitələrdən biridir.

Psixodiqnostika insan psixikasının diaqnostikasını və müxtəlif psixoloji vəziyyətlərinin təhlilini əhatə edir. Cinayət işində şübhəlilərin və ya

şahidlərin psixoloji vəziyyətini müəyyən etmək, onların ifadələrinin doğruluğunu və etibarlılığını qiymətləndirmək üçün psixodiqnostik metodlardan istifadə olunur. Bu həm də şübhəli şəxslərin psixoloji portretini yaratmağa kömək edir, onların cinayəti etmə səbəblərini və motivlərini anlamada önəmli rol oynayır.

“Yazının psixodiqnostikası” ifadəsi yazının insanın psixoloji vəziyyətini, şəxsiyyətini, emosional vəziyyətini və digər psixoloji xüsusiyyətlərini anlamaq və qiymətləndirmək məqsədilə yazı nümunələrinin analizini əhatə edir. Bu, əsasən qrafologiya və psixoloji testlər çərçivəsində hə-

yata keçirilir. Yazının psixodiagnostikasında əsas məqsəd yazı üzərindəki müxtəlif elementlərdən (məsələn, hərflərin forması, ölçüsü, qalınlığı, yazının istiqaməti və sürəti) istifadə edərək şəxsin psixoloji vəziyyətini və şəxsiyyətinin bəzi xüsusiyyətlərini analiz etməkdir. Bu diaqnostika növü yazı ilə bağlı müxtəlif məsələləri, o cümlədən stress səviyyəsi, emosional balans, diqqət və digər psixoloji amilləri müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər.

Şəxsiyyətin xəttə görə öyrənilməsi çətin proses olub, onu həyata keçirən şəxslərdə xüsusi biliklərin və müvafiq vərdişlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Hüquq-mühafizə orqanlarının iş təcrübəsində psixodiagnostik metodların daha geniş tətbiqinə kəskin tələbat duyulur. Bu zaman (bir sıra aşkar üstünlüklər mövcud olduğundan) cinayətçılığa qarşı mübarizədə şəxsiyyətin tədqiqinin təməssiz vasitə və üsullarından istifadə imkanına xüsusi diqqət yetirilir, onların sırasına xəttin xüsusiyyətlərinə görə şəxsiyyətin müxtəlif xassələrinin, insanın peşə meyillərinin, psixi pozuntularının və s. diaqnostikasını aparmağa imkan verən psixoloji-xəşünaslıq metodu da aiddir. Qrafologiyanın hüquq-mühafizə orqanlarının iş təcrübəsində təhqiqatı aparan şəxsin kimliyindən asılı olmayaraq psixoloji-xəşünaslıq tədqiqatlarını keyfiyyətcə yüksək səviyyədə apara biləcək qrafoloq mütəxəssislərin məqsədyönlü hazırlanması zərurətini şərtləndirir. Bu tədqiqat növünün həyata keçirilməsi metodikası kifayət qədər mürəkkəbdir, qrafoloqun nəticəsinin (xəşünaslıq ekspertizası aparılarkən olduğu kimi) dürüstlüyü isə onun ixtisaslılığından birbaşa asılıdır.

Ekspert xəşünasların qarşısında daim əlyazma icraçısının cinsinin, yaşının, peşəsinin, milliyətinin, boyunun, habelə onun şəxsiyyətinin bir sıra psixoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlər qoyulsa da, əsasən iki tip – adi şəraitdə yerinə yetirilmiş böyük həcmdə mətnin icraçısının cinsinin və yaşının müəyyən edilməsi üzrə məsələlər həll olunur. Yazan şəxsin şəxsiyyətinin digər sosial-bioqrafik, psixoloji və konstitusional (fiziki) xüsusiyyətləri barəsində etibarlı metodikalar mövcud deyildir, bu da ekspert rəylərinin etibarlılığını azaldır.

Yazı xətti (qrafoloji) insanın şəxsi xüsusiyyətləri, psixoloji vəziyyəti və xarakteri haqqında məlumat verə bilər. Psixodiagnostikada yazı xətti vasitəsilə, müxtəlif amillərə əsaslanaraq yaş, cinsiyyət və psixoloji ünsiyyət barədə bəzi qənaətlərə varmaq mümkündür.

Yazı xəttinin əsas aspektləri:

Yaşın psixodiagnostikası

- **Gənc yaşlar:** Gənc yaşdakı şəxslərin yazı xətti, ümumiyyətlə, daha enerjili və sürətli olur. Yazının kənarları daha sərbəst və təbii, hərflər isə bəzən daha təkrar olunur. Yaşlı şəxslər isə daha sabit, planlı və diqqətli yazılarla tanınırlar.
- **Orta yaş:** Orta yaş dövründə yazı xətti daha möhkəm, sabit və müəyyən bir ritmə sahib olur. Xüsusilə yazının ölçüsü və təmizliyi artmış olur, bu da daha çox təcrübə və əzmkarlığı əks etdirir.

Cinsiyətin psixodiagnostikası

- **Kişilər:** Kişilərin yazıları adətən daha böyük, sərt və küncü olur. Onlar daha az bəzəkli və funksional bir yazı xəttinə sahib olurlar. Ənənəvi olaraq, kişilər daha planlı və daha məqsədyönlü yazılarla seçilir.
- **Qadınlar:** Qadınların yazı xətti isə daha incə, yumşaq və bəzən daha dekorativ olur. Qadınlar daha diqqətli, emosiya yönümlü və bəzən daha yüksək təfərrüatlı yazılar yazı bilərlər. Bu, onların daha təfərrüatlı və sosial olaraq şüurlu təbiətlərini əks etdirir.

Psixoloji ünsiyyətin psixodiagnostikası

- **Pozitiv və açıq ünsiyyət:** Yaxşı əlaqə və sosial bacarıqlara sahib olan şəxslərin yazısı daha açıq, dolğun və bəzən təbii olur. Əgər yazı şəffaf, aydın və oxunaqlıdırsa, bu, həmin şəxsin özünü ifadə etmə qabiliyyətinin yaxşı olduğunu göstərir.
- **Sosial çəkinmə və introversiya:** Çəkinmə və ya introvert olan şəxslərin yazı xətti daha kiçik, sıx və bəzən daha sərt görünə bilər. Bu, onların daxili dünyalarına daha çox diqqət ayırdıqlarını və sosial əlaqələrdən çəkinməyə meyilli olduqlarını göstərir.

- **Emosional vəziyyət:** Yazı xəttindəki dəyişikliklər insanların psixoloji vəziyyətini göstərə bilər. Məsələn, yazı xəttinin təzyiqli dəyişərsə (yazının sərtliyi artarsa və ya zəiflərsə), bu, emosional və ya psixoloji stresin əlaməti ola bilər. Həmçinin yazının sürəti və forması da şəxsin nə qədər rahat və balanslı olduğunu göstərə bilər.

Yazı xəttinin digər aspektləri

- **Xəttin ölçüsü və şəkildən istifadə:** Kiçik və nizamlı yazı, əksər hallarda, diqqətli və zəhmətkeş bir şəxsiyyəti göstərə bilər. Böyük və ya qeyri-nizamlı yazı isə bəzən emosional və enerjili bir xarakteri ifadə edə bilər. Kiçik yazılar sıx düşüncələri və detallara diqqəti göstərir, böyük yazılar isə yüksək özünəinam və özünüifadə meylini əks etdirir.

Bu cür psixodiyagnostik analizlər yazı xəttinin sadəcə vizual təhlili ilə məhdudlaşmaz və daha çox məlumatlı təhlil psixoloqlar tərəfindən tətbiq olunur.

- **Xəttin istiqaməti:** Yanakı, yuxarıya doğru və ya aşağıya doğru yazı istiqamətinin fərqli psixoloji xüsusiyyətləri göstərdiyi düşünülür. Yazı sağa, sola və ya yuxarıya doğru ola bilər. Sağa yönələn yazılar, ümumiyyətlə, pozitiv və sosial şəxsiyyətləri göstərir. Sola yönələn yazılar isə daha çox daxili dünyaya yönəlmiş şəxsləri təmsil edir. Məsələn, aşağıya doğru yönələn yazı depresiyaya və ya mənfi emosional vəziyyətə işarə edə bilər.
- **Yazı xəttinin təzyiqli (qalınlıq və yüngüllük):** Yazı təzyiqinin qalın olması, şəxsiyyətin güclü, amma eyni zamanda təzyiqli altında hiss edən bir insan olduğunu göstərə bilər. Əksinə, yüngül yazı, şəxsiyyətin narahat və ya həssas olduğunu göstərə bilər.
- **Sürət və axıcılıq:** Yazı sürətinin tez olması, şəxsiyyətin hərəkətli və aktiv olduğunu göstərə bilər, amma eyni zamanda təzyiqli altında olduğu da düşünülə bilər. Yavaş yazı isə daha düşüncəli və analiz edən bir şəxsiyyəti ifadə edə bilər.

Bu diaqnostik metodlar, həmçinin fərdi və sosial problemləri anlamaya kömək edir, lakin yazı analizi tək başına tam diaqnoz qoymaq üçün kifayət deyil.

Psixoloji vəziyyətin daha dəqiq təhlili üçün əlavə metodlar və mütəxəssis qiymətləndirməsi tələb olunur.

İbtidai araşdırma prosesində psixodiyagnostika, cinayətin təfərrüatlarını müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı sahələrdə istifadə oluna bilər:

- **Şübhəli şəxslərin şəxsi xüsusiyyətləri:** Cinayətkarın şəxsiyyətinin təhlili, onların psixoloji vəziyyətini müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Bu, xüsusilə psixopatologiyaların və ya travmaların təsirini başa düşmək üçün faydalıdır.
- **Etibarlılıq qiymətləndirməsi:** Şübhəli şəxslərin verdiyi ifadələrin düzgünlüyünü və etibarlılığını qiymətləndirmək üçün psixodiyagnostik vasitələrdən (məsələn, yalan detektoru) istifadə oluna bilər.
- **Cinayətin motivi:** Şübhəli şəxsin motivi və ya cinayətə gətirib çıxaran psixoloji səbəblər müəyyən edilə bilər.

Parapsixologiya insanların psixoloji və fizioloji vəziyyətlərinin, qeyri-adi və qeyri-şüuri hallarla əlaqədar olan təhlilini aparan elm sahəsidir. Bu sahə, xüsusilə cinayət işlərində qeyri-adi, anormal və ya izah olunmaz hadisələrin baş verməsi halında tətbiq edilir. Parapsixologiya cinayətkarların və ya şahidlərin şəxsiyyətindəki qeyri-adi davranışları və anormal hadisələri izah etmək üçün faydalı ola bilər. Bu, ibtidai araşdırmalarda xüsusilə aşağıdakı sahələrdə istifadə olunur:

- **Gizli niyyətlərin aşkar edilməsi:** Cinayətkarın niyyətləri və məqsədləri bəzən şüuraltı ola bilər. Parapsixoloji metodlar bu niyyətləri aşkar etməyə kömək edə bilər.
- **Fiziki əlamətlərin təhlili:** Bəzən cinayətkarın davranışları fiziki dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Parapsixologiya bu dəyişikliklərin təhlilini və cinayətin niyə baş verdiyini anlamağa kömək edir.
- **Şahidlərin qeyri-adi təcrübələri:** Şahidlərin əhval-ruhiyyəsi və qeyri-adi davranışları cinayətin baş vermə şəraitini daha yaxşı başa düşmək üçün qiymətləndirilə bilər.

İbtidai araşdırmalarda psixodiyagnostika və parapsixologiya vasitələrinin tətbiqi bir neçə prosessual və taktiki xüsusiyyətə malikdir. Bu xüsusiyyətlər araşdırmanın daha effektiv və düzgün olmasını təmin edir.

Prosessual xüsusiyyətlər:

- Psixodiagnostika və parapsixologiya cinayət işi ilə əlaqəli olan bütün məlumatları obyektiv şəkildə toplayaraq hüquqi və hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətini düzgün istiqamətləndirir.
- Bu vasitələr şahid ifadələrinin etibarlılığını və ya şübhəli şəxslərin davranışlarının doğru anlaşılmasını təmin edərək, araşdırma prosesinin hər bir mərhələsini dəqiqliklə yerinə yetirməyə kömək edir.
- Psixodiagnostika və parapsixologiya vasitələri, həmçinin cinayətkarın psixoloji portretini formalaşdırmağa və motivləri başa düşməyə kömək edir, bu da istintaqın gedişatını təkmilləşdirir.

Taktiki xüsusiyyətlər:

- **Yalan detektoru istifadə etmək:** Psixodiagnostikanın taktikası çərçivəsində yalan detektorlarının və ya poliqraf testlərinin tətbiqi xüsusilə müstəntiqin işini asanlaşdırır.
- **Şübhəli şəxslərin təzyiq altında test edilmə-**

si: Taktiki olaraq şübhəli şəxslərin və şahidlərin üzərinə psixoloji təzyiq qurulması onların həqiqəti danışmasına şərait yaradır.

- **Gizli niyyətlərin aydınlaşdırılması:** Psixodiagnostik və parapsixoloji metodlarla gizli niyyətləri aşkar etmə cinayətkarın daha səmimi cavablar verməsinə səbəb ola bilər.

Beləliklə qeyd etmək olar ki, ibtidai araşdırmada psixodiagnostika və parapsixologiyanın imkanlarından istifadə cinayət işlərinin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahələr şübhəli şəxslərin və şahidlərin psixoloji vəziyyətini düzgün qiymətləndirməyə, cinayətin motivlərini başa düşməyə və doğru qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Psixodiagnostik və parapsixoloji vasitələrin tətbiqi istintaqın gedişatını sürətləndirə və daha dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan verə bilər. Bu yanaşmaların prosessual və taktiki xüsusiyyətləri istintaq orqanlarının işini daha da peşkar və effektiv edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası CPM.
2. Azərbaycan Respublikası CM.
3. "Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
4. Kriminalistika. Ali məktəblər üçün dərslik. -Bakı, -2022.
5. Əsədov İ. Psixodiagnostika və şəxsi inkişafın əsasları. Psixoloji Nəşrlər. -Bakı, -2019.
6. Məmmədov A. Xəttin analizi və psixodiagnostika. Elmi nəşr. -Bakı, -2018.
7. Həsənov N. Parapsixologiya və insan davranışının təhlili. Psixologiya və Təhsil Nəşriyyatı. -Bakı, -2020.
8. Hacızadə Z. Hüquqi psixologiya: kriminal təhlil və psixodiagnostika. Hüquq və Cəmiyyət Nəşriyyatı. -Bakı, -2021.
9. Rəhimov Ş. Psixodiagnostikanın taktikası və metodları. Elmi Araşdırmalar İnstitutu. -Bakı, -2017.
10. Zeynalov T. Parapsixoloji texnikalar və insan psixologiyasına təsiri. İctimai Nəşriyyat. Bakı, -2016.
11. Ю. В. Синельников. Психодиагностическая психодиагностика, -1970
12. Н. М. Гоноволлин. Психология почерка, -2004
13. В. Ф. Леви. Парапсихология: основы науки о сверхъестественном, -2002
14. Н. В. Козлов. Парапсихология и психофизиология, -2009
15. Э. Бендер. Графология: психология почерка, -2001
16. Wolfe J. Psychodiagnostic Methods and Procedures in Forensic Psychology. Academic Press. London, -2014.
17. Exploring the Unknown in Criminal Investigations. Parapsychology Publishing. New York, 2012.
18. Parapsychology in Criminal Investigations. Criminal Psychology Press. Boston, 2009.

Расим ИСАКОВ

**ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ И ТАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ПСИХОДИАГНОСТИКИ ПОЧЕРКА И ВОЗМОЖНОСТЕЙ ПАРАПСИХОЛОГИИ
В ПЕРВИЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ**

РЕЗЮМЕ

В процессе первичного исследования нами была рассмотрена роль почерковой психодиагностики и парапсихологии, а также процессуальные и тактические особенности их применения. Психодиагностика почерка позволяет анализировать психологическое состояние отдельных людей или групп и понимать мотивы их поведения. Этот метод используется судебно-медицинскими экспертами и правоохранительными органами для оценки психологического состояния подозреваемых.

Парапсихология, с другой стороны, изучает необычные психологические явления, такие как телепатия, предвидение и другие парапсихологические способности. Применение этой области в ходе предварительного расследования полезно для более глубокого понимания криминальных событий и анализа возможных необычных факторов.

В статье отмечается, что объединение этих двух направлений помогает проводить первичные исследования точнее и эффективнее. Процессуальные особенности психодиагностики и парапсихологии требуют от исследователей выбора правильной тактики и подходов при использовании этих направлений.

Для правильного осуществления процесса необходимы специальная подготовка и опыт, а также участие специалистов в этих областях. Результаты психодиагностики дают дополнительную информацию о подозрениях отдельных лиц, а парапсихологические методы могут предоставить следователям новую точку зрения в необычных случаях.

Психодиагностика почерка и парапсихология могут еще больше усовершенствовать работу следователей, предоставляя многочисленные возможности в тактических и процессуальных аспектах предварительного расследования. Правильное применение этих подходов может сыграть значительную роль в раскрытии преступлений.

Ключевые слова: Психодиагностика почерка, специальные знания, парапсихология, психологические факторы.

Rasim ISAKOV

**PROCEDURAL AND TACTICAL FEATURES OF USING HANDWRITING
PSYCHODIAGNOSTICS AND THE POTENTIAL OF PARAPSYCHOLOGY
IN PRELIMINARY RESEARCH**

SUMMARY

We examined the role of psychodiagnostics of handwriting and parapsychology in the process of preliminary investigation and the procedural and tactical features of their application. Psychodiagnostics of handwriting allows us to analyze the psychological state of individuals or groups and understand the motives of their behavior. This method is used by expert researchers and law enforcement agencies to assess the psychological state of suspects.

Parapsychology, on the other hand, studies unusual psychological phenomena, such as telepathy, precognition and other parapsychological abilities. The application of this field during preliminary investigations is useful for a deeper understanding of criminal events and the analysis of possible unusual factors.

The article notes that the combination of these two fields helps to conduct preliminary investigations more accurately and effectively. The procedural features of psychodiagnostics and parapsychology require the selection of the right tactics and approaches when using these fields by investigators.

For the proper conduct of the process, special training and experience are necessary, as well as the participation of specialists in these fields. The results of psychodiagnostics provide additional information on the suspicions of individuals, and parapsychological methods can provide investigators with a new perspective in unusual cases.

Psychodiagnostics of handwriting and parapsychology can further refine the work of investigators by providing numerous opportunities in the tactical and procedural aspects of preliminary investigations. The correct application of these approaches can play a significant role in solving crimes.

Key words: psychodiagnostics of handwriting, special knowledge, parapsychology, psychological factors.

UOT 85.(100)

Ələkbər ALLAHVERDİYEV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Kriminalistika kafedrasının
baş müəllimi, polis polkovniki
<https://doi.org/10.6213/FMKI2978>*

DİNDİRMƏDƏ QOXU VƏ MUSİQİ FONUNUN TƏTBİQ EDİLMƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai araşdırma prosesində cinayət törətmiş şəxsin dindirilməsi zamanı istifadə edilən qeyri-ənənəvi kriminalistik-psixoloji metodlardan: qoxu və musiqi fonunun tətbiqi məsələləri barədə məlumatlar əksini tapır. Rəqəmsal kriminalistika və istintaq təcrübəsində psixoloji təsir vasitələrinin istifadəsi getdikcə daha çox aktuallaşır. Dindirilmə prosesində şəratin yumşaldılması, şəxsin ifadəvermə meylinin artırılması və aqressiv davranışın neytrallaşdırılması məqsədilə tətbiq edilən qoxu və musiqi fonu kimi üsullar bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Eyni zamanda qoxu və musiqi fonunun cinayət törətmiş şəxsin dindirilməsi zamanı istifadə edilməsinin xüsusiyyətləri, məqsədləri, etik və hüquqi aspektləri şərh olunur. Psixoloji təsir vasitəsi kimi bu yanaşmaların istintaqa təsiri, effektivliyi və s. mülahizələr geniş şəkildə təhlil edilir. Məqalədə həm Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi, həm də beynəlxalq hüquq normaları kontekstində bu üsulların dindirmə prosesində necə istifadə olunması, onların psixoloji və hüquqi aspektlərinin bəzi məqamları, həmçinin qoxu və musiqi fonunun tətbiqi imkanlarından bəhs edilir.

Açar sözlər: dindirmə prosesi, psixoloji təsir, qoxu və musiqi fonu, emosional vəziyyət, sakitləşdirici musiqi.

Ibtidai araşdırma prosesi yalnız hüquqi prosedur deyil, eyni zamanda psixoloji yanaşma tələb edən mürəkkəb bir fəaliyyət sahəsidir. İbtidai istintaqın ən mühüm vəzifəsi dindirmə istintaq hərəkəti və digər hərəkətlərin köməkliyi ilə cinayət hadisəsinin bütün hallarının tam və obyektiv araşdırılmasıdır. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı alınmış ifadə digər sübutlarla birlikdə hadisənin aydınlaşdırılmasına və hüquqi qiymət verilməsinə imkan yaradır. Dindirmə zamanı şahid, zərərçəkmiş və ya şübhəli şəxslərin ifadəsinin tamlığı və düzgünlüyü əksər hallarda onların emosional vəziyyəti və psixoloji rahatlığından asılıdır. Ona görə də istintaq prosesində ifadə verən şəxsin psixoloji vəziyyəti böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu kontekstdə istintaq psixologiyası müasir metod və yanaşmalara ehtiyac duyur. Belə üsullardan biri də dindirmə zamanı xarici stimulların – xüsusilə qoxu və musiqi fonunun istifadəsidir.

Qeyd etmək olar ki, son illərdə bəzi ölkələrin

təcrübəsində və nəzəri tədqiqatlarda alternativ yanaşmalardan biri kimi *qoxu və musiqi fonunun* istifadəsinə diqqət artır. Qoxu və musiqinin insanın psixoloji vəziyyətinə təsiri dərinədən araşdırılmışdır. İnsanların emosional vəziyyətini formalaşdıran ən güclü faktorlar arasında bu iki elementin rolu mühüm yer tutur.

Qoxu və musiqi fonundan istifadə etməklə *dindirmə istintaq hərəkəti* – psixoloji təsir vasitələri baxımından müasir rəqəmsal kriminalistika və istintaq təcrübəsində araşdırmaya məruz qalan mövzulardan biridir. Belə qeyri-ənənəvi üsulların məqsədi dindirilmə şəxsin psixoloji vəziyyətinə təsir edərək düzgün və tam ifadə verməsini asanlaşdırmaqdır. Belə üsullar istintaqda qanunauyğun və insan hüquqlarına zidd olmamaq şərti ilə istifadə olunmalıdır.

Qoxu və musiqi fonunun istifadəsi müasir dünyada, xüsusilə terapiya və iş mühitlərində əhəmiyyətli rol oynayır. Həm psixoloji, həm də fiziki təsirləri ilə insanların davranışlarını və əh-

val-ruhiyyələrini dəyişdirmək potensialına malikdir. Dindirmə və ya digər şəraitlərdə qoxular və musiqilər mühitin atmosferini formalaşdıraraq, iştirakçıların diqqətini və emosional vəziyyətini idarə etmək məqsədini güdür.

Bir sıra ölkələrdə, xüsusilə Almaniya, İsveç və Kanada kimi dövlətlərdə dindirmə zamanı mülayim musiqi fonu və ya rahatladıcı qoxulardan istifadəyə dair psixoloji tövsiyələr mövcuddur. Bu üsullar yalnız şahidin və ya zərərçəkmişin razılığı əsasında peşəkar psixoloqun tövsiyəsi ilə tətbiq olunur.

Müvafiq musiqi fonunun yaradılması və istifadə edilməsi təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı onun yalan ifadə verməsini aradan qaldıran əhəmiyyətli təsir üsullarından biridir. Bu qeyri-ənənəvi metodun müsbət halları musiqinin insanın emosional vəziyyətinə təsir edə biləcəyi fikrinə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, musiqinin insana təsiri əsasən onun özünü dərk etdiyi xüsusiyyətləri ilə yanaşı konkret həyat şəraitindən asılıdır. Ona görə də həbsdə olan insanlar duyğu məhrumluğu kimi tanınan hisslər yaşayırlar. Onlar sərbəst, azad insanlarla müqayisədə daha az xarici stimullara malik olmaqla, musiqiyə aktiv reaksiya verirlər. Demək olar ki, hər bir təqsirləndirilən şəxsin dinləmə zamanı ona həzz verən, əhvalını yaxşılaşdıran və ya onu düşüncə və kədərə qərq edən, səsləndirilmiş melodiya ilə bağlı xoş və ya kədərli keçmişini xatırlamağa vadar edən sevimli musiqi parçaları vardır. Ümumiyyətlə, musiqi assosiativ olaraq müəyyən davranışı formalaşdıran müvafiq düşüncə və hissləri oyadır. Təqsirləndirilən şəxsin yalan ifadə verməyə köklənmiş daxili hisslərini (meylini) güclü musiqi təsiri ilə (ən azı bir müddət) zərərsizləşdirmək olar.

Dindirmə zamanı musiqidən istifadənin uğurlu olması üçün təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyəti yaxşı öyrənilməklə yanaşı, onun emosional sferasının və temperamentinin xüsusiyyətləri də müəyyən edilir. Psixologiya elmi müəyyən etmişdir ki, əsəb sistemi güclü olan insanların tanımadığı adamların yanında musiqiyə reaksiyası artır, zəif tiplilərdə isə azalır. Güclü sinir sistemi tipinin nümayəndəsi üçün yüksək səslə musiqi fonuna üstünlük verilir. Sinir sistemi zəif tipli, introspektiv,

başqalarından uzaq olan insanlar yüksək həssaslıqla xarakterizə olunur və onlar üçün musiqi səsi aşağı tonda olmalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, təqsirləndirilən şəxsin musiqi fonunun təsiri altında düzgün ifadə vermək qərarı onun yalan ifadə verməyə yönələn əvvəllər seçdiyi daxili münasibətinə ziddir. Bu vəziyyətdə emosional təsirin induksiya baş verir.

Dindirmə zamanı musiqidən istifadənin zəruri şərtlərindən biri əlverişli mühitin yaradılmasıdır. Başqa insanların işlədiyi otaqda belə bir mühit yaradıla bilməz. Ona görə də təqsirləndirilən şəxslə sərbəst qalmaq məsləhətdir. Otağın qapısına girişi qadağan edən yazı ilə lövhə yapışdırılır. Telefonunuzu söndürə, pəncərəni bağlaya bilərsiniz, yəni kənar qıcıqlandırıcıların ünsiyyətə mane olmaması üçün şərait yarada bilərsiniz. Dindirməyə hazırlaşarkən dindirilməyə təsirin sevimli musiqi parçalarını seçməlisiniz.

Təsvir edilən vəziyyətdə musiqidən istifadə psixi zorakılığın bir forması kimi qəbul edilmir, çünki söhbət təqsirləndirilən şəxsi mənəvi cəhətdən təmizləyən müsbət emosiyalar oyatmaqdan gedir. Psixoterapevtlərin musiqi terapiyasını estetik terapiyanın bir forması kimi, xəstəni təcrübələrindən üstün tutan müəyyən əhval-ruhiyyənin sözsüz təklifi kimi tətbiq etmələri səbəbsiz deyil.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı musiqidən istifadə Cinayət-Prosessual Məcəlləyə və ya etik normalara zidd deyil və düzgün ifadənin alınmasına kömək edən legitim taktiki üsullardan biridir. Belə dindirməyə hazırlaşarkən dindirilməyə təsirin sevimli musiqi parçalarını seçməlisiniz. Belə dindirməyə hazırlaşarkən dindirilməyə təsirin sevimli musiqi parçalarını seçməlisiniz, onun fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Dindirmə zamanı psixoloq və musiqişünasların köməyindən istifadə etmək zərurəti yaranabilir. Dindirilməyə təsirin sevimli musiqi parçalarını seçməlisiniz, onun fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Dindirmə zamanı psixoloq və musiqişünasların köməyindən istifadə etmək zərurəti yaranabilir. Dindirilməyə təsirin sevimli musiqi parçalarını seçməlisiniz, onun fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Dindirmə zamanı psixoloq və musiqişünasların köməyindən istifadə etmək zərurəti yaranabilir. Dindirilməyə təsirin sevimli musiqi parçalarını seçməlisiniz, onun fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır.

Musiqidən istifadə o zaman uğurlu hesab oluna bilər ki, təqsirləndirilən şəxsin (və ya şübhəli) şəxsiyyəti yaxşı öyrənilməklə yanaşı, onun emo-

sional sferasının və temperamentinin xüsusiyyətləri də müəyyən edilir. Ona görə də dindirməyə hazırlaşarkən dindirilən şəxsin sevimli musiqi parçalarının seçilməsi prinsipinə diqqət etmək lazımdır.

Məlumdur ki, insanın həyatında eşitmə və görmə duyğuları ilə yanaşı qoxu hissləri də böyük rol oynayır. Qoxular müəyyən əhval-ruhiyyə, davranış nümunələri yarada və ya saxlaya bilər ki, bu da insanın fəaliyyətinə, ürək-damar sistemə, kəllədaxili təzyiqə, əzələ tonusuna, görmə, eşitmə qabiliyyətinə, nəbzinə və cinsi hisslərə təsir göstərir. İnsanın konsentrasiyadan asılı olaraq, onun xarakterini bir müddət dəyişən bir çox qoxular vardır. Çox vaxtı eyni qoxu hissi olan insanlar eyni maddənin qoxusunu fərqli qəbul edirlər. Qoxu hissi isti, rütubətli havada və yaxşı işıqlandırmada kəskinləşir. Günün əvvəlində və axşam saatlarında iybilmə həssaslığı artır.

Qoxu hissi insanın emosional sferası ilə sıx bağlıdır. Demək olar ki, hər bir qoxu hisslərinin öz nüansları var. Bir çox insanlar üçün qoxu xatirələri oyadan hissədir. Bu, iybilmə mexanizminin beyinin yaddaş və emosiyaları idarə edən hissəsi ilə sıx bağlı olması ilə izah olunur.

Təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsinin taktiki üsullarından bəhs olunmuş mənbələrdə dindirilən şəxslərin konkret cinsinin nəzərə alınması barədə tövsiyələr demək olar ki, yoxdur. Eyni zamanda, psixoloqlar və fizioloqlar qadınların qoxulara həssaslığını, onların davranışının dəyişməsində qoxunun xüsusi rolunu qeyd edirlər. *Məsələn:* 1974-1990-cı illərdə Rusiya Federasiyasının vilayətlərindən birində ağır cinayətlər törətdiklərinə və təqsirlərini inkar etdiklərinə görə həbs edilən qadınların dindirilməsi zamanı ətir qoxuları 40 dəfədən çox uğurla tətbiq edilmişdir. Belə dindirmədən əvvəl həmişə dindirilən şəxslərin şəxsiyyətini xarakterizə edən məlumatların toplanılması üçün istintaq-əməliyyat tədbirləri həyata keçirilirdi. Bütün hallarda təqsirləndirilən şəxsin sevimli ətri haqqında məlumatlardan istifadə edilirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu kimi təbii halın assosiativ səbəbləri müəyyən edilmişdir (sevilən şəxsdən ətir almaq və s.). Bununla belə, dindirilən şəxslərin heç biri qoxuların xüsusi istifadəsi haqqında təxmin etməmişdir. Aparıl-

mış təcrübənin nəticələri isə aşkar şəkildə müsbət qiymətləndirilmişdir.

Metodiki baxımdan tövsiyələr nəzərə alınaraq, əlverişli mühitin yaradılması üçün təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi təxminən saat 17-21 arasında, dindirmə otağında müstəntiqin iştirakı ilə aparılmalıdır. Təqsirləndirilən şəxsi dindirmə otağına gətirməzdən on dəqiqə əvvəl müstəntiq yun parçanın üzərinə müvafiq ətir vurduqdan sonra onu masanın alt hissəsinə yerləşdirir. Kənar qıcıqlandırıcıları aradan qaldırmaq üçün dindirmə otağı əvvəlcədən havalandırılaraq, dindirmə zamanı telefonlar söndürülür. Taktiki-psixoloji cəhətdən dindirmə 2 saatdan 4 saata qədər davam edə bilər. Əvvəlcə təqsirləndirilən şəxsə keçmiş həyatının müsbət tərəfləri, vaxtında qayıda biləcəyi ailəsi və yaxınları xatırladılaraq, onların vəziyyətinin yaxşı olduqları barədə məlumatlar həmin şəxsə çatdırılır. Təcrübə göstərir ki, dindirmə zamanı müstəntiqin dindirilən şəxsə təqsirini etiraf etməyə sövq etməsi üçün zəif bir qoxunun tətbiq edilməsi əksər hallarda keçmişdə baş vermiş hadisənin ayrı-ayrı hallarını xatırlatmağa kifayət edir.

Qoxu insanın hissiyyatına təsir edən çox güclü bir elementdir və dindirmə zamanı istifadə edildikdə fərqli hisslər yaratmaq və insanların rahatlıq vəziyyətinə keçməsinə təmin etmək məqsədilə istifadə olunur. Qoxular insan yaddaşının və emosional reaksiyalarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Elmi araşdırmalar göstərir ki, müəyyən qoxular insanlarda nostalji hisslər doğura, onları sakitləşdirir və ya stressi azalda bilər. Bu xüsusiyyətlər istintaq zamanı dindirilən şəxsin rahatlaşdırılması və yaddaşın stimullaşdırılması baxımından önəm daşıya bilər. Məsələn, lavanda və ya nanə qoxusu sakitləşdirici təsirə malikdir. Belə qoxuların dindirmə otağında istifadəsi şəxsin gərginliyini azalda bilər ki, bu da ifadələrin daha səmimi və ətraflı olmasına şərait yaradır. Lakin qoxuların istifadəsi zamanı şəxsin allergik reaksiyaları və ya spesifik travmatik assosiasiyaları nəzərə alınmalıdır. Qoxuların psixoloji təsirləri olduqca genişdir:

- *Rahatlaşdırıcı və stressi azaldıcı təsir:*

- Məsələn, lavanda və ya nar çiçəyi qoxusu stressi azaldır və sakitləşdirir. Bu cür qoxuların

istifadəsi insanların daha rahat hiss etməsinə və dindirmə prosesinə daha çox fokuslanmalarına kömək edir.

- *Xatirələr və duyğuların oyandırılması:*

- Qoxular xatirələri oyandıran və müəyyən duyğuları ortaya çıxaran təsirə malikdir. Məsələn, bəzi qoxular bir şəxsin keçmişindəki xoşbəxt anlarla bağlı xatirələri canlandırmağa kömək edir.

- *Qoxunun psixologiya ilə əlaqəsi:*

- Qoxu beynin bəzi hissələrinə, xüsusən də emosiyalarla əlaqəli olan hissələrə təsir edir. Bu səbəbdən düzgün qoxuların seçilməsi insanlar arasında fərqli emosional reaksiyalara yol açmağa kömək edir.

Qoxular, xüsusən insanların şüuraltı səviyyəsində fəaliyyət göstərir. Beynin qoxuya reaksiyası şəxsin psixoloji vəziyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər, ümumiyyətlə, müxtəlif qoxular müəyyən emosional vəziyyətləri oyandırır. Məsələn:

- *Lavanda, vanil və ya çobanyastığı qoxusu* rahatlıq və sakitlik hissi yaradır.

- *Meyvə və sitrus qoxuları* enerjini artırır, əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırır.

- *Yaxşı tanınmış qoxular*, məsələn, uşaqlıq dövründən gələn müəyyən iy hissələri insanın xatirələrini oyandıraraq müəyyən emosiyalarla əlaqələndirilə bilər.

Bu səbəbdən dindirmə və ya terapiya mühitlərində istifadə olunan qoxular iştirakçıların emosional vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq, onları daha rahat və diqqətli bir vəziyyətə gətirmək üçün mühüm vasitə ola bilər.

Musiqi fonu da insanın əhval-ruhiyyəsinə və davranışına təsir edən mühüm bir amildir. Musiqi fonu qeyri-ənənəvi metod kimi dindirmə prosesinə iki əsas istiqamətdə təsir göstərə bilər: emosional fonun tənzimlənməsi və yaddaşın aktivləşdirilməsi. Aşağı intensivlikli klassik və ya instrumental musiqi şəxsin diqqətini cəmləməyə və özünü daha təhlükəsiz hiss etməyə yardım edə bilər.

Lakin bu metodun hüquqi əsasları və məhdudiyyətləri də mövcuddur. Cinayət Prosesual Məcəlləsinə əsasən, dindirmə prosesi könüllülük, təzyiqsiz və şəffaf şəkildə aparılmalıdır. Əgər musiqi və ya qoxu şəxsin iradəsinə zidd şəkildə, manipulyativ məqsədlə istifadə olunarsa, bu, ifadələrin etibarlılığına xələl gətirə və sübutların

qüvvədən salınmasına səbəb ola bilər. Musiqi insanların diqqətinin cəmləşməsinə, rahatlanmasına və ya müəyyən bir emosional vəziyyətə daxil olmalarına kömək edə bilər:

- *Sakitləşdirici təsir:*

Lirik və yumşaq melodiylar, məsələn, klassik musiqi və ya instrumental parçalar insanların ruhunu sakitləşdirir və onları rahatlaşdırmağa kömək edə bilər. Bu, xüsusilə meditasiya və ya stressdən azad olma zamanı faydalıdır.

- *Rahatlıq və fokuslanma:*

Musiqi fonunda insanların daha yaxşı konsentrasiya etmələri müşahidə olunmuşdur. Sakit və mülayim musiqi insanların beyin fəaliyyətini optimallaşdırmağa və onları xüsusi bir vəziyyətə gətirməyə kömək edə bilər.

- *Emosional təsir:*

Musiqinin ritmi və tonlaması insanların əhvalını dəyişdirə bilər. Sürətli və enerjili musiqilər insanları daha aktiv edə bilər, yavaş və melodik musiqilər daha dərin və dincəlməmiş bir vəziyyətə gətirə bilər.

Musiqi fonu həm də insanın psixologiyasına dərin təsir göstərir. Musiqi ritmləri, tonlamaları və melodiyları insanın emosional vəziyyətini dəyişdirə bilər:

- *Sakitləşdirici musiqi* (klassik, instrumental) beyin fəaliyyətini yavaşladır və rahatlama hissi yaradır.

- *Enerji verici musiqilər* (daha sürətli ritm və ritmik melodiylar) insanların aktivləşməsinə təmin edir.

Musiqi insanın emosional vəziyyətinə uyğun olaraq seçildikdə, fokuslanma və dindirmə prosesinə daha yaxşı yönləndirmək mümkündür.

Dindirmə zamanı musiqi fonunun istifadəsi iştirakçıların diqqətini daha yüksək səviyyədə cəmləşdirərək, onların emosional və intellektual vəziyyətlərini idarə etmək məqsədini güdür.

Qoxu və musiqi bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə istifadə edildikdə, onlar bir-birini tamamlayaraq daha güclü bir emosional və fiziki təsir yarada bilər. Məsələn, dindirmə zamanı həm sakitləşdirici musiqi, həm də rahatlaşdırıcı qoxu istifadəsi çox müsbət nəticələr verə bilər.

Qoxu və musiqi seçimi mühitin məqsədinə və auditoriyasına uyğun olmalıdır. Məsələn, iş və ya

meditasiya üçün fərqli musiqilər və qoxular seçilə bilər. Qoxu və musiqinin istifadəsinin hüquqi aspektləri, xüsusən şəxsi hüquqlar və mülkiyyət hüquqları baxımından əhəmiyyətlidir. Hər iki elementin istifadəsi müəyyən hüquqi çərçivəyə tabe olmalıdır ki, bu da istifadəçilərin və iştirakçıların hüquqlarını qorumaq üçün vacibdir.

Qoxu və musiqi istifadəsi ilə bağlı etik və hüquqi məsələlər, həmçinin də iştirakçıların qoxulara və musiqiyə qarşı olan fərdi həssaslıqları nəzərə alınmalıdır:

➤ *Məcburiyyət və razılıq*: Qoxu və musiqinin dindirmə prosesində istifadəsi mütləq şəkildə iştirakçıların razılığı ilə həyata keçirilməlidir. Məsələn, bir mühitdə yüksək səslə musiqi və ya xüsusi qoxular istifadə edilərkən, iştirakçılar bununla bağlı əvvəlcədən məlumatlandırılmalı və onların razılığı alınmalıdır.

➤ *Fərdi seçimlərə hörmət*: Bəzi insanlar qoxu və musiqilərin tətbiqi zamanı narahat da ola bilər. Bu səbəbdən, şəraitin, mühitin təşkil edilməsində müxtəlif seçim imkanlarının təqdim edilməsi əhəmiyyətlidir.

Cinayət törətmiş şəxsin dindirilməsində (sorgulanmasında) *iy (qoxu) və musiqidən* istifadə psixoloji təsir və yaddaşın bərpa edilməsi məqsədilə tətbiq edilə bilər. Bu üsullar klassik sorğu metodlarından fərqli olaraq, daha çox *psixoloji təsir və yaddaşın stimullaşdırılması* məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikasının *Cinayət Prosesual Məcəlləsi (maddə15)* ifadə verən şəxsin hüquqlarının qorunmasını, psixoloji və fiziki toxunulmazlığını təmin edir. Eyni zamanda, *BMT-*

nin İşgəncələrin Qarşısının Alınması haqqında Konvensiyası istintaq prosesində şəxslərə qarşı istənilən növ psixoloji və ya fiziki təzyiqlə qadağan edir. Qoxu və musiqi fonu kimi vasitələrin istifadəsi yalnız ifadə verənin *razılığı və ya tibbi göstəricilər əsasında*, şəffaf və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməlidir. Həmçinin qoxu və musiqi fonu kimi metodlar, düzgün istifadə olunanda, istintaq prosesini yumşalda və ifadənin daha rahat alınmasına şərait yarada bilər. Lakin bu üsulların *qeyri-qanuni təsir və ya təzyiqli vasitəsi* kimi istifadəsi istintaqın obyektivliyini şübhə altına alar və nəticədə alınmış ifadə öz hüquqi qüvvəsini itirə bilər.

Dindirmə zamanı qoxu və musiqi fonunun istifadəsi həm psixoloji, həm də hüquqi baxımdan diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir. Psixoloji təsirlər insanların emosional vəziyyətini dəyişdirərək, onların fokuslanmasını və rahatlığını təmin edir. Hüquqi cəhətdən isə, müəllif hüquqları, dindirilən şəxsin razılığı və onun hüquqlarının qorunması əhəmiyyətlidir. Qoxu və musiqinin məqsədli və etik şəkildə istifadə edilməsi həm hüquqi, həm də psixoloji baxımdan müsbət nəticələr verə bilər.

Beləliklə, ibtidai araşdırma prosesində qoxu və musiqi fonundan istifadə etməklə dindirmə istintaq hərəkətinin aparılması zamanı məqsədyönlü bir atmosfer yaratmaq, dindirilən şəxsin rahatlaması (sakitləşməsi), konsentrasiyası və ümumilikdə emosional vəziyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi. Bakı, 1999.
2. K.Q. Saricalinskaya və İ.S. Abbasovanın redaktəsi ilə. Kriminalistika. Dərslik, -Bakı, -2021, -s.655-676
3. C.A. Daanov və b. Kriminalistik taktika. Dərs vəsaiti. -Bakı, -2022, -s. 272-304
4. Дикаев С.У., Павлов Д.В., Гарусов А.В. Уголовно-процессуальные проблемы преодоления дачи заведомо ложных показаний заинтересованными в исходе дела лицами // Вестник Санкт-Петербургской юридической академии. -2021. № 3(52). -с. 82–87.
5. Herz, R. S. (2004). A naturalistic analysis of autobiographical memories triggered by olfactory, visual and auditory stimuli. *Chemical Senses*, 29(3), -217–224.
6. North, A. C., & Hargreaves, D. J. (1997). Music and consumer behavior. *The Psychologist*, 10(9), -385–389.
7. Watanabe, E., Kuchta, K., Kimura, M., & Rauwald, H. W. (2015). Effects of inhalation aromatherapy on symptoms of sleep disturbance in the elderly. *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*.

8. United Nations Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1984).

9. European Court of Human Rights (ECHR). *Jalloh v. Germany*, no. 54810/00, judgment of 11 July 2006.

10. Sevinc, G. (2020). The Use of Music in Interrogation: Ethical and Legal Challenges. *Journal of International Human Rights Law*, 12(2), -102–117.

Алекпер АЛЛАХВЕРДИЕВ

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗАПАХОВ И ФОНОВОЙ МУЗЫКИ ПРИ ДОПРОСЕ

РЕЗЮМЕ

В статье содержатся сведения об использовании нетрадиционных криминалистических методов, применяемых при допросе лица, совершившего преступление, на предварительном следствии: использование запахового и музыкального фона. Использование психологических инструментов в современной судебно-следственной практике становится все более актуальным. Особый интерес в этом отношении представляют такие методы, как запах и музыкальный фон, которые используются для смягчения обстановки во время допроса, повышения готовности человека к самовыражению и нейтрализации агрессивного поведения. При этом комментируются особенности, цели, этические и правовые аспекты использования запахового и музыкального фона при допросе преступника.

Ключевые слова: процесс допроса, психологическое воздействие, запах и музыкальный фон, эмоциональное состояние, успокаивающая музыка.

Alakbar ALLAHVERDIYEV

SOME FEATURES OF USING SMELLS AND BACKGROUND MUSIC DURING INTERROGATION

SUMMARY

The article contains information on the use of non-traditional criminalistic methods used in the interrogation of a person who has committed a crime during the preliminary investigation: the use of a scented and musical background. The use of psychological tools in modern forensic investigative practice is becoming increasingly relevant. Of particular interest in this regard are such methods as smell and background music, which are used to soften the atmosphere during interrogation, increase a person's readiness for self-expression and neutralize aggressive behavior. At the same time, the features, goals, ethical and legal aspects of using odor and background music during interrogation of a criminal are commented on.

Key words: interrogation process, psychological impact, smell and background music, emotional state, calming music.

UOT 343.1

Lalə MƏMMƏDOVA*Bakı Dövlət Universiteti**Cinayət prosesi kafedrasının müəllimi,**hüquq üzrə fəlsəfə doktoru**e-mail: m.lala26@hotmail.com**ORCID: 0009-0007-3995-3342**<https://doi.org/10.6213/JCAV9727>*

İSTINTAQ HAKİMİ İNSTİTUTUNUN AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ ZƏRURƏTİ: NORMATİV, NƏZƏRİ VƏ MÜQAYİSƏLİ HÜQUQİ TƏHLİL

XÜLASƏ

Cinayət-prosessual hüququn ən mühüm funksiyalarından biri dövlətin ictimai təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə malik olduğu repressiv səlahiyyətləri ilə fərdin konstitusion hüquq və azadlıqları arasında ədalətli tarazlığın təmin olunmasıdır. Bu tarazlığın qorunmasında məhkəmə nəzarəti institutu əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə ibtidai araşdırma mərhələsində şəxsin azadlıq hüququna, şəxsi toxunulmazlığına və digər fundamental hüquqlarına müdaxilə doğuran prosessual tədbirlərin tətbiqi zamanı müstəqil, qərəzsiz və ixtisaslaşmış məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi hüququn aliliyinin əsas şərtidir.

Müasir Avropa hüquq sistemlərində bu vəzifəni yerinə yetirən istintaq hakimi (investigating judge / Ermittlungsrichter / juge d'instruction) institutu geniş tətbiq olunur. Bu institut istintaq mərhələsində tətbiq edilən həbs, axtarış, dinləmə, texniki müşahidə və digər məcburiyyət tədbirlərinə, istintaq hərəkətlərinə məhkəmə sanksiyası verilməsi və bu tədbirlərin hüquqi əsaslarının qiymətləndirilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış bir mexanizm kimi çıxış edir. Həmin institutun tətbiqi, bir tərəfdən ittiham tərəfinin prosessual üstünlüyünün balanslaşdırılmasına, digər tərəfdən müdafiə tərəfinin hüquqlarının daha effektiv müdafiəsinə şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasının mövcud cinayət-prosessual qanunvericiliyində məhkəmə nəzarəti institutu nəzərdə tutulsa da, bu nəzarəti həyata keçirən hakimlərin eyni zamanda əsas məhkəmə baxışında iştirak etməsi, funksional ayrılığın pozulması və qərəzsizlik prinsipinə zidd halların yaranması riskini doğurur. Eyni zamanda, qanunvericilikdə istintaq hakiminə bərabər tutulan ixtisaslaşmış hakim institutu nəzərdə tutulmamışdır ki, bu da məhkəmə nəzarətinin effektivliyini məhdudlaşdırır və insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından ciddi institutional boşluq yaradır.

Bu məqalədə, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual hüququnda istintaq hakimi institutunun yaradılmasının hüquqi və institusional əsasları, AİHM presedent hüququnun tələbləri, Avropa ölkələrinin müqayisəli təcrübəsi, habelə milli qanunvericiliyin hazırkı vəziyyəti və təklif olunan dəyişikliklər kompleks şəkildə təhlil edilir. Məqalənin nəticəsində bu qənaətə gəlinir ki, araşdırma hakimi institutunun hüquqi müstəvidə formalaşdırılması və tətbiqi, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq insan hüquqları öhdəliklərinə uyğunlaşmasını təmin etməklə yanaşı, milli hüquq sistemində də şəffaflıq, funksional ədalət və məhkəmə nəzarətinin effektivliyini artıran mühüm addım ola bilər.

***Açar sözlər:** İstintaq hakimi, məhkəmə nəzarəti, istintaq mərhələsi, cinayət prosesi, AİHM, insan hüquqları, funksional ayrılıq, müqayisəli hüquq*

Giriş. Cinayət mühakiməsi hüququnun əsas məqsədlərindən biri şəxsin konstitusion hüquqlarının qorunması ilə effektiv dövlət nəzarəti arasında balans təmin etməkdir. Cinayət mühakimə icraatının müasir hüquq sistemlərində yalnız cinayət törətmiş şəx-

sin cəzalandırılmasını deyil, eyni zamanda insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını da nəzərdə tutur. Bu balansın qorunması üçün xüsusilə ibtidai araşdırma mərhələsində tətbiq edilən istintaq hərəkətləri, prosessual məcburiyyət tədbirləri və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hüquqi əsaslarla həyata keçirilməsi və müstəqil məhkəmə nəzarətinə tabe edilməsi zəruridir. Bu mərhələdə verilən qərarlar – şəxsin azadlığının məhdudlaşdırılması, şəxsi toxunulmazlığa, şəxsi həyatın toxunulmazlığına müdaxilə, əmlak hüquqlarına toxunulması – konstitusion mahiyyətə malik hüquqlara ciddi təsir göstərdiyindən, hüquqi dövlət prinsipinin təmin olunması baxımından məhkəmə nəzarətinin institusional və funksional cəhətdən effektiv qurulması əsas şərtlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasında cinayət-prosessual hüququn müasir modeli, əsasən 2000-ci ildə qəbul olunmuş Cinayət-Prosessual Məcəllə əsasında formalaşmışdır. Bu Məcəllədə ibtidai araşdırma mərhələsində tətbiq edilən bəzi istintaq hərəkətləri, prosessual məcburiyyət tədbirləri və əməliyyat-axtarış tədbirləri üzrə məhkəmə qərarı tələb olunsada, məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi sistemli və institusional deyil, daha çox formal hüquqi nəzarət xarakteri daşıyır. Ən mühüm hüquqi boşluqlarda biri odur ki, məhkəmə nəzarətini həyata keçirən hakimlər sonradan həmin işlər üzrə əsas məhkəmə baxışında iştirak edə bilirlər. Bu isə qərəzsizlik və ədalətli məhkəmə mühakiməsi prinsipinin pozulması ehtimalını artırır.

Avropa hüquq sistemlərində, xüsusilə Almaniya, Fransa və Türkiyə kimi dövlətlərdə, bu problemin həlli məqsədilə ibtidai istintaq mərhələsində yalnız istintaq hərəkətləri, prosessual məcburiyyət və əməliyyat-axtarış tədbirlərinə nəzarət edən **“istintaq hakimi” (Ermittlungsrichter, juge d’instruction, soruşturma hakimi)** institutu yaradılmışdır. Bu institut, funksional ayrılığı təmin etməklə yanaşı, insan hüquqlarının effektiv müdafiəsi baxımından da mühüm rol oynayır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) bir sıra qərarlarında da (məsələn, *Brogan v. United Kingdom*, *Assenov v. Bulgaria*, *Şahinoğlu v. Turkey*) qeyd olunmuşdur ki, şəxsin azadlıq hüququna müdaxilə yalnız müstəqil və qərəzsiz

məhkəmə tərəfindən əsaslandırılmış qərar əsasında həyata keçirilməlidir [16, s.324].

Məhkəmə nəzarətinin bu formada təşkili cinayət mühakiməsinin hüquqi keyfiyyətini artırmaq-la yanaşı, Azərbaycanın beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinə (o cümlədən Avropa Konvensiyası çərçivəsində) uyğunluğunu da gücləndirir. Eyni zamanda bu institutun tətbiqi cinayət mühakiməsi zamanı ittiham tərəfinin prosessual üstünlüyünün neytrallaşdırılması, müdafiə tərəfinin hüquqlarının gücləndirilməsi və məhkəmə hakimiyyətinin real funksional təsir imkanlarının artırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Bu məqalədə, araşdırma hakimi institutunun nəzəri əsasları, Avropa təcrübəsi, AİHM qərarları, eləcə də Azərbaycan hüququnda bu institutun yaradılması üçün zəruri normativ və institusional dəyişikliklər təhlil ediləcəkdir. Tədqiqatın əsas məqsədi odur ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual hüququnda insan hüquqlarının qorunması üçün effektiv məhkəmə nəzarəti modelinin yaradılması baxımından *istintaq hakimi institutunun* tətbiqi elmi və praktiki baxımdan əsaslandırılınsın.

2. Məhkəmə nəzarətinin hüquqi əsasları və Azərbaycan hüququnda mövcud vəziyyət

Tədqiqatımızda Azərbaycan Respublikasının cinayət mühakimə icraatı zamanı birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən məhkəmə nəzarəti funksiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı formalaşan və inkişaf edən hüquq münasibətləri araşdırılır. Bu münasibətlər, əsasən, məhkəmə qərarları əsasında həyata keçirilən prosessual məcburiyyət tədbirləri, ilkin istintaq orqanlarının prosessual qərar və hərəkətlərinə dair məhkəmə tərəfindən aparılan yoxlama prosedurlarından və bu prosedurlar zamanı yaranan hüquqi münasibətlərdən ibarətdir.

Tədqiqat çərçivəsində araşdırılan hüquqi mexanizmlər, həmçinin şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin konstitusion hüquq və azadlıqlarına müdaxilə edən qərarların məhkəmə tərəfindən nəzarətə götürülməsi və həmin qərarların qanuniliyinin, əsaslandırılmasının və zəruriliyinin qiymətləndirilməsini təmin edən hüquq münasibətlərini əhatə edir.

Cinayət-prosessual hüququnda məhkəmənin

yerinə yetirdiyi funksiyalar onun ədalət mühakiməsinin təminatçısı olmasından doğan çoxşaxəli və kompleks fəaliyyətdən ibarətdir. Ədəbiyyatda bu funksiyalar ümumilikdə üç əsas qrupa bölünür: əsas funksiyalar, əsas funksiyalarla paralel icra edilən funksiyalar və əsas funksiyalardan ayırı həyata keçirilən müstəqil funksiyalar. Bu təsnifatın əsas meyarı məhkəmənin cinayət işinə mahiyyəti üzrə baxılıb-baxılmaması ilə bağlıdır.

1. Əsas funksiya-ədalət mühakiməsinin yerinə yetirilməsi

Əsas məhkəmə funksiyası cinayət işinin mahiyyəti üzrə araşdırılması, sübutların tədqiqi, prosesual iştirakçıların dinlənməsi və yekun olaraq hökm və ya digər son qərarın qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Bu funksiyanın yeganə subyekti məhkəmə orqanıdır. İbtidai araşdırma mərhələsində müəyyən prosesual qərarların – məsələn, cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi və ya xitamı – təhqiqat orqanları və ya prokuror tərəfindən verilməsi mümkündür. Lakin hüquqi nəticə doğuran, qəti və son hökm yalnız məhkəmə tərəfindən verilə bilər.

2. Əsas funksiyalarla paralel həyata keçirilən funksiyalar

Bu kateqoriyaya daxil olan funksiyalar əsasən işə baxılma ilə eyni prosesual çərçivədə yerinə yetirilir, lakin onların məqsədi işin mahiyyəti üzrə həllinə deyil, həmin funksiyanın səmərəli və qanuni şəkildə həyata keçirilməsinə dəstək verməkdir. Bu funksiyalar aşağıdakılardır:

- **Hüquq və azadlıqların müdafiəsi funksiyası** – cinayət prosesi iştirakçılarının, xüsusilə təqsirləndirilən şəxsin konstitusion hüquqlarının təminatı. Məhkəmə bu funksiyanı icra edərkən, məcburiyyət tədbirlərinin qanuniliyini, əsaslandırılmasını və zəruriliyini qiymətləndirir.
- **Təşkilati funksiya** – məhkəmə proseslərinin səmərəli təşkili, icraatın vaxtında və düzgün aparılması üçün hüquqi və texniki imkanların təmin olunması.
- **Xəbərdaredici (preventiv) funksiya** – məhkəmə qərarlarının cəmiyyətə hüquqi signal və tərbiyəvi təsir göstərməsi yolu ilə hüquq pozuntularının qarşısının alınması.
- **Zərərin ödənilməsi funksiyası** – məhkəmənin, işə baxılarkən və ya son qərarla vurulmuş

zərərin ödənilməsinə təmin etməsi (məsələn, AR CPM-in 188-ci maddəsinə əsasən) [9, s.31].

3. Əsas funksiya-dən ayrılıqda yerinə yetirilən funksiyalar: Məhkəmə nəzarəti

Məhkəmə tərəfindən yerinə yetirilən funksiyaların üçüncü qrupunu əsas funksiya-dən kənar və müstəqil şəkildə həyata keçirilən funksiyalar təşkil edir. Bu funksiyalar cinayət prosesi çərçivəsində xüsusi prosedural qaydaları ilə yerinə yetirilir və birbaşa işin mahiyyəti üzrə həllinə xidmət etmir. Bu funksiyaların ən önəmlisi **məhkəmə nəzarəti funksiyasıdır**.

Məhkəmə nəzarəti – istintaq orqanlarının, prokurorun və digər prosesual iştirakçıların hərəkət və qərarlarının qanuniliyinin ilkin mərhələdə məhkəmə tərəfindən yoxlanılmasıdır. Məhkəmə nəzarətinin məqsədi yalnız insan hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq deyil, eyni zamanda konstitusion hüquqların məhdudlaşdırılmasının yalnız məhkəmə tərəfindən həyata keçirilməsinin təmin edilməsidir. Bu baxımdan, məsələn, həbs qətimkan tədbirinin yalnız məhkəmə qərarı ilə tətbiq edilməsi buna bariz nümunədir.

Məhkəmə nəzarəti, həmçinin prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi zamanı dövlət orqanlarının səlahiyyət hədlərini aşmamasını və şəxslərin hüquqlarına müdaxilənin zərurət və proporsionallıq prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsini təmin edir.

Hazırda Azərbaycan qanunvericiliyində bu nəzarət əsasən birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilir. Lakin burada bir mühüm problem meydana çıxır: məhkəmə nəzarəti həyata keçirən hakimlə eyni iş üzrə daha sonra baxış keçirən hakimin eyni şəxs olması, obyektivlik və qərəzsizlik prinsipinə xələl gətirə bilər. Bu problem Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bir sıra qərarlarında da vurğulanmışdır və xüsusilə **“obyektiv qərəzsizlik”** prinsipinə uyğun olaraq, məhkəmənin həm nəzarətçi, həm də qərarverici funksiyanı eyni iş üzrə yerinə yetirməsi yolverilməz hesab olunur [22, s.24].

Məhkəmə nəzarəti, cinayət prosesində məhkəmənin ədalət mühakiməsi funksiyası ilə paralel həyata keçirdiyi, müstəqil prosesual funksiya kimi çıxış edir. Bu funksiyanın əsas məzmunu —

cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraat mərhələsində (ibtidai araşdırma zamanı) cinayət prosesi iştirakçıları tərəfindən yol verilə biləcək qanun pozuntularının aşkarlanması, onların qarşısının alınması və aradan qaldırılmasını təmin etməkdir.

Cinayət-prosessual hüquqda məhkəmə nəzarəti, bir qayda olaraq, **istintaq hərəkətlərinin məcburi qaydada aparıldığı, prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edildiyi, əməliyyat-axtariş tədbirlərinin keçirildiyi** hallarda və **şəxsin hüquqlarına toxunan digər müdaxilələr zamanı** həyata keçirilir.

Bu nəzarət səlahiyyətləri, adətən **cinayət təqibini həyata keçirən orqanın yerləşdiyi ərazi üzrə səlahiyyətli birinci instansiya məhkəməsi** tərəfindən icra olunur və həmin mərhələdə **konstitusion təminatların müdafiə olunmasının əsas alətlərindən biri** hesab edilir.

Cinayət mühakimə icraatında məhkəmə nəzarəti — dövlətin icraedici və cinayət təqibi səlahiyyətlərini həyata keçirən orqanlarının fəaliyyəti üzərində konstitusion və prosessual nəzarət mexanizmi olmaqla, insan hüquqlarının və hüququn aliliyinin təminatıdır.

Məhkəmə nəzarəti institutu, cinayət prosesi çərçivəsində fərdin hüquq və azadlıqlarına müdaxilə edən prosessual tədbirlərin qanuniliyinin, əsaslandırılmış olmağını və zəruriliyinin məhkəmə tərəfindən qiymətləndirilməsini təmin edən mühüm hüquqi mexanizmdir. Bu institutun əsas funksiyası dövlətin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsində hüququn aliliyinin qorunması, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və qanun çərçivəsində ədalətin təmin olunmasıdır.

Cinayət prosesi zamanı istintaq və digər hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən fərdin hüquq və azadlıqlarına ciddi müdaxilələr, məsələn, həbs və ya digər qətimkan tədbirlərinin seçilməsi, istintaq təcridxanasına yerləşdirmə, axtarış və digər məcburi tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər şəxsin azadlıq və digər konstitusional hüquqlarının məhdudlaşdırılması kimi qəbul edildiyindən, onların qanuniliyinin, əsaslı olmasının və zəruriliyinin müstəqil və obyektiv məhkəmə nəzarəti ilə qiymətləndirilməsi olduqca vacibdir [6, s.72]. Beləliklə, məhkəmə nəzarəti həmin tədbirlərin hüquqi əsaslara uyğun olub-olmamasını yoxlaya-

raq, fərdin hüquqlarının pozulmasının qarşısını alır və həqiqi ədalətin təmin edilməsinə xidmət edir.

Məhkəmə nəzarəti vasitəsilə yalnız fərdin hüquq və azadlıqlarına müdaxilənin qanuniliyinin yoxlanılması təmin edilmir, həm də həmin müdaxilələrin zəruriliyi, yəni müvafiq tədbirin tətbiq edilməsinin cinayət prosesində konkret məqsədə nail olmaq üçün həqiqətən də zəruriliyi qiymətləndirilir. Bu həm hüquqi, həm də sosial baxımdan əhəmiyyətli aspektdir, çünki həddindən artıq, əsassız və ya sui-istifadə edilən məcburi tədbirlər vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına ciddi ziyan vurur, ictimai ədalətə və dövlətin nüfuzuna xələl gətirir.

Bununla yanaşı, məhkəmə nəzarəti institutu hüquqi nəzarət funksiyasını yerinə yetirərək, istintaq orqanlarının fəaliyyətində səlahiyyətlərinin həddlərindən artıq istifadəni və qanun pozuntularının qarşısını alır. Bu, dövlət orqanlarının qanunvericiliyə və prosedural qaydalara riayət etməsini təmin edir, həmçinin hüquq-mühafizə orqanlarının müstəqilliyini və obyektivliyini gücləndirir [3, s.35].

Ümumilikdə, məhkəmə nəzarəti institutu, cinayət prosesinin demokratik prinsiplər əsasında, şəffaf və ədalətli aparılmasını təmin edən, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində əsas rol oynayan hüquqi mexanizmdir. Bu institutun tətbiqi hüququn aliliyinin təmin edilməsinə, hakimiyyət orqanları arasında səlahiyyətlərin balanslaşdırılmasına və insan hüquqlarının qorunmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (CPM) 442–454-cü maddələri cinayət prosesində məhkəmə nəzarətinin əsas xüsusiyyətlərini, tətbiq mexanizmlərini və onun prosessual qaydalarını tənzimləyir. Bu maddələr cinayət işlərinin istintaq mərhələsində cinayət prosesi həyata keçirən orqanların qanuniliyinin, prosessual hərəkətlərinin və qərarlarının məhkəmə tərəfindən yoxlanılmasını əhatə edir. Beləliklə, məhkəmə nəzarəti hüquqi müdafiənin, ədalətli məhkəmə prosesinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Məcəllənin 11-ci, “Xüsusi icraatlar” bölməsində — “Məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi”

adlı ayrıca institut kimi bu nəzarət forması nəzərdə tutulub. Lakin qeyd edilməlidir ki, bu nəzarət institutu praktikada məhdud səlahiyyətlərə malikdir və tətbiqi əsasən formal prosedurlarla məhdudlaşır. Bu, məhkəmə nəzarətinin institusional baxımdan tam inteqrasiya olunmadığını göstərir və ona daha geniş təsir imkanları tanınmayıb.

Hazırkı qanunvericilik çərçivəsində məhkəmə nəzarəti institutunun potensialı tam istifadə edilmir və bu sahədə islahatlar aparmaq zəruridir. Məhkəmə nəzarətinin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, onun institusional mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və prosedurlarının səmərəliliyinin artırılması ədalət mühakiməsinin keyfiyyətini yüksəldəcək, təqsirləndirilən şəxslərin hüquqlarının daha effektiv qorunmasını təmin edəcək. Bununla yanaşı, məhkəmə nəzarətinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi cinayət prosesində qanun pozuntularının vaxtında aradan qaldırılmasına, hüquqi müdafiənin gücləndirilməsinə və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin daha şəffaf olmasına gətirib çıxaracaqdır.

3. İstintaq hakimi institutunun tətbiqinin zəruriliyi və məhkəmə nəzarətinin institusional effektivliyinin təmini

Cinayət mühakimə prosesində dövlətin malik olduğu repressiv səlahiyyətlər – o cümlədən şəxsin azadlığını məhdudlaşdırmaq, axtarış aparmaq, telefon danışıqlarını dinləmək, əmlaka həbs qoymaq və s. – konstitusion hüquq və azadlıqlara birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən həmin səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi zamanı hüququn aliliyi prinsipinə ciddi riayət edilməli, müdaxilələr yalnız məhkəmə tərəfindən və qanunla müəyyən edilmiş əsaslarla həyata keçirilməlidir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bir sıra qərarlarında (məsələn, “Klass v. Germany”, “Zubkov v. Russia”) qeyd edilmişdir ki, dövlətin belə səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi zərurət və proporsionallıq prinsipləri ilə məhdudlaşdırılmalıdır.

Məhkəmə nəzarətinin effektivliyi, yalnız hüquqi formalara deyil, həm də institusional müstəqilliyə əsaslanmalıdır. Məhkəmə nəzarəti funksiyasını yerinə yetirən hakimlərin eyni zamanda işin mahiyyəti üzrə baxışda iştirak etməsi, həm obyektivlik prinsipini pozur, həm də prosessual ədalət prinsiplərinə xələl gətirir. Bu baxımdan is-

tintaq hakimi institutu məhkəmə nəzarətinin institusional ayrılığını təmin etməklə həm qərəzsizliyi, həm də funksional səmərəliliyi gücləndirir.

Avropa təcrübəsində istintaq hakimi institutunun modeli Almaniyaya, Fransa və Avstriya kimi ölkələrdə istintaq hakimi xüsusi məhkəmə hakimi qismində ibtidai araşdırma mərhələsində tətbiq edilən prosessual tədbirlər üzrə səlahiyyətə malik olur. Almaniyada “Ermittlungsrichter”, Fransada isə “juge d'instruction” adlanan bu hakimlər yalnız təhqiqat dövründə fəaliyyət göstərir, sübutların toplanması, məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi və digər müdaxilə xarakterli qərarların əsaslandırılmış şəkildə verilməsi üçün xüsusi hakim statusunda çıxış edirlər. Onların əsas xüsusiyyəti budur ki, bu hakimlər işin sonrakı məhkəmə baxışında iştirak etmirlər [24, s.225]

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual sistemində məhkəmə nəzarəti institutunun funksional tətbiqi və institusional səmərəliliyi müasir dövrdə hüquqi dövlət quruculuğunun əsas çağırışlarından biri kimi meydana çıxır. Bu sahədə praktik və nəzəri təhlillər göstərir ki, mövcud hüquqi mexanizmlər, xüsusilə istintaq mərhələsində məhkəmə nəzarətinin icrası zamanı obyektivlik və qərəzsizlik prinsiplərinin tam təmin olunmaması məhkəmə nəzarətinin müstəqil və effektiv mexanizmə çevrilməsində əngəllər yaradır. Bu kontekstdə “istintaq hakimi” institutunun Azərbaycan hüquq sistemində inteqrasiyası zəruri və əsaslandırılmış bir islahat kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində istintaq hakimi anlayışı və funksiyası formal şəkildə yer almır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 109.1.6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, hakimlər birinci, apellyasiya və ya kassasiya instansiyası məhkəmələrində həmçinin cinayət işinin məhkəmə nəzarəti qaydasında icraatı zamanı həmin cinayət işi üzrə baxışlarda da iştirak edə bilərlər. Konkret olaraq, məhkəmə nəzarəti qaydasında cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraatda iştirak etmiş hakim həmin işin ilkin dinlənilməsində və ya digər instansiyalarda da hakim kimi fəaliyyət göstərə bilər. Bu maddə mövcud vəziyyəti təsvir etsə də, həmin normanın tətbiqi funk-

sional ayrılığın pozulmasına və nəticə etibarilə hakimlərin qərəzsizliyi prinsipinin zədələnməsi riskinə səbəb olur.

Funksional ayrılığın olmaması, yəni məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən və əsas məhkəmə baxışında iştirak edən hakimlərin eyni olması, prosedur ədalətin və müstəqilliyin təminatında ciddi çatışmazlıqlar yaradır. Belə hallarda, hüququn aliliyinə əsaslanan məhkəmə nəzarətinin effektivliyi zəifləyir, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində boşluqlar meydana çıxır.

Bu kontekstdə, müasir Avropa hüquq sistemlərində geniş tətbiq edilən istintaq hakimi institutu Azərbaycanın cinayət-prosessual qanunvericiliyində funksional və institusional boşluqları aradan qaldırmaq üçün aktual model kimi çıxış edir. İstintaq hakimi yalnız ibtidai istintaq mərhələsində, məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi məqsədilə ixtisaslaşmış hakim olaraq fəaliyyət göstərir və əsas məhkəmə baxışında iştirak etmir. Bu, hakimlərin müstəqilliyi və qərəzsizliyinin təmin edilməsinə, həmçinin müdafiə tərəfinin hüquqlarının daha effektiv qorunmasına şərait yaradır.

Beləliklə, istintaq hakimi institutunun qanunvericiliyə əlavə olunması Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq insan hüquqları öhdəliklərinə — xüsusilə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına uyğunluğun təmin olunması, cinayət mühakiməsində ədalət və şəffaflığın artırılması üçün zəruri və təxirəsalınmaz addımdır.

Əlavə olaraq qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində məhkəmə nəzarəti funksiyasının həyata keçirilməsi əsasən rayon (şəhər) məhkəmələri səviyyəsində tənzimlənir. Belə ki, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 67.3-cü maddəsinə əsasən, rayon (şəhər) məhkəmələri məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat üzrə materiallara, ittiham qaydasında şikayətlərə, habelə məhkəmə nəzarəti funksiyalarının həyata keçirilməsinə dair və digər materiallara baxmaq hüququna malikdirlər. Eyni zamanda, 68.3-cü maddə hərbi məhkəmələrin məhkəmə nəzarəti funksiyalarının həyata keçirilməsinə dair materiallara baxmasını nəzərdə tutur.

Lakin məhkəmə nəzarətinin məhz məhkəmə sistemi daxilində bu şəkildə məhdudlaşması ha-

kimlərin hüquqi iş yükünün əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olur. Xüsusilə rayon və şəhər məhkəmələrində məhkəmə nəzarəti funksiyasını icra edən hakimlərin eyni zamanda həmin işlər üzrə əsas məhkəmə baxışında da iştirak etmələri onların funksional və institusional ayrılıq prinsipinə zidd olmaqla, həm də iş yükünün həddindən artıq yığılmasına gətirib çıxarır. Bu, məhkəmə prosesinin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərməklə, qərarların obyektivliyinə və keyfiyyətinə zərər vurur [10, s.232].

Məhkəmə nəzarəti funksiyasının genişlənməsi həcmdə məhz bu məhkəmə instansiyaları tərəfindən icra olunması istintaq mərhələsində şəffaf və ixtisaslaşmış nəzarətin təmin olunması üçün əhəmiyyətli problemlər yaradır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması məqsədilə, istintaq hakimi institutunun yaradılması və müstəqil, yalnız məhkəmə nəzarəti funksiyasını yerinə yetirən ixtisaslaşmış hakimlərin fəaliyyəti məhkəmə nəzarətinin keyfiyyətinin və effektivliyinin artırılmasına, hakimlərin iş yükünün optimallaşdırılmasına və hüququn aliliyinin təmin olunmasına şərait yaradacaqdır.

4. Avropa təcrübəsi və AİHM presedentləri kontekstində istintaq hakimi institutunun zəruriliyi

Cinayət-prosessual hüquqda şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması kimi ən ciddi müdaxilə hallarında məhkəmə nəzarətinin yalnız formal deyil, real və effektiv şəkildə təmin olunması hüquqi dövlətin əsas prinsiplərindən biri kimi qəbul edilir. Bu tələb Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 5-ci maddəsində ifadə olunmuş və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bir sıra presedentlərində, xüsusilə "*Assenov v. Bulgaria*" və "*A. and Others v. United Kingdom*" işlərində geniş şərh edilmişdir. Məhkəmə bu işlərdə təsbit etmişdir ki, azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması ancaq müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən əsaslandırılmış və obyektiv hüquqi qiymətləndirmə əsasında həyata keçirilməlidir. Sadəcə prosedur formasında yox, hüquqi məzmun və faktlara əsaslanan nəzarət prinsipi hüququn aliliyinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir.

Avropa ölkələrinin müsbət təcrübəsi bu tələbin yerinə yetirilməsi üçün istintaq hakimi institutunun tətbiqinin optimal model olduğunu göstə-

rir. Almaniyada “*Ermittlungsrichter*” adlanan istintaq hakimi yalnız ibtidai istintaq mərhələsində iştirak edir və həbs, axtarış, müsadirə, telekommunikasiya vasitələrinin dinlənməsi kimi hüquqlara müdaxilə tədbirlərinə sanksiya verir. Həmin hakim işin sonrakı mərhələsində iştirak etmədiyindən, prosesin obyektivliyi və hüquqların müdafiəsi daha yüksək səviyyədə təmin edilir. Həmçinin bu qərarların verilməsi üçün istintaq orqanları tərəfindən ciddi hüquqi əsaslandırma tələb olunur ki, bu da vətəndaşların hüquqi müdafiəsini gücləndirir. Federal Konstitusiyaya Məhkəməsinin nəzarət funksiyası da bu modelin institusional keyfiyyətini artıran mühüm elementdir.

Türkiyədə isə 2014-cü ildən sonra Ceza Muhakemesi Kanunu əsasında yaradılmış *Sulh Ceza Hakimlikləri* yalnız ilkin mərhələdə səlahiyyətli və hüquqlara müdaxilə ilə bağlı prosessual tədbirlərə qərar verirlər. Bu hakimlər işin mahiyyəti üzrə qərar qəbul etmədiklərindən, funksional ixtisaslaşma və institusional ayrılıq prinsipləri təmin olunur. “*Şahin Alpay v. Turkey*”, “*Demirel v. Turkey*” və digər işlərdə AİHM tərəfindən irəli sürülən tənqidlər də məhz bu sistemin daha səmərəli və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması zərurətini gündəmə gətirmişdir.

Fransa hüququnda isə istintaq hakimi modeli XIX əsrdən etibarən formalaşmış və “*juge d'instruction*” institutu vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Əvvəllər həm təhqiqatı aparan, həm də məhkəmə qərarları verən bu orqan tədricən tənqidlərə məruz qalmış və funksional ayrılıq prinsipinə əsaslanaraq səlahiyyətləri daraldılmışdır. Müasir mərhələdə “*juge d'instruction*” yalnız ibtidai araşdırma ilə bağlı məhdudlaşdırıcı tədbirlərə nəzarət edən, prosessual təminatların yerinə yetirilməsinə cavabdeh müstəqil hakim kimi fəaliyyət göstərir. Bu institut Fransa hüquq sistemində zəruri məhkəmə təminatı mexanizmi kimi dəyərləndirilir və təqsirləndirilən şəxslərin müdafiə hüququnun real həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

İtaliya hüquq sistemində isə istintaq hakimi “*giudice per le indagini preliminari*” (GIP) adlanır və yalnız ilkin istintaq mərhələsində iştirak edir. GIP istintaq orqanlarının təqdim etdiyi təklifləri müstəqil şəkildə qiymətləndirərək, həbs, axtarış, müsadirə və s. kimi tədbirlərə dair qərar-

lar qəbul edir. Həmçinin “*giudice dell'udienza preliminare*” (GUP) – ilkin baxış hakimi – sonradan eyni iş üzrə əsas məhkəmə baxışının başlanmasına dair qərar verir, lakin GIP və GUP ayrı-ayrı hakimlər olmalı və eyni işdə iştirak etməməlidirlər. Bu institusional ayrılıq şəxsin azadlığı və digər hüquqlarına müdaxilənin yalnız qərəzsiz və müstəqil orqanlar tərəfindən həyata keçirilməsinə zəmin yaradır və AİHM standartlarına tam uyğun gəlir.

Bütün bu modellərin ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, hüquqlara müdaxilə doğuran qərarlar funksional olaraq ixtisaslaşmış, müstəqil və prosesin digər mərhələlərindən təcrid olunmuş hakimlər tərəfindən qəbul edilir. Bu isə yalnız hüquqi prosedurun deyil, hüquqların real müdafiəsinin təmin edilməsinə xidmət edir. Belə struktur həm funksional ədaləti, həm də ictimai etimadı gücləndirir. Eyni zamanda bu institutlar yalnız hüquqi mexanizm deyil, hüquqi dövlətin insan hüquqlarına dair öhdəliklərinin icrasına verdiyi real münasibətin göstəricisidir [7, s.155].

Yekun olaraq qeyd edilməlidir ki, Avropa ölkələrinin hüquq sistemlərində uğurla tətbiq olunan istintaq hakimi modeli Azərbaycanın hüquqi reallıqları baxımından da tətbiq olunmağa kifayət qədər yararlıdır. Bu institutun funksional ixtisaslaşma, institusional müstəqillik və hüquqların effektiv müdafiəsi kimi əsas prinsipləri milli hüquq sistemimizin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli dəyər daşıyır. Hesab edirik ki, Avropa təcrübəsinə əsaslanaraq istintaq hakimi institutunun Azərbaycanda tətbiqi məhkəmə nəzarətinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, həm də hüququn aliliyini və vətəndaşların hüquqi müdafiəsini gücləndirəcəkdir.

Nəticə. Cinayət-prosessual hüquqda məhkəmə nəzarətinin effektiv təşkili hüquq sisteminin bütövlükdə legitimliyi və insan hüquqlarının təminatı baxımından fundamental əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə ibtidai araşdırma mərhələsində tətbiq olunan prosessual məcburiyyət tədbirləri və digər hüquqa müdaxilə xarakteri daşıyan istintaq hərəkətlərinə məhkəmə nəzarətinin yalnız formal deyil, real və funksional həyata keçirilməsi hüquqi dövlətin mühüm göstəricisidir.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 5-ci

maddəsi və AİHM-in “Assenov v. Bulgaria”, “A. and Others v. United Kingdom” və digər işlərində açıq şəkildə vurğulanır ki, şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması yalnız real və effektiv məhkəmə nəzarəti vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Bu kontekstdə istintaq hakimi institutunun tətbiqi fundamental hüquqların təmin olunması baxımından zəruri institusional dəyişiklik kimi çıxış edir.

Almaniya və Türkiyə hüquq sistemlərində tətbiq edilən model təcrübələri göstərir ki, istintaq hakimlərinin yalnız ilkin mərhələdə səlahiyyətli olması, eyni iş üzrə sonradan qərar vermə imkanlarının hüquqi cəhətdən məhdudlaşdırılması funksional ayrılıq və qərəzsizliyin təmininə xidmət edir. Bu, hüquqların müdafiəsi baxımından ikili təminat sistemi yaradır, məhkəmə nəzarətinin müstəqilliyini gücləndirir və onun legitimliyini artırır [4, s.52].

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində məhkəmə nəzarəti institutu mövcud olsa da, bu nəzarəti həyata keçirən hakimlərin daha sonra həmin iş üzrə məhkəmə ba-

xışında iştirak etməsi, həmçinin institusional ixtisaslaşmanın olmaması qərəzsizlik və funksional müstəqillik prinsiplərini zəiflədən əsas hüquqi boşluqlardandır. Həmçinin yalnız rayon (şəhər) məhkəmələrinin bu səlahiyyəti daşması, həmin hakimlərin həddindən artıq yüklənməsinə səbəb olmaqla, qərarların obyektivliyini təhlükə altına alır.

Beləliklə, Azərbaycan hüquq sistemində istintaq hakimi institutunun yaradılması yalnız hüquqi texniki dəyişiklik deyil, insan hüquqlarının real müdafiəsi, ədalətli məhkəmə təminatı və beynəlxalq standartlara uyğunluq baxımından mühüm və əsaslı islahatdır. Bu institutun tətbiqi məhkəmə nəzarətinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, konstitusion prinsiplərin – hüququn aliliyi, qərəzsizlik, şəffaflıq və insan hüquqlarına hörmətin – praktik müstəvidə reallaşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Beynəlxalq standartlara uyğunlaşma baxımından da bu, hüquqi sistemin müasirləşdirilməsi və hüququn aliliyinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm addım olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, 2000.
2. Məmmədov R. Azərbaycan cinayət-prosessual hüququnda məhkəmə nəzarəti. Bakı: Hüquq Nəşriyyatı, 2021.
3. Orucu E. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin praktikası və Azərbaycanda insan hüquqlarının təminatı // *Baku Law Review*. 2014. №3(1). S. 30–52.
4. Teymurov A. İstintaq hakimi institutu və onun hüquqi təminatı // *Bakı Dövlət Universiteti Elmi Jurnalı*. 2019. №4. S. 45–62.
5. Akbulut B. Ceza muhakemesi hukuku. 5. baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2022.
6. Eser E. Ceza muhakemesi hukuku: Türkiye ve Avrupa hukuku karşılaştırması. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018.
7. Gür M. Sulh ceza hakimliklerinin ceza muhakemesi sürecindeki rolü // *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*. 2016. Cilt 74, Sayı 2. S. 145–170.
8. Türkiye Cumhuriyeti. Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK). Ankara, 2004.
9. Лазарева В. А. [и др.]; под редакцией В. А. Лазаревой, А. А. Тарасова. Уголовно-процессуальное право. Актуальные проблемы теории и практики: учебник для вузов. Москва: Юрайт, 2021. 390 с.
10. Лазарева В. А., Иванов В. В., Утарбаев А. К. Защита прав личности в уголовном процессе России: учебное пособие для вузов. Москва: Юрайт, 2021. 268 с.
11. Лебедев В. М. [и др.]; отв. ред. В. М. Лебедев. Практика применения уголовно-процессуального кодекса РФ. В 2 ч. Часть 1: практическое пособие. Москва: Юрайт, 2020. 246 с.
12. Ласточкина Е. Е. Судебный контроль в уголовном процессе: учебно-методическое пособие / Р. Н. Ласточкина, Е. Е. Язева, А. Г. Кулев. Ярославль: ЯрГУ, 2017. 48 с.
13. Васильева Е. Г., Ежова Е. В., Шагеева Р. М. Вопросы уголовного судопроизводства в решениях Конституционного суда РФ. В 2 ч. Часть 1: практическое пособие. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт, 2021. 228 с.

14. Badinter R. *The juge d'instruction in France: Reform or disappearance?* Paris: Dalloz, 2010.
15. Bassiouni M. C. *International criminal procedure: Principles and rules*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
16. Bundesrepublik Deutschland. *Strafprozessordnung (StPO) § 98, 112, 162*. (n.d.).
17. Cassese A. *International criminal law*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
18. Dressler J. *Understanding criminal procedure*. Durham, NC: Carolina Academic Press, 2015.
19. European Court of Human Rights. *Brogan v. United Kingdom*, App. No. 11209/84, 1988.
20. European Court of Human Rights. *Assenov and Others v. Bulgaria*, App. No. 24760/94, 1998.
21. European Court of Human Rights. *Şahinoğlu v. Turkey*, App. No. 40803/98, 2006.
22. Council of Europe. *European Convention on Human Rights, Articles 5 & 6*. Strasbourg, 1950.
23. Gross A., Ni Aoláin F. *Law in times of crisis: Emergency powers in theory and practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
24. Henseler T. *Judicial control of investigations: European standards and national practices* // *European Journal of Criminal Law*. 2020. Vol. 6, № 3. P. 211–235.
25. Schünemann B., Meyer S. *The role of investigative judges in ensuring a fair trial* // *International Journal of Procedural Law*. 2017. Vol. 12, № 2. P. 120–138.

Лале МАМЕДОВА

НЕОБХОДИМОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ ИНСТИТУТА СЛЕДСТВЕННОГО СУДЬИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: НОРМАТИВНЫЙ, ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

РЕЗЮМЕ

Одной из важнейших функций уголовно-процессуального права является обеспечение справедливого баланса между репрессивными полномочиями государства, осуществляемыми в целях охраны общественной безопасности, и конституционными правами и свободами личности. Институт судебного контроля выступает в качестве одного из основных механизмов обеспечения этого баланса. Особенно на стадии предварительного расследования осуществление независимого, беспристрастного и специализированного судебного контроля при применении процессуальных мер, затрагивающих право на свободу, личную неприкосновенность и другие фундаментальные права, является необходимым условием верховенства закона.

В современных правовых системах Европы широко применяется институт следственного судьи (*investigating judge / Ermittlungsrichter / juge d'instruction*), который представляет собой специализированный механизм, предназначенный для санкционирования и правовой оценки принудительных мер, таких как арест, обыск, прослушивание, техническое наблюдение и другие следственные действия. Внедрение данного института способствует, с одной стороны, уравниванию процессуального преимущества стороны обвинения, а с другой — более эффективной защите прав стороны защиты.

Несмотря на то, что в уголовно-процессуальном законодательстве Азербайджанской Республики предусмотрен институт судебного контроля, участие судей, осуществляющих этот контроль, в основном судебном разбирательстве создает риск нарушения принципа функционального разделения и беспристрастности. Кроме того, законодательством не предусмотрен институт специализированного судьи, приравненного к следственному судье, что ограничивает эффективность судебного контроля и создает серьезный институциональный пробел в контексте защиты прав человека.

В данной статье проводится комплексный анализ правовых и институциональных оснований для внедрения института следственного судьи в уголовно-процессуальное право Азербайджана, требований прецедентной практики Европейского суда по правам человека, сравнительного опыта европейских стран, а также текущего состояния национального законодательства и предлагаемых изменений. В результате делается вывод, что формализация и внедрение института следственного судьи не только

обеспечит соответствие международным обязательствам Азербайджана в сфере прав человека, но и станет важным шагом к повышению прозрачности, функционального правосудия и эффективности судебного контроля в национальной правовой системе.

Ключевые слова: следственный судья, судебный контроль, стадия расследования, уголовный процесс, ЕСПЧ, права человека, функциональное разделение, сравнительное право.

Lala MAMMADOVA

THE NECESSITY OF INTRODUCING THE INVESTIGATING JUDGE INSTITUTION IN AZERBAIJAN: NORMATIVE, THEORETICAL, AND COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

SUMMARY

One of the key functions of criminal procedural law is to ensure a fair balance between the state's repressive powers—exercised in the interest of public security—and the constitutional rights and freedoms of individuals. Judicial oversight acts as one of the main mechanisms for maintaining this balance. Particularly during the pre-trial investigation stage, the exercise of independent, impartial, and specialized judicial control over procedural measures that interfere with a person's right to liberty, personal integrity, and other fundamental rights is a cornerstone of the rule of law.

In modern European legal systems, the institution of the investigating judge (investigating judge / Ermittlungsrichter / juge d'instruction) is widely applied. This institution serves as a specialized mechanism for authorizing and legally assessing coercive measures such as arrest, search, wiretapping, technical surveillance, and other investigative actions during the pre-trial phase. Its implementation contributes both to balancing the procedural advantage of the prosecution and to ensuring a more effective protection of the rights of the defense.

Although the current criminal procedural legislation of the Republic of Azerbaijan provides for judicial oversight, the participation of the same judges who exercise this oversight in the main court proceedings creates a risk of violating the principle of functional separation and impartiality. Moreover, the legislation does not provide for a specialized judicial role equivalent to that of the investigating judge, which limits the effectiveness of judicial oversight and creates a significant institutional gap in terms of human rights protection.

This article provides a comprehensive analysis of the legal and institutional foundations for introducing the investigating judge into the criminal procedural system of the Republic of Azerbaijan, the requirements of ECtHR case law, the comparative experience of European countries, as well as the current state of national legislation and proposed reforms. The conclusion is that the formal establishment and implementation of the investigating judge institution would not only ensure alignment with Azerbaijan's international human rights obligations but would also represent a significant step toward enhancing transparency, functional justice, and the effectiveness of judicial oversight in the national legal system.

Key words: investigating judge, judicial oversight, pre-trial stage, criminal procedure, ECtHR, human rights, functional separation, comparative law.

Azər ORUCOV

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının DİO-nun inzibati fəaliyyəti
kafedrasının müəllimi, polis mayoru
e-mail: azer.orucov.86@mail.ru

MƏİŞƏT ZORAKILIĞININ QARŞISININ ALINMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə məişət zorakılığı tədqiq olunur. Müəllif bu məqsədlə müxtəlif mənbələrin təhlilinə çalışmışdır. Diqqət edilir ki, zorakılıq mahiyyətə təhlükəli vəziyyətdir. Müəllif zorakılığın profilaktikası üçün müəyyən təkliflər irəli sürür.

Açar sözlər: qanunvericilik, ailə, məişət zorakılığı, cinayət, məişət zorakılığının qarşısının alınması.

Aparılmış çoxsaylı tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, ailə-məişət zəminində zorakılıq halları sosial hadisə kimi bir çox sivilizasiyalarda və ictimai-iqtisadi formasiyalarda mövcuddur. Məişət zorakılığının miqyası və xüsusiyyətləri cəmiyyətin inkişafının konkret tarixi dövründən asılı olaraq fərqli olmuşdur. Zorakılığın anlayışı bir çox elm sahələrinin tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Etimoloji cəhətdən zorakılıq “şəxsiyyətin toxunulmazlıq hüququnu pozmaqla, bir şəxsin digər şəxsə fiziki və ya psixi təsir göstərməsidir” [1]. Fəlsəfə elmində zorakılığa iqtisadi və ya siyasi rəhbərliyin, yaxud hansısa hüquqların əldə edilməsi məqsədilə hər hansı sinfin və ya sosial qrupun digər sinfə və ya sosial qrupa qarşı müxtəlif məcbureddici formalardan, hətta silahdan istifadə etməsi kimi anlayış verilmişdir. Elmdə zorakılıq, onun forma və növlərinə dair əlavə fikirlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, T.V. Şipunova insanların məişət daxilində rastlaşa biləcəkləri pedaqoji, sosioloji, informasiya zorakılığını qeyd edir [5]. Zorakılıq hüquqazidd əməl hesab olunduğuna görə hüquq elmləri sahəsində daha çox cinayət hüququnun obyektidir. Məsələn, cinayət hüquqi nöqtəyi- nəzərindən zorakılıq “hər hansı bir qüvvədən qeyri-qanuni istifadə edərək məcburetmə, yəni başqa şəxsin istəyinə zidd olaraq ona təsir göstərmə” kimi başa düşülür.

Son zamanlar ailə məişət zəminində zorakılıq və bununla bağlı problemlərin aktuallığı nəzərə alınaraq dünyanın bir çox ölkələrində hökumətlər və dövlət orqanları mütəmadi olaraq bu sahədə mövcud vəziyyəti təhlil edir və profilaktikası istiqamətində tədbirlər görür. Bütün bunlar ailə münasibətləri sahəsində baş verən zorakılığın müxtəlif formalarının, o cümlədən məişət cinayətlərinin qarşısının alınmasının cəmiyyətimiz üçün tezliklə həlli zəruri olan vəzifələrdən biri olduğunu göstərir.

Ailədaxili münasibətlərin nizama salınması, məişət zorakılığının qarşısının alınması kifayət qədər mürəkkəbdir ki, bu da ailə-məişət zəminində zorakılığın müxtəlif formalarının, xüsusən də fiziki, psixi və iqtisadi zorakılıq formalarının üzə çıxarılmasının, qeyd olunan cinayətlərin törədilməsinin səbəb və şəraitlərinin, determinantlarının müəyyən edilməsi çətinliyi və mürəkkəbliyi ilə yanaşı, həm də bu növ cinayətlərin profilaktikası sisteminin qeyri-təkmilliyindən, bu sahədə kompleks tədbirlərin, səmərəli qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətin hələ də təşkil edilməməsindən irəli gəlir. Bir sözlə, ailə-məişət zorakılığı problemi həm Azərbaycan, digər həm də digər ölkələr üçün aktualdır.

Məişət zorakılığına qarşı mübarizə beynəlxalq səviyyədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ bütün dövlətlər üçün müəyyən **pozitiv öhdə**

liklərin icrasını zəruri edir. Əvvəla, məişət zorakılığına qarşı tədbirlərin görülməsi sahəsində **müvafiq normativ-hüquqi bazanın** mövcudluğu vacibdir. Eyni zamanda, bu sahədə ayrı-seçkilik hallarının **məhkəmə praktikasında aradan qaldırılması** əsas hədəflərdən biri kimi çıxış edir [2].

XX əsrin ortalarında – xüsusilə 1950-ci illərdə qadın hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş hərəkatların təsiri ilə **bir sıra beynəlxalq hüquqi sənədlər** qəbul edilmişdir. Belə sənədlərdən biri də **1951-ci il 6 iyun tarixində qəbul olunmuş Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 100 nömrəli Konvensiyasıdır**. Bu Konvensiyada qadınlarla kişilərin eyni əmək fəaliyyətinə görə **bərabər əməkhaqqı** almaları məsələsi hüquqi əsas kimi təsbit olunmuşdur.

Daha sonra, **1951-ci il 25 iyul tarixində BMT tərəfindən “İnsan ticarəti və üçüncü şəxslər tərəfindən cinsi istismarın qarşısının alınması haqqında” Konvensiya**, eləcə də **1952-ci il 4 iyun tarixində Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Analığın müdafiəsi haqqında” 103 nömrəli Konvensiyası** qəbul edilmişdir. Sözügedən sənədlər qadınların doğuş öncəsi və sonrası dövrdə məzuniyyət hüququnu, uşağın əmizdirilməsi məqsədilə fasilələr verilməsini, eyni zamanda bu müddətdə sosial müavinətlərdən və tibbi xidmətlərdən yararlanmaq imkanlarını təmin edir.

Bundan əlavə, **1952-ci il 7 iyul tarixində BMT tərəfindən “Qadınların siyasi hüquqları haqqında” Konvensiya** təsdiqlənmişdir. Bu sənəd **gender bərabərliyini kompleks şəkildə** ifadə edərək, qadınların kişilərlə bərabər seçmək və seçilmək hüquqlarına, eləcə də **dövlət idarəçiliyində və ictimai həyatda iştirak hüquqlarına** malik olduğunu bəyan edir.

Ardınca, **1957-ci il 29 yanvar tarixli BMT-nin “Nikahda olan qadının vətəndaşlığı haqqında” Konvensiyasının** qüvvəyə minməsi nəticəsində qadınlara ailə qurduqları zaman **öz vətəndaşlıqlarını qoruyub saxlamaq hüququ** tanınmışdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğv olunması üzrə Komitəsi (bundan sonra – Komitə) **1992-ci ildə qəbul etdiyi 19 nömrəli “Ümumi Təvsiyələr”**ində qa-

dınlara qarşı cinsi əsaslı zorakılıq hallarının **qanunla yasaqlanmasını** açıq şəkildə ifadə etmişdir. Həmin sənəddə vurğulanır ki, **cinsinə görə** qadınlara qarşı törədilən zorakılıq onların **fiziki, mənəvi və cinsi sağlamlığına zərər yetirə biləcək**, habelə **azad hərəkət imkanlarını məhdudlaşdıran** davranış formalarıdır.

Komitə qeyd edir ki, qadınlara qarşı zorakılıq halları **insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına ciddi şəkildə təsir edir**. Bu səbəbdən Komitə üzv dövlətlərə **milli hüquq sistemlərində mövcud olan hüquqi mexanizmlərdən səmərəli istifadə etməyi** tövsiyə edir. Eyni zamanda, dövlətlər qadınların **hər cür təhqiramiz və alçaldıcı davranışlardan qorunması**, o cümlədən **məişət zorakılığı hallarına qarşı effektiv müdafiə təmin olunması** istiqamətində tədbirlər həyata keçirməlidirlər.

Məişət zorakılığı ilə mübarizə istiqamətində fəaliyyət göstərən **daha bir beynəlxalq hüquqi mexanizm – Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğv olunması üzrə Komitə** hesab olunur. Bu qurum **“Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğv olunması haqqında” Konvensiya** əsasında yaradılmış və onun müddəalarının həyata keçirilməsinə nəzarət funksiyasını icra edir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının strukturunda da bu sahəyə aid **xüsusi bir institusional mexanizm** mövcuddur. Belə ki, **1994-cü ildə BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Komissiyası** tərəfindən qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması məsələlərini tədqiq etmək məqsədilə **xüsusi məruzəçi vəzifəsinin yaradılması haqqında qərar** qəbul edilmişdir. Bu vəzifəyə təyin edilən **ilk xüsusi məruzəçi** təqdim etdiyi hesabatında qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılmasında **dövlətlərin hüquqi və mənəvi məsuliyyət daşdığını** xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

Məruzədə bildirilmişdir ki, **dövlət orqanları qadınlara qarşı zorakılıq faktlarını araşdırmalı, qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirməli və bu halları qanunvericilikdə cəza tədbirləri ilə tənzimləməlidirlər**. Əks təqdirdə, dövlətlərin özləri də **zorakılıq törədən şəxslərlə hüquqi baxımdan eyni məsuliyyət daşıyan subyektlər** hesab edilə bilər.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası da

məişət zorakılığı kimi qlobal xarakterli sosial problemlərdən kənar qalmamışdır. Ölkəmiz, xüsusilə regional təhlükəsizlik kontekstində, erməni radikalizmi və terrorizminin doğurduğu ağır nəticələrlə üz-üzə qalmış, bu vəziyyət cəmiyyətin bütün təbəqələrinə və həyat sahələrinə, o cümlədən ailədaxili zorakılıq hallarına dolayı təsirlər göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2006-cı il 21 dekabr tarixli plenar iclasında məişət zorakılığına qarşı mübarizə üzrə beynəlxalq kampaniyalara dəstək ifadə olunmuş, həmçinin bu istiqamətdə qanunvericilik təşəbbüsləri və parlament alətləri ilə fəaliyyət göstərmək öhdəliyi bəyannamə şəklində açıqlanmışdır. Bu, dövlətin ailə institutunun qorunmasına və qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizəyə prinsiplial və sistemli yanaşmasının nümunəsidir.

Qadınlara qarşı zorakılıq beynəlxalq miqyasda insan hüquqlarına yönəlmiş ciddi təhdidlərdən biridir. Belə zorakılıq nə coğrafi sərhədlərə, nə də yaş fərqi baxır; bu problemdən etnik, dini və ya sosial mənsubiyyət fərq qoyulmadan heç bir toplum sığortalanmamışdır. Xüsusilə silahlı münaqişələr zamanı qadınlar zorakılığın ən ağır formalarına məruz qalır və müharibə cinayətlərinin əsas hədəfinə çevrilirlər.

Azərbaycan xalqı da bu amansız reallığı öz tarixində acı təcrübə ilə yaşamışdır. Ermənistan Respublikasının ölkəmizə qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüz nəticəsində minlərlə azərbaycanlı qadını həyatını itirmiş, yaralanmış, işgəncələrə və alçaldıcı rəftarlara məruz qalmışdır. Münaqişə dövründə və ondan sonra da yüzlərlə qadın əsir və girov götürülərək, Ermənistan ərazisində və işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında insan ləyaqətinə zidd şəraitdə saxlanılmış, məcburi əmək, fiziki və psixoloji zorakılıq daxil olmaqla ağır hüquq pozuntularına məruz qalmışdır [4].

Bu faktlar təkcə silahlı münaqişələrin hüquqi-siyasi aspektini deyil, eyni zamanda zəif qrupların müdafiəsinə dair beynəlxalq hüququn pozulmasını nümayiş etdirir. Bu baxımdan, Azərbaycan dövləti və vətəndaş cəmiyyəti subyektləri, məişət zorakılığı ilə yanaşı, müharibə və münaqişə şəraitində qadınların və uşaqların hüquqlarının müdafiəsinə də xüsusi diqqət yetirməlidir.

Məişət zorakılığı çağdaş dövrün cəmiyyətləri üçün ciddi sosial təhlükə mənbəyi kimi çıxış edir. Bu problemin qarşısının alınmasında **səmərəli nəticələrin əldə olunması**, ilk növbədə, **zorakılıq qurbanlarının hüquqi müdafiə imkanlarının və sosial təminat mexanizmlərinin mövcudluğundan** asılıdır. Ailə cəmiyyətin əsas təməl sütunlarından biri kimi çıxış edir və vətəndaş cəmiyyətinin struktur elementlərindən biri hesab olunur. Bu səbəbdən də, **milli hüquqi çərçivədə** məişət zorakılığı hallarına görə tətbiq olunan **hüquqi sanksiyalarla yanaşı**, dövlətin **qurbanlara sosial dəstək göstərmək istiqamətindəki öhdəlikləri** də eyni dərəcədə önəm daşıyır.

Ailə münasibətlərinə hər hansı kənar müdaxiləyə yalnız **qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallarda və sərhədlər daxilində** icazə verilir. Bu yanaşma **şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı prinsipinə əsaslanır** və hüquqi dövlətin təməl dəyərlərindən biri hesab olunur. Məişət zorakılığı probleminin effektiv şəkildə aradan qaldırılması isə **yalnız hüquqi deyil, eyni zamanda sosial və institusional yanaşmaların vəhdətini** tələb edir.

Bu baxımdan, **məişət zorakılığı ilə mübarizə** sahəsində tədbirlərin **kompleks xarakter daşması** vacibdir. Belə tədbirlər, bir tərəfdən, **inzibati və cinayət məsuliyyəti tədbirlərini əhatə edən hüquqi-normativ aktların** hazırlanmasını və tətbiqini, digər tərəfdən isə zorakılığın qarşısının alınması, **qurbanların müdafiəsi və onların sosial reabilitasiyası üçün şəraitin yaradılmasını** özündə birləşdirməlidir.

Məhz bu məqsədlə, **2010-cu il 22 iyun tarixində “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu** qəbul edilmişdir. Bu hüquqi sənəd məişət zorakılığı nəticəsində yaranan halların **profilaktikasına, qarşısının alınmasına və hüquqi tənzimlənməsinə dair əsas mexanizmləri müəyyən edir**. Qanunda, həmçinin zorakılıqdan əziyyət çəkən şəxslərin **mühafizəsi və sosial təminatı məsələləri** də ayrıca yer alır.

Sözgedən qanunla yalnız ailə münasibətlərinin hüquqi baxımdan qorunması deyil, həm də **zorakılığa məruz qalmış fərdlərin hüquqi, psixoloji və sosial baxımdan müdafiəsi təmin edilir**. Qanunun tətbiqi nəticəsində **reabilitasiya**

mərkəzlərinin təşkili, qurbanlarla iş üzrə ixtisaslaşmış institutların yaradılması və məişət zorakılığına qarşı mübarizə üzrə vahid hüquqi mexanizmin formalaşması üçün zəmin yaranmışdır.

“Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Qanunda zorakılıq formalarının fiziki, psixoloji, cinsi və iqtisadi aspektləri xüsusi olaraq qeyd olunur. Bu da qadın və uşaqların müxtəlif formalarda zorakılıqdan qorunmasına yönəlmiş mühüm hüquqi təminat kimi çıxış edir. Bundan əlavə, qanun yalnız **birgə yaşayan ailə üzvlərini deyil, həmçinin qohumluq münasibətləri olan, lakin bir ailə tərkibində yaşayan şəxsləri də** zorakılıq subyekti və ya zərərçəkəni kimi tanıyır.

Qeyd edilməlidir ki, **məişət zorakılığı hallarının qarşısının alınması** məqsədilə ilk növbədə **hüquqi istiqamətli tədbirlərin həyata keçirilməsi** vacibdir. Bu mərhələdə zorakılıq faktları **ətraflı araşdırılmalı**, belə hərəkətlərə yol verən şəxslər **milli qanunvericilik çərçivəsində hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməlidirlər**. Yəni məişət zorakılığı ilə əlaqədar **cinayət təqibi prosesi başlandırılmalı**, təqsirli şəxslərin **müvafiq hüquqi prosedurlar əsasında cavabdehliyi** təmin olunmalıdır.

Bununla yanaşı, zərərçəkmişlərin **konstitusional hüquq və azadlıqlarının qorunması**, onların **qanuni mənafelərinin müdafiəsi**, eləcə də **araşdırma dövründə təhlükəsiz şəraitin yaradılması** xüsusi diqqət mərkəzində olmalıdır. Zərər çəkmiş şəxslərə **dövlət vəsaiti hesabına hüquqi yardım göstərilməsi**, məişət zorakılığına dair **məhkəmə qərarlarının vaxtında və effektiv icrası**, bu qərarların icrasına **idarəetmə səviyyəsində nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi** mütləqdir.

Həmçinin belə hallarda təqsirkar şəxslərə qarşı **xəbərdarlıq tədbirlərinin icrasına nəzarət** olunmalı, qanunvericiliyə uyğun olaraq həmin şəxslərin **valideynlik hüquqları məhdudlaşdırılmalı və ya bu hüquqlardan məhrum edilmələri** nəzərdən keçirilməlidir. Bu sahədə **statistik məlumatların toplanması**, məişət zorakılığı ilə bağlı **informasiya axınının məxfiliyinin qorunması** da hüquqi mexanizmin mühüm tərkib hissələrindəndir.

Digər tərəfdən, **sosialyönümlü tədbirlərin tətbiqi** də məişət zorakılığı ilə mübarizədə əhəmiyyətli yer tutur. Bu baxımdan, zərər çəkmiş fərdlər **təxirəsalınmaz olaraq müvəqqəti sığınacaq**la təmin olunmalı, onlara **dövlət hesabına hüquqi və tibbi xidmətlər göstərilməli**, bununla yanaşı **digər sosial dəstək tədbirləri də tətbiq edilməlidir**.

22 iyun 2010-cu il tarixli “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 16-cı maddəsində məişət zorakılığı ilə bağlı qabaqlayıcı tədbirlərin məişət zorakılığının qarşısının alınmasına, ailələrdə normal münasibətlərin yaradılmasına, məişət zorakılığı hallarının və ondan yaranan mənfi hüquqi, tibbi və sosial nəticələrin aradan qaldırılmasına yönəltdiyi qeyd edilərək bu növ tədbirlərə aşağıdakılar aid edilmişdir:

- məişət zorakılığı əleyhinə maarifləndirmə işinin aparılması;
- məişət zorakılığı hallarının və onun doğurduğu mənfi hüquqi, tibbi və sosial nəticələrin izah edilməsi;
- məişət zorakılığının qarşısının alınması üsullarının izah edilməsi;
- əhali arasında yüksək mədəniyyətə və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan ailə münasibətlərinin təbliğ edilməsi;
- ümumi, peşə, orta ixtisas və ali təhsil pillələrində tədris olunan müvafiq fənn və dərslərdən kənar məşğələlərin məzmununa təhsilalanların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, qarşılıqlı hörmət, qarşılıqlı yardım, mübahisələrin qeyri-zorakı yollarla həlli, gender bərabərliyi və şəxsiyyətlərarası münasibətlərə dair mövzuların daxil edilməsi;
- məişət zorakılığına səbəb olan halların araşdırılması, təhlil edilməsi, onların qarşısının alınmasına yönəlmiş tövsiyələrin, proqramların hazırlanması, maarifləndirmə tədbirlərinin təşkili;
- məişət zorakılığı törətmiş şəxslərin profilaktik qeydiyyata götürülməsi və həmin şəxslərlə tərbiyəvi-qabaqlayıcı işin aparılması;
- məişət zorakılığına görə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş məsuliyyətin izah edilməsi;
- məişət zorakılığı törətmiş şəxslərə belə halla-

rın təkrarlanmaması barədə xəbərdarlıq edilməsi;
– məişət zorakılığı ilə bağlı sorğuların keçirilməsi [3].

Beləliklə, zərər çəkmiş şəxslərin **sosial təminat və müdafiəsi**, onların **aidiyyəti sənədlərlə təmin olunması**, mövcud qanunvericiliyə əsasən **sosial müavinətlərin verilməsi**, təhsil imkanlarının bərpası və **davam etdirilməsi üçün zəruri dəstəyin göstərilməsi** dövlətin məsuliyyətidir.

Bundan əlavə, zərər çəkmiş şəxslərin **əmək bazarına inteqrasiyası, işlə təmin olunması, peşə təlimlərinə cəlb edilməsi**, onlara **dövlət hesabına tibbi yardımın göstərilməsi, psixoloji reabilitasiya proqramlarının təşkili, yardım və dəstək mərkəzlərinin yaradılması**, həmçinin **zərər çəkmiş uşaqların sosial müdafiəsi ilə bağlı sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi** xüsusi önəm daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Hüquq ensiklopedik lüğəti. -Bakı, -1991. -s.176
2. İnsan Hüquqları üzrə Beynəlxalq sənədlərin toplusu. BMT, -2000. -s.103.
3. <https://e-qanun.az/framework/20131>
4. <https://e-qanun.az/framework/14723>
5. Шипунова Т.В. Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности.

Azer OPUDJOV

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ БЫТОВОГО НАСИЛИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется домашнее насилие. В связи с этим автор проанализировал ряд различных источников.

Отмечается, что насилие по своей сути является опасной ситуацией. Автор вносит некоторые предложения по профилактике домашнего насилия.

Ключевые слова: законодательство, семья, домашнее насилие, преступление, профилактика домашнего насилия.

Azer ORUJOV

CERTAIN ISSUES REGARDING THE PREVENTION OF DOMESTIC VIOLENCE

SUMMARY

The article examines domestic violence. In this regard, the author analyzed a number of different sources.

It is noted that violence is inherently a dangerous situation. The author makes some suggestions for the prevention of domestic violence.

Key words: legislation, family, domestic violence, crime, prevention of domestic violence.

Natiq HÜSEYNOV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının DİO-da əməliyyat-axtarış fəaliyyəti
kafedrasının müəllimi, polis polkovnik-leytenantı
e-mail: ronin.sunday@gmail.com
<https://doi.org/10.6213/MFGQ9811>*

İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİN EDİLMƏSİ KONTEKSTİNDƏ ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ TƏDBİRLƏRİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Hüquqi dövlətin əsas prioritetlərindən biri insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasıdır. Cinayətkarlığa qarşı mübarizədə mühüm vasitə olan əməliyyat-axtarış fəaliyyəti bəzən konstitusion hüquqların pozulması ilə müşayiət oluna bilər. Məqalədə bu fəaliyyətin hüquqi əsasları, həyata keçirilməsi zamanı insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri və mövcud problemlər təhlil olunur. Beynəlxalq və milli hüquqi aktlara istinad edilərək, hüquqi tənzimin təkmilləşdirilməsi yolları təklif edilir.

Açar sözlər: əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, insan hüquqları, konstitusiya, sübutların istifadə edilməsi, qanunçuluq, cinayət-prosessual qanunvericiliyi

Giriş. Əməliyyat-axtarış tədbirləri hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətlərin qarşısının alınması və aşkar edilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi məxfi və xüsusi üsullarla müşayiət olunan fəaliyyət sahəsidir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı insan hüquq və azadlıqlarına müdaxilə riski yarandığından, hüquqi dövlətdə bu tədbirlərin qanunvericiliyə uyğun həyata keçirilməsi və əsas hüquqi təminatların qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1. Beynəlxalq hüquq normalarında insan hüquqlarının qorunması

Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hüquqi çərçivəsi yalnız milli qanunvericiliklə deyil, eyni zamanda beynəlxalq hüquq normaları ilə də müəyyən olunur. Xüsusilə aşağıdakı beynəlxalq aktlar bu sahədə fundamental rol oynayır:

- **Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi** (1948): 3-cü maddədə yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, 12-ci maddədə isə şəxsi həyata qanunsuz müdaxilənin yolverilməzliyi qeyd olunur.

- **Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt** (1966): 9 və 17-ci maddələr müva-

fiq olaraq azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq, eləcə də şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığını təmin edir.

- **Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası** (1950): 5-ci maddə azadlıq hüququnu, 6-cı maddə ədalətli məhkəmə araşdırmasını, 8-ci maddə isə şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnu təmin edir. Konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüquqların məhdudlaşdırılması yalnız qanunla müəyyən edilmiş və demokratik cəmiyyətin maraqlarına uyğun əsaslarla mümkündür.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin pre-sident xarakterli qərarları da əməliyyat-axtarış tədbirləri zamanı insan hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınmasında əhəmiyyətli hüquqi mənbə sayılır.

2. Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində insan hüquqlarının təminatı

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər normativ hüquqi aktları insan hüquqlarının qorunmasını dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti kimi müəyyən etmişdir:

- **Konstitusiya**: 12-ci maddədə qeyd olunur ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının tə-

min olunması dövlətin ali məqsədidir. 28, 32, 33 və 60-cı maddələr azadlıq, şəxsi həyatın, mənzilin toxunulmazlığı və məhkəmə müdafiəsi hüququnu təmin edir.

- **“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında”**

Qanun: Qanunun 4-cü maddəsinə əsasən, bu fəaliyyət zamanı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının pozulması qadağandır. 13-cü maddə isə konstitusiya ilə təmin edilmiş hüquqların yalnız məhkəmə qərarı ilə məhdudlaşdırıla biləcəyini təsbit edir.

- **Cinayət-Prosessual Məcəllə:** Məcəllənin 9-cu maddəsində hüquq və azadlıqların təmin olunması prinsipi qeyd olunur. 125-ci maddəyə görə isə qanunsuz yollarla əldə olunmuş sübutlar sübut kimi hüquqi qüvvəyə malik deyildir.

3. Praktikada mövcud olan əsas problemlər

Praktiki tətbiq səviyyəsində mövcud problemlər arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Birincisi, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı qanunçuluq prinsipinin pozulması problemi. Praktikada əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı qanunla müəyyən edilmiş şərtlərə, səbəblərə və əsaslara riayət edilməməsi halları mövcuddur. Məsələn, vətəndaşların konstitusiya hüquqlarını məhdudlaşdıran əməliyyat-axtarış tədbirlərinin məhkəmə qərarı olmadan həyata keçirilməsi, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı prosessual qaydalara riayət edilməməsi hallarına rast gəlinir.

Bu problemin həlli yolu əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı qanunçuluq prinsipinə riayət edilməsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bunun üçün əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektlərinin əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, onların insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, habelə əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi üzərində nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi zəruri bir haldır.

İkincisi, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrinin leqallaşdırılması zamanı prosessual qaydalara riayət edilməməsi ilə bağlı problemlər. Praktikada əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrinin leqallaşdırılması zamanı prosessual qaydalara riayət edilməməsi halları mövcuddur. Məsələn, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrinin proto-

kollaşdırılması zamanı protokolun tərtib edilməsi qaydalarına riayət edilməməsi, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrinin cinayət işinə əlavə edilməsi zamanı prosessual qaydalara riayət edilməməsi halları mövcuddur.

Bu problemin həlli yolu əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrinin leqallaşdırılması zamanı prosessual qaydalara riayət edilməsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bunun üçün əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektlərinin əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, onların əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrinin leqallaşdırılması sahəsində bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, habelə əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrinin leqallaşdırılması üzərində nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi zəruridir.

Üçüncüsü, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrinin sübut kimi qiymətləndirilməsi zamanı subyektivlik problemi. Praktikada əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrinin sübut kimi qiymətləndirilməsi zamanı subyektivlik halları mövcuddur. Məsələn, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrinin mötəbərliyinin, aidiyyətinin və kifayətliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı subyektiv mülahizələrə əsaslanma, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrinə əsassız üstünlük verilməsi və ya əksinə, bu nəticələrin əsassız olaraq nəzərə alınmaması halları mövcuddur.

Bu problemin həlli yolu əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrinin sübut kimi qiymətləndirilməsi zamanı obyektivliyin təmin edilməsindən ibarətdir. Bunun üçün hakimlərin, prokurorların, müstəntiqlərin və təhqiqatçıların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, onların sübutların qiymətləndirilməsi sahəsində bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, habelə sübutların qiymətləndirilməsi üzərində nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi zəruridir.

Hüquqşünas alim B. Əsgərov vurğulayır ki, ƏAF nəticələrindən prosessual sübut etmədə birbaşa sübut kimi istifadənin qeyri-mümkünlüyü prosessual və qeyri-prosessual informasiya arasında məzmun əlaqəsinin olmaması ilə bağlı ola bilməz [21, s.208].

Dördüncüsü, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı təxribat və təhrik halları problemi. Praktikada əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı təxribat və təhrik

halları mövcuddur. Məsələn, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı şəxsin cinayət törətməyə təhrik edilməsi, ona cinayət törətmək üçün şərait yaradılması halları mövcuddur.

Bu problemin həlli yolu əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı təxribat və təhrik hallarının qarşısının alınmasından ibarətdir. Bunun üçün əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektlərinin əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, onların əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı təxribat və təhrik hallarının qarşısının alınması sahəsində bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, habelə əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi üzərində nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi zəruridir.

4. Təklif və tövsiyələr

Yuxarıda sadalanan problemlərin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur:

- Əməliyyat-axtarış tədbirləri üzrə hüquqi əsasların və prosedurların daha konkret şəkildə normativləşdirilməsi;

- Məhkəmə nəzarətinin effektivliyinin artırılması;
- Leqallaşdırma mexanizmlərinin hüquqi əsaslarla dəqiq tənzimlənməsi;
- Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının insan hüquqları sahəsində ixtisaslaşmış təlimlərə cəlb olunması;
- Qanunsuz sübutlardan istifadənin qarşısını alan sanksiya mexanizmlərinin tətbiqi.

Nəticə. Əməliyyat-axtarış tədbirləri cinayətkarlıqla mübarizədə və ictimai təhlükəsizliyin təmin olunmasında vacib rol oynasa da, bu tədbirlər insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə həm beynəlxalq hüquq normalarının, həm də milli qanunvericiliyin tələblərinə tam riayət olunması, hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və hüquqi mədəniyyətin artırılması zəruridir. Bunun üçün də hüquq sahəsinin inkişafına xüsusi yer verilməli, bu sahədə elmi araşdırmalar daha da dərinləşməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunu, 28 oktyabr 1999-cu il, № 728-IQ. <https://e-qanun.az/framework/2938>
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. https://frameworks.e-qanun.az/0/c_c_14.html
4. “Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 28 oktyabr 1999-cu il, № 727-IQ. <https://e-qanun.az/framework/2937>
5. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 10 iyun 1997-ci il, № 310-IQ. <https://e-qanun.az/framework/3933>
6. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 12 fevral 2015-ci il tarixli Qərarı. <https://constcourt.gov.az/ru/decision/1159>
7. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. Ümumi hissə. C.H.Mövsumovun redaktəsi ilə. -Bakı, -2012. -680 s.
8. Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. Dərslik. -Bakı: Maarif, -1989, -312 s.
9. Cəfərquliyev M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi, Bakı: Qanun, -2018, -852 s.
10. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Yenidən işlənmiş 2-ci nəşr. “Zərdabi LTD”MMC, -Bakı. -2015, -412 s.
11. Əsgərov Z.A. Konstitusiyası hüququ: Dərslik. -Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, -2011, -760 s.
12. Hüseynov S., Səlimov K. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin hüquqi əsasları və bəzi aktual məsələlər. Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmusu 01/2010. -Bakı: Adiloğlu, -2010, -185-194 s.
13. K.Səlimov, Ş.Hüseynov və b. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin əsasları (elmi-nəzəri, hüquq əsasları və təcrübi aspektləri). Dərslik. -834 səh.
14. Allahverdi Mahmudov. Cinayət mühakimə icraatı zamanı sübutetmədə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nə-

ticələrindən istifadə edilməsinin kriminalistik aspektləri. Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri / № 1 (41), 2024, s.13-19.

15. F.Muradov, N. Salmanzadə. Cinayət-axtarış hüququnun əsasları. 100 suala 100 cavab. Dərs vəsaiti. DİN-in Polis Akademiyası. -Bakı. -2014, -162 s.

16. B.M. Əsgərov. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsində yeri və rolu. Bakı Universitetinin Xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası - №2, -2023. -197-209 s.

17. Zeynalov O.Ə. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin gedişində əldə edilmiş materiallardan sübut kimi istifadə edilməsi problemləri: Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. -Bakı, -2017, -28 s.

18. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 N 174-ФЗ.

19. Федеральный закон “Об оперативно-розыскной деятельности” от 12.08.1995 N 144-ФЗ.

20. Шефер, С. А. (2018). Доказательства и доказательства по угольным делам. М.: Норма, с. 234.

21. Заюева С.А., Зейналова Л.М., Громов Н.А., Гухин А.Н., Варева Н.П. Оперативно-розыскная деятельность: совершенствование форм включения ее результатов в уголовный процесс. М. 2004, 104 с.

Натик ГУСЕЙНОВ

ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

РЕЗЮМЕ

Одним из приоритетов правового государства является обеспечение прав и свобод человека. Оперативно-розыскная деятельность, являясь важным инструментом правоохранительных органов в борьбе с преступностью, может сопровождаться нарушениями конституционных прав. В статье анализируются правовые рамки оперативно-розыскных мероприятий, механизмы защиты прав человека при их проведении и существующие проблемы. Ссылаясь на международные и национальные нормативно-правовые акты, предлагаются пути совершенствования правового регулирования.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, права человека, конституция, использование доказательств, законность, уголовно-процессуальное законодательство

Natig HUSEYNOV

IMPLEMENTATION OF OPERATIONAL-SEARCH MEASURES IN THE CONTEXT OF ENSURING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

SUMMARY

One of the key priorities of a legal state is the protection of human rights and freedoms. While operational-search activities are an essential tool for law enforcement agencies in combating crime, they can sometimes lead to violations of constitutional rights. This article analyzes the legal framework of such activities, the mechanisms for protecting human rights during their implementation, and the existing challenges. Based on international and national legal acts, the paper offers proposals for improving legal regulation.

Key words: operational-search activity, human rights, constitution, use of evidence, rule of law, criminal procedure legislation

Malik SƏLİMOV

Azərbaycan Respublikası Milli
Təhlükəsizlik Xidmətinin Heydər
Əliyev adına Akademiyasının baş
müəllimi, hüquq elmləri namizədi, dosent
e-mail: maliksalimov1857@gmail.com

Nəzakət SƏLİMOVA

Bakı Biznes Universitetinin müəllimi,
psixologiya elmləri namizədi
e-mail: nezaketsalimova1@gmail.com
<https://doi.org/10.6213/CVWS9308>

ŞƏXSİN ÖLKƏDƏN ÇIXIŞINA MƏHDUDİYYƏT ("STOP") QOYULMASININ HÜQUQİ VƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının prioritet mühafizəsi fonunda hüquq pozuntusu törətmiş şəxslərin hüquqlarının məhdudlaşdırılması, o cümlədən şəxsin ölkə hüdudlarından kənara çıxışına məhdudiyət (stop) qoyulmasının tətbiqi əsasları, qaydası və bununla bağlı digər məsələlər geniş araşdırılır.

Cinayət, cinayət-prosessual, inzibati, inzibati-prosessual, mülki-prosessual, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericilik normalarının, habelə beynəlxalq hüquq normalarının şəxsin ölkə hüdudlarından kənara çıxışına məhdudiyət (stop) qoyulmasının konkret hüquqi tənzimlənməsi təklif olunur.

Açar sözlər: Şəxsin ölkədən çıxışına məhdudiyət ("stop"), prosesual məcburiyyət, qətimkan tədbiri, inzibati icraatın təmini, inzibati icraatın dayandırılması

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq vəzifəsini ön plana çəkməklə yeni ictimai münasibətlər sistemində "şəxsiyyət-cəmiyyət-dövlət" formuluna əsaslanaraq, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını prioritet məsələ kimi müəyyən edərək bütün istiqamətlərdə onların müdafiəsinə hüquqi təminat verir [1, s.3]. Bu təminatların realizəsinin hüquqi mexanizmləri isə Azərbaycan Respublikasının cinayət, cinayət-prosessual, inzibati və digər qanunvericiliklərində müəyyən edilmişdir. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatı ilə bağlı konstitusion müddəalar, həmçinin cinayət törətməkdə təqsiri olmayan şəxslərin cinayət prosesini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxs-

lərinin və ya hakimlərin özbaşına hərəkətləri ilə qanunsuz şübhə altına alınmasının, ittiham və ya məhkum edilməsinin, habelə onların hüquq və azadlıqlarının digər formalarda məhdudlaşdırılmasının yolverilməz olduğunu ehtiva edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 28-ci maddəsində göstərilir ki, azadlıq hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada tutulma, həbsə alma və ya azadlıqdan məhrum etmə yolu ilə məhdudlaşdırıla bilər. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 4 noyabr 1950-ci il Konvensiyasının azadlıq və toxunulmazlıq hüququnu təsbit edən 5-ci maddəsi də analoji müddəaları nəzərdə tutaraq şəxsin azadlıqlarının qanunla müəyyən edilmiş qaydadan kənar üsul və vasitələrlə məhdudlaşdırılmasını ciddi qanun pozuntusu kimi nəzərdə tutur [5, 1].

Təhqiqat, istintaq, məhkəmə təcrübəsinin, habelə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrinin öyrənilməsi və təhlili göstərir ki, son dövrlər şübhəli və təqsirləndirilən, hətta cinayət prosesinin iştirakçısı olmayan şəxslərin, o cümlədən mülki hüquq münasibətləri iştirakçılarının ölkədən çıxışına müxtəlif əsaslarla, bəzi hallarda isə heç bir qanuni əsas və məhkəmə qərarı olmadan məhdudiyət (stop) qoyulur.

Hətta barəsində ölkədən çıxışına istər qanuni əsaslarla, istərsə də heç bir qanuni əsas və məhkəmə qərarı olmadan məhdudiyət (stop) qoyulmuş şəxslərə bu tədbir barədə heç bir məlumat verilməməsi, şəxslərin uzun müddət ondan xəbərsiz olması, bəzi hallarda isə ondan ölkə hüdudlarından çıxmaq istərkən hava limanlarında, digər nəqliyyat kommunikasiyalarında, mülki-hüquqi əqdlər bağlayarkən notariat orqanlarında, banklarda və digər yerlərdə xəbər tutması hallarına rast gəlinir.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına kobud müdaxilə kimi qiymətləndirilən bu tədbirlər qanunsuz və əsassız olmaqla yalnız hüquqi nəticələr deyil, eyni zamanda bir sıra sosial, mənəvi-psixoloji, maddi və digər arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Ailəsi və ya dostları ilə turist səfərinə, yaxud sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı milyonlarla dəyəri olan kontrakt bağlamaq üçün mühüm tədbirə getmək istəyən şəxsin hava limanında və ya digər nəqliyyat kommunikasiyalarında saxlanılaraq ölkə hüdudlarından kənara buraxılmaması hallarında onların hansı mənəvi-psixoloji sarsıntılar keçirmələrini, əksər hallarda ağır maddi itkilərlə üzləşdiklərini, nəticədə uzunmüddətli depressiyaya düşərək hətta sağlamlıqlarını necə itirdiklərini təsəvvür etmək çətin deyildir.

Ona görə də bu arzuolunmaz halların qarşısının alınması və aradan qaldırılması məqsədilə şəxsin ölkə hüdudlarından kənara çıxışına məhdudiyət (stop) qoyulmasının hüquqi mexanizmlərinin dəqiq müəyyən edilməsinə və bununla bağlı mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Qeyd olunan tədbirin qanuniliyini müəyyən etmək üçün onun hüquqi təbiətinə, yəni cinayət, cinayət-prosessual, inzibati, inzibati-prosessual məcburiyyət, qətimkan yaxud cəza tədbiri olma-

sına aydınlıq gətirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 147-ci maddəsinə əsasən:

- cinayəti törətməkdə şübhəli olan şəxsə;
- ittiham elan edilməli olan şəxsə və ya haqqında seçilmiş qətimkan tədbirinin şərtlərini pozan təqsirləndirilən şəxsə;
- hökmün və ya məhkəmənin digər yekun qərarının icrası yerinə məcburi göndərilməsi və ya təyin olunmuş cəzanın digər cəza növü ilə əvəz edilməsi, həmçinin şərti məhkum etmənin, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmənin, yaxud cəzanın çəkilməsinin təxirə salınmasının ləğvi məsələsinin həlli məqsədilə məhkuma prosesual məcburiyyət tədbiri qismində tutulma tətbiq oluna bilər.

Həmin maddənin tələbinə uyğun olaraq, barəsində tutulma tətbiq edilən şəxs azadlığının faktiki məhdudlaşdırıldığı vaxtdan tutulmuş hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 147-ci maddəsinə əsasən, cinayət işi üzrə icraatda şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin qanuna zidd davranışının qarşısının alınması və hökmün icrasının təmin edilməsi məqsədilə həmin Məcəllənin 155.1-ci maddəsində göstərilən hallarda aşağıdakı qətimkan tədbirlərindən birini seçilə bilər:

- həbs;
- ev dustaqlığı;
- girov;
- başqa yerə getməmək barədə iltizam;
- şəxsi zəminlik;
- təşkilatın zəminliyi;
- polisın nəzarəti altına vermə;
- yetkinlik yaşına çatmayanı nəzarət altına vermə;
- komandanlığın müşahidəsi altına vermə;
- vəzifədən kənarlaşdırma [3, mad.147-154].

Eyni zamanda hadisənin cinayət hadisəsi olub-olmamasını, törədilmiş əməldə cinayətin əlamətlərinin olub-olmamasını, bu əməlin təqsirləndirilən şəxs tərəfindən törədilib-törədilməməsini, onun təqsirli olub-olmamasını müəyyən etmək üçün ittihamı həyata keçirən orqan CPM-nin 177-ci maddəsində nəzərdə tutulan məcburi istintaq hərəkətlərini apara, habelə 178-ci maddəsində

müəyyən edilmiş qaydada məcburi gətirmə qismində prosessual məcburiyyət tədbirlərini tətbiq edə bilər.

Cinayət təqibinin normal gedişini təmin etmək məqsədilə cinayət-prosessual qanunvericiliyi təqsirləndirilən şəxsin hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran digər tədbirlər də (mülki iddianı və cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş hallarda xüsusi müsadirəni təmin etmək məqsədilə əmlakı siyahıya alınmaqla onun üzərinə həbs qoyulması (mad. 248), poçt, teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə həbs qoyulması, telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların, rabitə və digər texniki vasitələrlə ötürülən məlumatların və başqa məlumatların ələ keçirilməsi (mad. 255-259 və s.)) müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2022-ci il tarixdə qəbul edilmiş və 2023-cü ilin fevralın 1-dən qüvvəyə minmiş Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə terrorçuluğa və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə çərçivəsində sanksiya tətbiq edilməli fiziki şəxslərin və qurumların ölkədaxili siyahıya daxil edilməsi üzrə icraatı nəzərdə tutan LX fəsil əlavə edilmişdir [4, mad.40].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 526-cı maddəsinə əsasən:

- terrorçuluq və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi əməllərinin törədilməsi, yaxud belə əməllərin törədilməsində hər hansı şəkildə iştirak etməsi və ya kömək göstərməsi, habelə həmin əməllərin törədilməsinə cəhd göstərilməsi, terrorçu olması, terrorçu qrupun (dəstənin, təşkilatın) yaradılmasında və ya fəaliyyətində hər hansı formada iştirak etməsi ilə bağlı əsaslı şübhələr olan fiziki şəxslər və qurumlar;

- onların birbaşa və ya dolaylı, təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə mülkiyyətində və ya nəzarətində olan qurumlar;

- həmin fiziki şəxslərin və qurumların adından, yaxud onların tapşırığı ilə fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər və qurumlar.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada terrorçuluğa və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə çərçivəsində sanksiya tətbiq edilməli fiziki şəxslərin və qurumların məhkəmənin

qərarı ilə ölkədaxili siyahıya daxil edilərək onların "Hədəfli maliyyə sanksiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq aktivləri dondurulur, aktivlər, iqtisadi resurslar və ya maliyyə və digər əlaqəli xidmətlərlə təmin edilməsi qadağan edilir [10, mad.4].

Yuxarıda qeyd olunan cinayət-prosessual qanunvericiliyi normalarının məzmunundan görünməyən kimi onların heç birində şəxsin ölkədən çıxışına məhdudiyət ("stop") qoyulması prosessual məcburiyyət (mad.147), qətimkan tədbiri (mad.154) və ya məcburi istintaq hərəkəti (mad.176-178) kimi nəzərdə tutulmamışdır.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 86-cı maddəsinə əsasən, inzibati xətanın qarşısını almaq, şəxsiyyəti müəyyən etmək, işlərə vaxtında və düzgün baxılmasını, inzibati xətalər haqqında işlərə dair qərarların icrasını təmin etmək məqsədilə inzibati xəta haqqında iş üzrə icraatı həyata keçirən səlahiyyətli vəzifəli şəxs gətirilmə, inzibati qaydada tutma, şəxsi axtarış, fiziki şəxsə olan əşyaları yoxlama, nəqliyyat vasitəsinə baxış, əşyaları və sənədləri götürmə, nəqliyyat vasitəsinin idarə olunmasından kənarlaşdırma, sərxoşluq vəziyyətini müayinə etmə, nəqliyyat vasitəsinin saxlama və onun istismarını qadağan etmə kimi inzibati təminat tədbirləri tətbiq edə bilər [11, mad.86].

Analoji qaydada Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi də cinayət törətməkdə təqsirli bilinərək məhkum olunmuş şəxsə məhkəmənin hökmü ilə ölkə hüdudlarından kənara məcburi çıxarma (mad.52), müəyyən müddətə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə (mad. 55, 57) növündə cəza təyin etməklə onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 40-cü maddəsinə əsasən mövcud vəziyyətin dəyişəcəyi təqdirdə ərizəçinin (iddiaçının) hüquqlarının qorunmasının (təmin və ya bərpa edilməsinin) mümkün olmayacağı və ya xeyli dərəcədə çətinləşəcəyi səbəbindən ilkin təcili tənzimləmənin zəruri olması, habelə ilkin məhkəmə araşdırması zamanı ərizəçinin maddi tələbinin mövcud olması ehtimalının müəyyən edilməsi hallarında məhkəmə müvəqqəti xarakterli müdafiə tədbirlərinin tətbiqi haqqında qərardad qəbul

edə bilər. Məhkəmənin qərarı ilə müvəqqəti xarakterli müdafiə tədbiri qismində cavabdehin üzərinə müəyyən hərəkətləri etmək və ya müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinmək, yaxud müəyyən hərəkətlərə dözmək barədə vəzifə qoyula bilər. Qanuni əsaslar olduğu hallarda məhkəmə üçüncü şəxslərin də üzərinə belə vəzifələr qoya bilər.

Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 158.1-ci maddəsinə əsasən mülki və arbitraj icraatı prosesi zamanı aşağıdakı müvəqqəti təminat tədbirləri tətbiq edilə bilər:

- cavabdehdə və ya arbitraj mübahisəsi tərəfindən və ya digər şəxslərdə olan cavabdehə və ya arbitraj mübahisəsi tərəfinə məxsus əmlak üzərinə həbs qoymaq;

- müəyyən hərəkətləri etməyi cavabdehə və ya arbitraj mübahisəsi tərəfinə qadağan etmək;

- mübahisə predmetinə aid olan müəyyən hərəkətləri etməyi başqa şəxslərə qadağan etmək;

- əmlakı həbsdən azad etmək haqqında iddia təqdim edildikdə əmlakın satılmasını dayandırmaq;

- borclu tərəfindən məhkəmə qaydasında qanuniliyi barəsində mübahisə edilən tələbin icra sənədi üzrə alınmasını dayandırmaq;

- icrası mübahisəsiz qaydada aparılmalı olan tutulmalar üzrə qanuniliyi iddiaçı tərəfindən məhkəmə qaydasında barəsində mübahisə edilən tələbin icra sənədi və ya digər sənəd üzrə alınmasını dayandırmaq.

Qətnamənin icrasına möhlət verilməsi və ya onun hissə-hissə icra edilməsi, qətnamənin icra üsulunun və qaydasının dəyişdirilməsi icra üzrə icraatın dayandırılması, borclunun ölkədən getmək hüququnun müvəqqəti məhdudlaşdırılması, borclunun əmlakı üzərinə həbs qoyulması əsaslarını və qaydasını müəyyən edən Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 231-ci maddəsinə əsasən işə baxmış hakim işdə iştirak edən şəxslərin ərizəsi üzrə tərəflərin əmlak vəziyyətinə və digər hallara əsasən qətnamənin icrasına möhlət verməyə və ya qətnaməni hissə-hissə icra etdirməyə, habelə onun icra üsulunu və qaydasını dəyişdirməyə haqlıdır.

Qanunun tələbinə əsasən, həmin ərizələrə məhkəmə iclasında baxılır. İşdə iştirak edən şəxs-

lər iclasın vaxtı və yeri haqqında xəbərdar edilir, lakin onların gəlməməsi məhkəmə qarşısında qoyulmuş məsələnin həll edilməsinə mane olmur.

“İcra haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 21.2-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş əsaslara uyğun olaraq icra sənədi üzrə icraatın məhkəmələr tərəfindən dayandırılmalı olduğu hallarda icra üzrə icraatın dayandırılması borclunun ölkədən getmək hüququnun müvəqqəti məhdudlaşdırılması, borclunun əmlakı üzərinə həbs qoyulması məsələləri icra məmurunun təqdimatına əsasən həll edilir [9, madd.21].

Məhkəmələrin verdiyi icra sənədinə əsasən başlanmış icraat icra məmurunun olduğu yer üzrə məhkəmə tərəfindən, kommersiya məhkəməsinin verdiyi icra sənədinə əsasən başlanmış icraat isə həmin kommersiya məhkəməsi və ya icra məmurunun olduğu yer üzrə müvafiq kommersiya məhkəməsi tərəfindən dayandırılır.

Borclunun ölkədən getmək hüququnun müvəqqəti məhdudlaşdırılması, borclunun əmlakı üzərinə həbs qoyulması məsələlərinə icra məmurunun olduğu yer üzrə məhkəmə tərəfindən baxılır. İcra üzrə icraatın dayandırılması, borclunun ölkədən getmək hüququnun müvəqqəti məhdudlaşdırılması, borclunun əmlakı üzərinə həbs qoyulması haqqında təqdimatlara bu Məcəllənin 231.2-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada baxılır.

Məhkəmə borclunun əmlakı üzərinə həbs qoyulması haqqında təqdimata onun daxil olduğu vaxtdan 5 iş günü müddətində, qətnamənin icrasına möhlət verilməsi və ya onun hissə-hissə icra edilməsi, qətnamənin icra üsulunun və qaydasının dəyişdirilməsi haqqında ərizələrə və icra üzrə icraatın dayandırılması, borclunun ölkədən getmək hüququnun müvəqqəti məhdudlaşdırılması haqqında təqdimatlara onların daxil olduğu vaxtdan 10 iş günü müddətində baxılır.

“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsində göstərilir ki, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqi ilə bağlı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına yalnız bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada cinayətlərin qarşısının alınması, onların açılması, məhkəmə, istintaq və ya təhqiqat orqanlarından gizlə-

nən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran şəxslərin, itkin düşənlərin axtarışı zamanı yol verilə bilər [7, mad.4].

Göründüyü kimi, bu qanunvericilik sahəsi də şəxsin azadlıqlarının məhdudlaşdırılması imkanlarını yalnız cinayətlərin qarşısının alınması, onların açılması, məhkəmə, istintaq və ya təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran şəxslərin, itkin düşənlərin axtarışının təmin edilməsi zərurəti ilə əlaqələndirir.

Regional və beynəlxalq səviyyələrdə cinayət, mülki, arbitraj işlərinə, habelə digər kateqoriyalı işlərə baxan Avropa Məhkəməsinin, o cümlədən Beynəlxalq Cinayət Məhkəmələrinin təcrübəsinin təhlili də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı məsələlərə məhz bu mövqedən yanaşmaların olduğunu göstərir.

Beləliklə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdırılması ilə bağlı cinayət, cinayət-prosessual, inzibati, inzibati-prosessual, mülki-prosessual, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericilik normalarının, habelə beynəlxalq hüquq normalarının təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu məhdudiyyətlər yalnız müvafiq qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada həmin normalara istinad edilməklə əsaslandırılmalı və tətbiq olunmalıdır.

Göstərilənləri nəzərə alaraq, hesab edirik ki, cinayət təqibinin və bununla bağlı əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və digər məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi zamanı şəxsin azadlıqlarının məhdudlaşdırılması, başqa sözlə,

onun ölkə hüdudlarından kənara çıxışına məhdudiyyət (stop) qoyulması imkanları yalnız cinayətlərin qarşısının alınması, onların açılması, məhkəmə, istintaq və ya təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran şəxslə-

rin, itkin düşənlərin axtarışının təmin edilməsi zərurəti ilə əsaslandırılmalı və bu tədbir müvafiq qanunda nəzərdə tutulduğu hallarda yalnız məhkəmə tərəfindən müvafiq qanunla müəyyən olunmuş qaydada və müddətdə tətbiq olunmalıdır.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdırılması zərurətinin yaranması hallarında onu tənzimləyən qanunvericilik (cinayət, cinayət-prosessual, inzibati, inzibati-prosessual, mülki-prosessual, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, icra haqqında qanunlar və s.) normalarında şəxsin ölkə hüdudlarından kənara çıxışına məhdudiyyət (stop) qoyulmasının tətbiqi əsasları, müddəti, bu tədbirə məruz qalan şəxslərin dairəsi və bütün bunlarla bağlı digər hüquqi mexanizmlərin dəqiqləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə ölkə hüdudlarından kənara çıxışına məhdudiyyət (stop) qoyulmuş şəxslə bağlı aşağıdakı tədbirlərin görülməsinin qanunvericilik yolu ilə təsbit edilməsi təklif olunur:

- ölkə hüdudlarından kənara çıxışına məhdudiyyət (stop) qoyulmuş şəxsə 24 saat müddətində bu tədbirin tətbiqi barədə məhkəmə qərarının surəti göndərməlidir;

- şəxsin ölkə hüdudlarından kənara çıxışına məhdudiyyət (stop) qoyulma müddəti məhkəməyədək icraatın (təhqiqat, ibtidai istintaq) və ya məhkəmə icraatının müddətləri ilə məhdudlaşdırılmalıdır;

- şəxsin ölkə hüdudlarından kənara çıxışına məhdudiyyət (stop) qoyulma müddəti başa çatdıqda bu tədbirin ləğv edilməsi barədə qəbul edilmiş qərarın surəti 24 saat müddətində aidiyyəti şəxsə təqdim olunmalıdır;

- bu məsələlərlə bağlı digər qanunvericilik sahələrində uyğunlaşdırma aparılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. -Bakı, -2023.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. -Bakı, -2025.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. -Bakı, -2025.
4. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2023-cü il, № 1, mad.40.
5. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi. -Bakı, -2022.
6. İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında 4 noyabr 1950-ci il Konvensiyası. -Bakı, -2023.

7. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” AR Qanunu. -Bakı, -2020
8. Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında” AR Qanunu. -Bakı, -2019.
9. “İcra haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. -Bakı, -2021.
10. “Hədəfli maliyyə sanksiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2022-ci tarixli 782 VIQ №-li Qanunu.
11. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. -Bakı, -2021.
12. M.D.Səlimov. Məhkəməyədək icraatın prosessual sənədləri. -Bakı, -2017.

Малик САЛИМОВ
Назакет САЛИМОВА

ПРАВОВОВЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УСТАНОВЛЕНИЯ ОГРАНИЧЕНИЯ («СТОП») НА ВЫЕЗД ЛИЦА ЗА ПРЕДЕЛЫ СТРАНЫ

РЕЗЬЮМЕ

В статье на фоне приоритетной охраны права и свободы человека и гражданина рассматривается вопросы, связанные с ограничением выхода из страны лиц, совершивших правонарушений, основы и порядки их применение.

Предлагается совершенствования соответствующих норм уголовного, уголовно-процессуального, административного, административно-процессуального, гражданско-процессуального законодательства, а также

Закона об оперативно-розыскной деятельности, регулирующие связанные с ограничением (стоп) выхода из страны лиц, совершивших правонарушений.

Ключевые слова: ограничения выхода из страны (стоп), процессуальное принуждение, меры пресечения, обеспечения административного производства, приостановления административного производства.

Malik Salimov
Nazakat Salimova

LEGAL AND SOCIO-PYSCHOLOGICAL ASPECTS OF RESTRICTING A PERSON'S EXIT FROM THE COUNTRY (“STOP”)

SUMMARY

The article provides an in-depth analysis of the restriction of the rights of individuals who have committed legal violations, including the imposition of a restriction (“stop”) on a person’s exit from the country, in the context of the priority protection of human and civil rights and freedoms.

It proposes specific legal regulations concerning the imposition of exit restrictions (“stop”) on individuals under the norms of criminal, criminal-procedural, administrative, administrative-procedural and civil-procedural legislation, as well as the legislation on operational-search activity and international legal norms.

Key words: Restriction on a person’s exit from the country (“stop”), procedural coercive measure, preventive measure, securing of administrative proceedings, suspension of administrative proceedings.

Röya MİRTALİBOVA

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi
yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti
Daşınmaz Əmlakın Dövlət Kadastrı və Reyestri publik hüquqi şəxsin
1 saylı Bakı Ərazi İdarəsinin hüquq məsləhətçisi,
Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiyə hüququ kafedrasının doktorantı
e-mail: royalmiriyeva@gmail.com
<https://doi.org/10.6213/ASEK9420>

ELEKTRON HÖKUMƏT MÜHİTİNDƏ DÖVLƏT-VƏTƏNDAŞ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ: İNZİBATI HÜQUQUN ÇAĞIRIŞLARI

XÜLASƏ

Bu məqalə elektron hökumət mühitində vətəndaş–inzibati orqan münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Tədqiqatın əsasını rəqəmsal idarəetmənin hüquqi və praktiki aspektləri, inzibati icraata süni intellektin tətbiqi məsələsi, eləcə də vətəndaşların bu mühitdə hüquqlarını reallaşdırma imkanları təşkil edir. Eyni zamanda, elektron idarəetmənin tətbiqində meydana çıxan inzibati-hüquqi çağırışlar və məhdudiyyətlər də təhlil edilir.

Məqalənin strukturu onun məqsədini və məntiqi izahını əks etdirir. Nəzəri hissədə elektron hökumət və rəqəmsallaşmış inzibati icraatın hüquqi əsasları araşdırılır, praktiki hissədə isə elektron müraciət, şikayət, elektron xidmətlərdən istifadə zamanı yaranan hüquqi boşluqlar və vətəndaşların bu proseslərə çıxış imkanları izah olunur. Vətəndaş–məmur münasibətlərində şəffaflığın, çevikliyin və hüquqi təminatın artırılması yolları da təqdim edilir.

***Açar sözlər:** elektron hökumət, rəqəmsal idarəetmə, inzibati icraat, vətəndaş hüquqları, hüquqi münasibətlər*

Rəqəmsallaşma müasir dövrün idarəetmə fəlsəfəsində mühüm dönüş nöqtəsi kimi çıxış edərək, dövlət orqanlarının və vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərinin mahiyyətini, formasını və hüquqi çərçivəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. İnzibati münasibətlərin rəqəmsal mühitdə təşkili və elektron platformalar vasitəsilə göstərilən xidmətlərin genişlənməsi vətəndaşların hüquqlarının reallaşması baxımından yeni imkanlarla yanaşı, müxtəlif hüquqi, texnoloji və inzibati məhdudiyyətlər də meydana çıxarmışdır [3, s.87]. Elektron hökumət sistemləri vasitəsilə informasiya mübadiləsi, müraciətlərin elektron şəkildə qəbulu və icrası, inzibati qərarların elektron formatda verilməsi ar-

tıq bir sıra hüquqi proseslərin elektronlaşdırılmasını qaçılmaz etmişdir.

Bununla belə, vətəndaşların bu xidmətlərdən istifadəsində müşahidə edilən qeyri-bərabərlik, texnoloji savadsızlıq, hüquqi mexanizmlərin natamamlığı və mübahisəli hallarda müdafiə alətlərinin qeyri-effektivliyi inzibati icraatın rəqəmsal formada aparılmasında bir sıra problemlərin mövcud olduğunu göstərir. Vətəndaşlar tərəfindən verilən elektron müraciətlərin cavablandırılmasında gecikmələr, şəffaflıq və əsaslandırma meyarlarının pozulması, qərarların hüquqi nəticələrinin qeyri-müəyyənliyi və elektron sistemlərin texniki qüsurları hüquqi münasibətlərin pozulmasına səbəb olan əsas faktorlar sırasındadır. Təbii

ki, bu sahədə mövcud olan nəzəriyyə, həmçinin qanunvericilik tənzimlənməsi də mükəmməl deyil və bu da müxtəlif nəzəri və praktiki problemlərə səbəb olur.

Tədqiqat elektron idarəçiliyin hüquqi bazası, praktiki tətbiqi və vətəndaş–inzibati orqan münasibətlərində meydana çıxan inzibati-hüquqi çağırışlar çərçivəsində həyata keçirilir. Məqalənin əsas məqsədi elektron hökumət mühitində dövlət-vətəndaş münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizmlərini araşdırmaq, müasir problemləri müəyyənləşdirmək və bu sahədə inzibati hüququn təkmilləşdirilməsinə yönəlik təkliflər irəli sürməkdir. Çünki mövcud normativ-hüquqi bazanın bir çox aspektləri praktiki tətbiqdə rast gəlinən halları tam şəkildə əhatə edə bilmir və bu vəziyyət elektron xidmətlərdən istifadənin hüquqi təminatını zəiflədərək, vətəndaşların inzibati orqanlara olan inamına mənfi təsir göstərir.

Məqalənin nəzəri hissəsində elektron hökumətin hüquqi əsasları, inzibati icraatın rəqəmsallaşmış forması və idarəetmədə şəffaflyq prinsiplərinin aktualığı təhlil edilir, praktiki hissədə isə elektron idarəetmə təcrübəsi, inzibati qərarlara qarşı elektron şikayət mexanizmləri və bu prosesin hüquqi tənzimlənməsi imkanları öyrənilir [10, s.5]. Eyni zamanda rəqəmsal idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə hüquqi mexanizmlərin yenilənməsinə və vətəndaşların hüquqlarının rəqəmsal mühitdə tam təminatına yönəlmiş tövsiyələr təqdim edilir.

İctimai idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması və dövlət xidmətlərinin vətəndaşlara operativ, şəffaf və əlçatan şəkildə göstərilməsi müasir dövrün əsas idarəçilik çağırışları sırasındadır. Bu kontekstdə rəqəmsallaşma tendensiyası dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasında münasibətlərin yeni formatda qurulmasını zəruri etmiş və nəticədə elektron hökumət modelinə keçid geniş vüsət almışdır. Elektron idarəetmə yalnız texniki yeniliklər deyil, eyni zamanda hüquqi münasibətlərin yeni tənzimlənmə formasını da tələb edir [4, s.156]. İnzibati icraatın elektron mühitə inteqrasiyası bu sahədə normativ-hüquqi mexanizmlərin də təkmilləşdirilməsini qaçılmaz edir.

Azərbaycan Respublikasında inzibati icraatın rəqəmsallaşdırılması bir sıra normativ hüquqi

aktlarla tənzimlənir. Əsas hüquqi baza “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Qanun, “Dövlət orqanlarında elektron xidmətlərin və informasiya sistemlərinin qiymətləndirilməsi Qaydaları”, “ASAN xidmət” haqqında normativ baza və “myGov” platformasının fəaliyyətini tənzimləyən normativlər elektron hökumət sistemlərinin hüquqi çərçivəsini müəyyən edir [2].

Hüquqi əsaslarla yanaşı, praktikada inzibati icraatın rəqəmsal formata keçidi bir sıra inzibati-hüquqi problemlərlə müşayiət olunur. Belə ki, elektron müraciətlərin gec cavablandırılması, vətəndaşların hüquqlarının pozulması hallarında effektiv şikayət mexanizmlərinin məhdudluğu, hüquqi təminatın yetərli olmaması və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində yaranan suallar bu sahədə hüquqi tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsini aktuallaşdırır. Eyni zamanda, kənd və ucqar ərazilərdə yaşayan vətəndaşların elektron xidmətlərdən istifadədə çətinlik çəkməsi və bu xidmətlərin hüquqi mahiyyətinin kifayət qədər izah edilməməsi vətəndaş–inzibati orqan münasibətlərində hüquqi bərabərsizliyi dərinləşdirir [3, s.34].

Bu baxımdan, elektron hökumət kontekstində inzibati icraatın hüquqi əsaslarının təhlili, onun tətbiqində mövcud problemlərin müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması yollarının araşdırılması inzibati hüquq elminin aktual məsələlərindən biri olaraq çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasında inzibati icraatın rəqəmsallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən islahatlar nəticəsində elektron xidmətlər geniş tətbiq olunsada, bu sahənin hüquqi tənzimlənməsi, xüsusilə də elektron sənədlərin və elektron inzibati aktların statusu ilə bağlı normativ əsaslar yetərinəcə sistemli və aydın deyildir [10, s.175]. “İnzibati icraat haqqında” Qanun ümumi şəkildə elektron vasitələrlə icraatın aparılması imkanı nəzərdə tutulsada, nə elektron inzibati aktın anlayışı, nə də bu aktın forması, hüquqi qüvvəyə minmə şərtləri və nəticələri qanunvericilikdə konkret olaraq əksini tapmamışdır. Bu isə hüquqi münasibətlərin sabitliyinə, vətəndaşın hüquqlarının effektiv müdafiəsinə və inzibati qərarların legitimliyinə mənfi təsir göstərir.

Qanunvericilikdə elektron sənədlərin hüquqi qüvvəsi ilə bağlı əsas akt “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Qanundur. Həmin Qanuna əsasən, elektron sənəd kağız daşıyıcısında olan sənədlə eyni hüquqi qüvvəyə malik hesab olunur [1]. Lakin bu müddəa inzibati aktlar üçün konkret tətbiq çərçivəsini müəyyən etmir; xüsusilə də inzibati qərarın hüquqi nəticə doğurması üçün hansı rekvizitlərə malik olmalı olduğu, onun hansı hallarda qüvvəyə minmiş sayılacağı və qərarın əsaslandırılmasının hansı formada təqdim edilməli olduğu barədə qanun səssiz qalır.

Əksinə, Almaniya Federativ Respublikasının hüququnda bu məsələlər normativ şəkildə aydın və sistemli formada tənzimlənmişdir. Belə ki, Almaniya İnzibati Prosedur Məcəlləsində (Verwaltungsverfahrensgesetz – VwVfG) inzibati aktların formaları — yazılı, şifahi və elektron — konkret göstərilir. Eyni Məcəlləyə əsasən hər bir inzibati akt hüquqi nəticə doğurmaq üçün əsaslandırılmalı, izahlı şəkildə təqdim olunmalı və vətəndaşa aydın olmalıdır. Əgər akt elektron formada təqdim olunursa, onun etibarlı elektron imza ilə təsdiqlənməsi mütləq şərt kimi qoyulmuşdur. Bundan əlavə, inzibati aktın çatdırılması anı və qüvvəyə minmə vaxtı da elektron məlumatların göndərilmə sistemində əsasən texniki şəkildə müəyyən edilir. Bu cür hüquqi texnologiyalar inzibati hüququn rəqəmsallaşma çağırışlarına adaptasiyasını asanlaşdırır və hüquqi sabitliyi təmin edir [4, s.101].

Fransa Respublikasında isə 2015-ci ildə qüvvəyə minmiş “Code des relations entre le public et l’administration” (CRPA) adlı normativ akt çərçivəsində elektron inzibati münasibətlərin hüquqi əsasları geniş şəkildə müəyyən edilmişdir. CRPA-nın müvafiq maddələrində elektron qərarların təqdim edilməsi, vətəndaşa bildirişin hansı texniki vasitələrlə çatdırılması, qərarın əsaslandırılması və bu qərara qarşı elektron formada şikayət verilmə proseduru normativ qaydada təsbit olunmuşdur. Həmçinin Fransa praktikasında “quasi-automated decision” (yarı-avtomatlaşdırılmış qərar) konsepsiyası tətbiq olunur və bu tip aktların hüquqi etibarlılığı xüsusi qaydalarla tənzimlənir.

Azərbaycanda isə belə yanaşmaların olmaması

səbəbindən bir sıra praktiki problemlər ortaya çıxır. Ən tipik hallardan biri vətəndaşa elektron qaydada göndərilən inzibati qərarın hüquqi nəticəsinin nə zaman baş verdiyi ilə bağlı qeyri-müəyyənlikdir. Məsələn, elektron qərar göndərildiyi anda qüvvəyə minir, yoxsa vətəndaş sistemə daxil olaraq onunla tanış olduqdan sonra? Bu, hüquqi nəticələrin başlanğıc nöqtəsini müəyyənləşdirməkdə çətinlik yaradır və bu cür qeyri-müəyyənliklər hüquq mübahisələrinin əsas predmetinə çevrilə bilər.

Həmçinin, elektron inzibati aktların əsaslandırılma və hüquqi arqumentlərlə izah olunma tələbləri qanunvericilikdə formal olaraq göstərilmədiyi üçün, bir çox hallarda vətəndaşa sadəcə nəticəvi qərar göndərilir, lakin qərarın hüquqi məntiqi izah olunmur. Bu isə vətəndaşın həmin qərara qarşı hüquqi müdafiə vasitələrindən effektiv şəkildə istifadə etməsini çətinləşdirir.

Azərbaycan inzibati orqanlarının arxiv işlərinin rəqəmsallaşdırılması sahəsində də mühüm nəzəri və praktik problemlər mövcuddur. Hazırda bir çox inzibati qurumda arxivdə saxlanılan sənədlərin böyük əksəriyyəti kağız daşıyıcısında olub, onların axtarış və idarə edilməsi prosesi çox vaxt aparır və səmərəsizdir. Bu sənədlərin tədricən yüksəkkeyfiyyətli elektron formada skan edilərək rəqəmsal arxiv sistemlərinə daxil edilməsi həm inzibati işlərin şəffaflığına, həm də hüquqi sabitliyə ciddi maneə yaradır. Məhz buna görə də, qanunvericilikdə inzibati orqanlarda saxlanılan kağız sənədlərin rəqəmsal formaya çevrilməsi, onların elektron arxivlərdə saxlanması və kağız formasının qanunvericiliklə müəyyən olunmuş müddətdə məhv edilməsinin tənzimlənməsi vacibdir [13, s.253].

Belə yanaşmanın hüquqi əsası ilk növbədə sənədlərin hüquqi qüvvəsinin qorunmasında və gələcəkdə inzibati hüquq mübahisələrinin obyektiv həllində özünü göstərir. Məsələn, Almaniyada arxiv idarəedilməsi qaydaları qanunvericilik səviyyəsində daha təkmil tətbiq olunur. Bu sistem çərçivəsində, köhnə kağız sənədlər yüksək dəqiqliklə skan edilərək rəqəmsal formada saxlanılır və orijinal sənədlər müəyyən müddətdən sonra qanuni əsaslarla məhv edilir. Rəqəmsal arxivlər elektron sənədlərin bütövlüyünü və dəyişdirilmə-

məsini təmin edən texniki vasitələrlə dəstəklənir ki, bu da hüquqi mübahisələr zamanı sübut bazasının möhkəmlənməsinə xidmət edir [3, s.66]. Estoniya və digər qabaqcıl ölkələrdə də analogi rəqəmsallaşdırma və elektron arxiv sistemləri hüquqi etibarlılıq prinsiplərinə uyğun qurulub, bu da inzibati sənədlərin idarə olunmasını sürətləndirir və şəffaflığı artırır [13, s.88].

Azərbaycan qanunvericiliyində belə bir mexanizmin olmaması inzibati hüququn səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Belə ki, köhnə sənədlərin əl ilə axtarışı vaxt itkisinə, məlumatların itirilməsinə və inzibati qərarların ləngiməsinə səbəb olur. Bundan başqa, kağız sənədlərin məhv edilməsi prosesi də hüquqi olaraq düzgün tənzimlənmədiyi halda, gələcəkdə həmin sənədlərlə bağlı mübahisələrin həlli çətinləşir. Rəqəmsal arxiv sistemlərinin tətbiqi isə inzibati orqanlara sənədlərin təhlükəsiz, sistemli və sürətli idarə olunmasını təmin etməklə yanaşı, vətəndaşların və məhkəmələrin məlumatlara rahat çıxışını da təmin edir.

Bu yanaşmanın hüquqi əsasları beynəlxalq hüquq normalarında və qabaqcıl ölkələrin təcrübəsində də aydın görünür. Məsələn, Avropa Şurasının rəqəmsal arxivlərin təşkili və idarə edilməsi ilə bağlı tövsiyələrində elektron sənədlərin qorunması və uzunmüddətli saxlanması üçün vahid standartların tətbiqi vurğulanır [9, s.133]. Bu standartlar inzibati və digər dövlət sənədlərinin hüquqi qüvvəsini qorumaqla yanaşı, onların məxfiliyini, bütövlüyünü və əlçatanlığını təmin edir. Belə standartlar olmadan elektron sənədlər hüquqi baxımdan şübhəli hesab edilə bilər və bu da inzibati mübahisələrdə sübut bazasının zəifliyinə gətirib çıxarır.

Digər tərəfdən, BMT üzv dövlətlərə elektron sənədlərin saxlanması və qorunması sahəsində təsirli normativ mexanizmlərin yaradılmasını tövsiyə edir. Bu tövsiyələr inzibati orqanların rəqəmsal infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və hüquqi müstəvidə sənəd idarəetməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün əsasdır [3, s.126].

Azərbaycan üçün bu məsələdə prioritet, “İnzibati icraat haqqında” Qanunun və əlaqədar normativ aktların elektron sənədlərin rəqəmsal arxivləşdirilməsi üzrə xüsusi maddələrlə təkmilləşdirilməsi olmalıdır [2]. Məhz belə hüquqi baza

köhnə kağız sənədlərin rəqəmsal formaya keçirilməsi, onların təhlükəsiz saxlanması, dəyişdirilməsi və məhv edilmə müddətinin hüquqi olaraq müəyyənləşdirilməsi üçün əsas yaradacaqdır. Həmçinin elektron arxiv sistemlərinin təhlükəsizliyini təmin edən “blockchain” və ya digər müasir texnologiyaların tətbiqi hüquqi təhlükəsizliyi artırmaqla sənədlərin sübut statusunu gücləndirə bilər.

Beləliklə, inzibati orqanlarda sənədlərin rəqəmsal arxivləşdirilməsi həm inzibati hüququn prinsip və standartlarına uyğunluq, həm də idarəetmədə şəffaflıq və səmərəliliyin artırılması üçün zəruridir. Bu, vətəndaşların hüquqlarının qorunması, inzibati qərarların legitimliyi və gələcəkdə hüquqi mübahisələrin ədalətli həlli baxımından vacibdir. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hüquqi baza və müasir texnologiyaların inteqrasiyası olmadan elektron arxiv sistemi yalnız texniki yenilik olmaqla qalmır, həm də hüquqi zəifliklər və praktik çətinliklər doğurur [12, s.34].

Nəticə olaraq, inzibati icraatda sənədlərin rəqəmsal arxivləşdirilməsi üçün normativ-hüquqi baza yaradılmalı, kağız daşıyıcıda olan sənədlərin rəqəmsal formaya keçirilməsi üzrə prosedurlar qəbul edilməli, həmçinin kağız sənədlərin məhv edilməsi qaydaları dəqiq tənzimlənməlidir. Bu addımlar inzibati hüququn rəqəmsallaşmasının tam potensialının reallaşmasına, həmçinin hüquqi sabitliyin və şəffaflığın artırılmasına böyük töhfə verəcəkdir [7, s. 372].

Elektron hökumət və rəqəmsallaşmış inzibati icraat institutu müasir dövlət idarəçiliyinin mühüm komponentlərindən biri olsa da, bu sahədə tətbiq edilən hüquqi mexanizmlər hələ də həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan ciddi problemlərlə üz-üzədir. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, hüquq nəzəriyyəsində elektron inzibati münasibətlərin hüquqi təbiəti, klassik inzibati icraat formaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi və normativ tənzimləmə metodologiyası tam şəkildə formalaşmamışdır [4, s.286]. Elektron inzibati aktların hüquqi qüvvəsi, onların etibarsız və ya əsassız elan edilməsinin meyarları, həmçinin bu aktlara qarşı elektron şikayət mexanizmlərinin hüquqi statusu hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır.

Məsələn, Almaniya İnzibati Prosedur Məcəllə-

sinə (Verwaltungsverfahrensgesetz – VwVfG) əsasən, inzibati orqanlar tərəfindən elektron sənədlərin qəbul edilməsi və bu sənədlərə cavab verilməsi mümkün hesab edilir. Lakin bununla yanaşı, həmin sənədlərin hüquqi nəticələr doğurması üçün onların elektron imza ilə təsdiqlənməsi şərtidir. Azərbaycan qanunvericiliyində isə, “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Qanunla bu məsələ tənzimlənsə də, tətbiq təcrübəsində bu sənədlərin bəzən texniki səbəblərlə etibarsız hesab edilməsi halları müşahidə olunur. Bu isə inzibati aktların hüquqi sabitliyinə və vətəndaşların onlara etibar səviyyəsinə mənfi təsir göstərir [1].

Hazırda Azərbaycan Respublikasında dövlət orqanları və inzibati orqanlar arasında elektron sənəd dövriyyəsi mütərəqqi şəkildə təmin olunsa da, vətəndaşların inzibati icraata birbaşa elektron qatılımı və onların sənədlərinin vəziyyətini izləmə imkanları zəif inkişaf etmişdir. Vətəndaşlar müraciətlərinin statusunu real vaxt rejimində izləmək, icraatın hansı mərhələdə olduğunu görmək və elektron formada geri dönüş almaq imkanlarından məhrumdurlar. Bu vəziyyət inzibati hüququn əsas prinsiplərindən biri olan vətəndaşların iştirakçılıq hüququnun effektiv həyata keçirilməsinə əngəl törədir.

Vahid və tam inteqrasiya olunmuş elektron platformanın olmaması səbəbindən vətəndaşlar müraciətlərini müxtəlif portallara və ya qurumların fərdi saytlarına ayrı-ayrılıqda təqdim etməli, nəticələri isə systemsiz və qarışıq formada əldə edə bilirlər. Bu isə hüquqi münasibətlərdə şəffaflığın azalmasına, qərar qəbul prosesinin görünməməsinə və nəticədə vətəndaşların hüquqi müdafiə mexanizmlərindən istifadəsinin çətinləşməsinə səbəb olur.

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda, məsələn, Estoniya Respublikasında “e-Estonia” platforması çərçivəsində qurulan elektron idarəetmə sistemi vətəndaşlara müraciət statusunu izləmək, sənədləri təqdim etmək və inzibati qərarları qəbul etmək imkanlarını vahid, rahat və təhlükəsiz interfeys vasitəsilə təqdim edir. Estoniya sistemi həmçinin müxtəlif dövlət orqanlarının məlumat bazalarını birləşdirərək məlumatların sinxronizasiyasını təmin edir və vətəndaşlar üçün şəffaf, he-

sabatlı, real vaxt rejimində izləmə imkanları yaradır [7, s.200]. Bu model vətəndaşların iştirakçılıq hüququnu maksimum dərəcədə təmin etməklə inzibati hüququn və idarəetmənin demokratik prinsiplərinə tam uyğun gəlir.

Fransa Respublikasında “Service Public” portalı və “Démarches simplifiées” sistemi vətəndaşların elektron müraciətlərinin vəziyyətini izləmək, müraciətlərin icra vəziyyətini görmək və əlavə sənədlər təqdim etmək imkanını vahid platformada təmin edir. Bu, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi və şəffaflığın artırılması məqsədilə tətbiq edilən uğurlu vasitədir.

Azərbaycan üçün təklif olunur ki, elektron inzibati icraatın vahid platforması yaradılaraq, vətəndaşların müraciətlərinin vəziyyətini tam izləməsi, sənədlərin hər mərhələsinin elektron qeydiyyatı və hüquqi müdafiə mexanizmlərinin tətbiqi təmin edilsin. Bu platforma digər dövlət informasiya sistemləri ilə inteqrasiya olunmalı, həmçinin istifadəçi dostu interfeys və texniki dəstək sistemi ilə təmin edilməlidir. Bu addım vətəndaşların hüquqi iştirakçılığını gücləndirəcək, inzibati orqanlarla qarşılıqlı əlaqənin effektivliyini artıracqdır.

Rəqəmsallaşmanın inkişafı ilə inzibati icraatda süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının tətbiqi qaçılmazdır və bu, inzibati qərarların sürətini və obyektivliyini artırmaq potensialına malikdir [3, s. 253]. Lakin hüquqi baxımdan Sİ əsasında qəbul olunan qərarların hüquqi statusu, şəffaflıq prinsipi, məsuliyyət və apellyasiya mexanizmləri Azərbaycan qanunvericiliyində hələlik kifayət qədər dəqiq tənzimlənməyib. Bu isə vətəndaşların hüquqlarının pozulmasına, inzibati hüquq sisteminə etimadsızlığın artmasına, həmçinin hüquqi təhlükəsizlik və ədalətli məhkəmə araşdırmasının təmin edilməməsinə gətirib çıxara bilər.

Hüquq nəzəriyyəsi və praktikası göstərir ki, inzibati qərarların qəbulunda Sİ texnologiyalarının tətbiqi insan amilini tamamilə aradan qaldırmaqla yanaşı, hüquqi şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərini də riskə atır. İnzibati prosedurların hüquqi legitimliyi üçün qərar qəbul edən subyektin kimliyi, qərarın əsaslandırılması və vətəndaşların öz hüquqlarını müdafiə edə bilməsi vacibdir. Sİ sistemləri qərarları kompleks alqoritmlərlə

formalaşdırdığı halda, bu alqoritmlərin tam açıqlanması, onların qərəzsizliyi və hüquqa uyğunluğu məsələləri hüquqi tənzimləmə obyektinə olmalıdır.

Avropa İttifaqı bu sahədə qabaqcıl normativ-hüquqi çərçivə təqdim edir. Məsələn, 2022-ci ildə qəbul edilən “Rəqəmsal Xidmətlər Aktı” (Digital Services Act) və “Rəqəmsal Məhsullar Aktı” (Digital Markets Act) Sİ tətbiqlərinin inzibati və kommertiya sahəsində şəffaflığını və məsuliyyətini təmin edir [11, s.206-207]. Eyni zamanda, Avropa Şurasının “Alqoritmik Hesabatlılıq” və “Ədalətli Alqoritmlər” üzrə tövsiyələri inzibati orqanlarda Sİ əsasında qərarvermənin etik və hüquqi prinsiplərini müəyyənləşdirir. ABŞ-də isə “Algorithmic Accountability Act” layihəsi hüquqi məsuliyyəti və şəffaflığı təmin etməklə süni intellektin inzibati istifadəsinə normativ tənzim gətirir [5].

Azərbaycanın inzibati hüquq sistemində süni intellektin tətbiqi üçün bu beynəlxalq standartlar nəzərə alınmalı, konkret hüquqi mexanizmlər hazırlanmalıdır. Bu mexanizmlər aşağıdakı prinsipləri təmin etməlidir: Sİ qərarlarının izah edilə bilməsi (explainability); qərarların şəffaflığı və ədalətli olması; məsuliyyətin konkret subyektlərə aid edilməsi; vətəndaşların Sİ əsasında verilən qərarlara qarşı apellyasiya hüququnun təmin olunması; həmçinin Sİ alqoritmlərinin mütəmadi hüquqi və etik auditinin keçirilməsi. Belə hüquqi tənzimləmə inzibati icraatda həm innovasiyaların tətbiqini sürətləndirər, həm də hüquqi ədalət və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsini təmin edər [11, s.108-109].

Nəticə etibarilə, süni intellektin inzibati qərarvermədə tətbiqinin hüquqi tənzimlənməsi Azərbaycan üçün təkə texnoloji yenilik deyil, hüquqi sabitlik, şəffaflıq və vətəndaş hüquqlarının qorunması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq təcrübə və hüquqi normativlərdən istifadə etməklə, ölkədə bu sahədə vahid və kompleks hüquqi mexanizmin yaradılması labüddür.

Süni intellektin inzibati qərarvermədə tətbiqinin hüquqi tənzimlənməsinin çatışmazlığı bir sıra ciddi mənfi nəticələrə yol açma bilər; ilk növbədə, qərarların şəffaf olmaması və izah edilə bilməməsi vətəndaşların hüquqlarının pozulmasına səbəb olur; bu isə inzibati hüquq sistemində etimadsızlı-

ğın artmasına gətirib çıxarır. Nəticədə vətəndaşlar hüquqlarının qorunmasında əngəllərlə üzləşir, hüquqi müdafiə mexanizmlərinə çıxışları məhdudlaşır. Digər tərəfdən, süni intellekt əsasında qəbul edilmiş qərarlarda alqoritmik qərəz və ya diskriminasiya riski mövcuddur; bu, hüquq bərabərliyi prinsipinə ziddir və sosial ədalətin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə, məsuliyyətin konkret subyektlərə aid edilməməsi hüquqi boşluqlar yaradır; bu isə hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsində çətinliklərə, inzibati orqanların fəaliyyətində şəffaflığın azalmasına səbəb olur.

Bu mənfi nəticələrin qarşısını almaq üçün, ilk növbədə, süni intellektin inzibati qərarvermədə tətbiqinə dair əhatəli və aydın hüquqi tənzimləmə yaradılmalıdır; bu tənzimləmə qərarların şəffaflığını təmin etməli, alqoritmlərin hüquqa uyğunluğunu yoxlayan müstəqil qurumların fəaliyyətini nəzərdə tutmalıdır. Eyni zamanda, vətəndaşların Sİ əsasında verilən qərarlara qarşı apellyasiya və yenidən baxış hüquqları təmin edilməli, qərarların əsaslandırılması və izahı qanunla tələb edilməlidir. Hüquqi mexanizmlərlə yanaşı, alqoritmlərin etik və hüquqi auditinin mütəmadi aparılması vacibdir; bu, süni intellekt sistemlərinin qərəzsizliyini və obyektivliyini qorumağa imkan verəcəkdir [11, s.99]. Nəhayət, məsuliyyətin konkret hüquqi subyektlərə aid edilməsi və bu sahədə hüquqi boşluqların aradan qaldırılması, həmçinin dövlət qulluqçularının və texniki heyətin müvafiq təlimləndirilməsi hüquqi təminatları gücləndirəcəkdir. Bu tədbirlər beynəlxalq standartlara və qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinə uyğun olaraq inzibati hüququn rəqəmsal transformasiyasının təhlükəsiz və ədalətli həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir [6, s. 99].

Fransa təcrübəsində “Démarches simplifiées” adlı elektron platforma vasitəsilə inzibati proseslər şəffaf şəkildə izlənilir, vətəndaşlar hər mərhələdə informasiya alır, qərarın qəbul edilməsində iştirak imkanına malik olur. Bu, “şəffaf inzibati icraat” prinsipinin effektiv tətbiqinə nümunədir. Azərbaycan təcrübəsində isə vətəndaşlar müraciət etdikdən sonra icraatın hansı mərhələdə olduğu, qərarın nə vaxt və nə əsasla verəcəyi barədə məlumat almaqda çətinlik çəkirlər. Bu sahədə

təkmilləşdirilmə üçün vətəndaşların müraciətinin statusunu real vaxt rejimində izləməyə imkan verən rəqəmsal interfeyslərin yaradılması zəruridir [12, s.356].

Texniki baxımdan da ciddi çətinliklər mövcuddur. Xüsusilə regionlarda və ucqar yaşayış məntəqələrində yaşayan vətəndaşların elektron xidmətlərə çıxış imkanlarının məhdud olması onların dövlət orqanları ilə hüquqi münasibətlərində bərabərsizliyə səbəb olur. İsvetdə “Digital Public Services Strategy” çərçivəsində “rəqəmsal inklüzivlik” strategiyası tətbiq edilir və bu məqsədlə yaşlılar və texnologiyadan uzaq əhali qrupları üçün fiziki məsləhət mərkəzləri və hibrid xidmət modelləri yaradılmışdır [10, s.301]. Bu təcrübədən istifadə etməklə, Azərbaycanda da regional səviyyədə “ASAN xidmət” mərkəzlərinin funksiyalarının genişləndirilməsi və e-xidmətlərin izahlı, sadələşdirilmiş versiyalarının tətbiqi tövsiyə olunur.

Əlavə olaraq, elektron xidmətlərin təqdim olunmasında inzibati orqanların daxili texniki hazırlıq səviyyəsi, proqram təminatının sabitliyi və informasiyanın mühafizəsi ilə bağlı problemlər də mühüm əngəllərdən biridir. İnformasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı beynəlxalq standartların (məsələn, ISO/IEC 27001) tətbiqi Azərbaycanın normativ sistemində nəzərdə tutulmasa da, bu istiqamətdə hüquqi mexanizmlərin işlənilməsi vacibdir. Rəqəmsal inzibati icraat çərçivəsində məlumatların qorunması və fərdi məlumatların emalı sahəsində Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydaları (GDPR) nümunə kimi götürülə bilər. Nəhayət qeyd edilməlidir ki, həm nəzəri əsasların tam olmaması, həm də praktiki tətbiqin fraqmentar xarakter daşması elektron inzibati icraatın hüquqi sabitliyinə və vətəndaş etimadına mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən normativ-hüquqi bazanın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və tətbiq təcrübəsində vətəndaş yönümlü yanaşmanın gücləndirilməsi aktual məsələlər sırasındadır [5].

İnzibati icraatın tamamilə elektronlaşdırılması, texnoloji tərəqqiyə baxmayaraq, hüquq sistemində ciddi risklər yarada bilər; insan amilinin və hüquqi zəkânın tam əvəzlənməsi mümkün deyil

və buna görə də inzibati qərarvermədə insan faktorunun qorunması zəruridir. Hüquq nəzəriyyə-sində insan hüquqşünaslığı və inzibati fəaliyyətin kompleksliyi ilə bağlı fundamental prinsip mövcuddur ki, inzibati qərarların qanuniliyini və ədalətliyini təmin edən əsas elementlərdən biri məhz insan subyektinin — hüquqi bilik və təcrübəyə malik mütəxəssisin — iştirakıdır [8, s.127].

Tam elektronlaşdırma sistemi, xüsusən də süni intellekt və avtomatlaşdırılmış alqoritmlərin tətbiqində, hüquqi normativlərin düzgün interpretasiyası, mürəkkəb sosial-iqtisadi kontekstlərin nəzərə alınması və humanitar aspektlərin qiymətləndirilməsi sahəsində məhdudiyətlərə malikdir. Məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarında və digər beynəlxalq standartlarda vurğulanır ki, hüquqi qərarlarda insan tərəfindən müstəqil nəzarət və qiymətləndirmə olmadan verilən qərarlar ədalətli məhkəmə prinsiplərinə uyğun gəlmir və bu, vətəndaşların hüquqlarının pozulmasına yol açır [6, s. 201-202].

ABŞ-də və Böyük Britaniyada inzibati orqanlarda rəqəmsal sistemlərdən geniş istifadə edilərsə, qərarların son təsdiqi və humanitar qiymətləndirilməsi üzrə insan faktoru qorunur; bu yanaşma həm hüquqi ədalətin təminatıdır, həm də mürəkkəb vəziyyətlərin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün vacibdir. Bu baxımdan, Azərbaycan hüquq sistemində də inzibati icraatın rəqəmsallaşması ilə yanaşı, insan hüquqşünaslarının iştirakı və hüquqi nəzarət mexanizmləri qorunmalıdır; bu, həm qərarların qanuniliyini təmin edəcək, həm də vətəndaşların hüquqlarının tam müdafiəsinə zəmin yaradacaqdır.

Beləliklə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi inzibati proseslərin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, insan faktorunun və hüquqi zəkânın əvəzsizliyini qəbul edən balanslı yanaşmanın tətbiqini tələb edir; bu, hüquqi sabitlik, ədalət və vətəndaş hüquqlarının qorunması üçün əsas şərtidir.

İnzibati icraatın rəqəmsallaşdırılması müasir idarəetmənin qaçılmaz tələbi olmaqla, vətəndaşların hüquqlarının qorunması və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin şəffaflığının təmin olunması baxımından mühüm potensiala malikdir. Lakin bu prosesdə hüquqi-normativ bazanın tam olmaması, elektron sənədlərin və inzibati aktların hüquqi

statusunun qeyri-müəyyənliyi, elektron arxivləşdirmə mexanizmlərinin zəifliyi, eləcə də süni intellektin inzibati qərarvermədə tətbiqinin hüquqi tənzimlənməsinin natamamlığı ciddi nəzəri və praktik problemlər yaradır [9, s. 229-230]. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu sahədə uğurlu islahatlar üçün kompleks və vahid hüquqi mexanizmin yaradılması, həmçinin texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi və insan faktorunun qorunması vacibdir.

Rəqəmsal transformasiyanın tam potensialının reallaşması üçün hüquqi sabitliyin təminatı, qərarların şəffaflığı, vətəndaşların hüquqlarının mü-

dafiəsi və inzibati proseslərin səmərəliliyi prinsip olaraq saxlanmalıdır. Həmçinin elektron idarəetmənin tətbiqində insan amilinin tamamilə aradan qaldırılmaması, hüquqi ekspertizanın qorunması inzibati ədalətin təminatçısıdır. Nəticədə, Azərbaycanın inzibati hüquq sistemi rəqəmsal çağırışlara uyğun şəkildə təkmilləşdirilməli, beynəlxalq standartlar və qabaqcıl təcrübə nəzərə alınmaqla, hüquqi və texniki aspektlərdə kompleks islahatlar həyata keçirilməlidir [6, s.287]. Bu, vətəndaş məmnunluğunun artırılması, dövlət idarəçiliyinin effektivliyinin yüksəldilməsi və hüquqi dövlət quruculuğu məqsədlərinə çatmaq üçün zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası. "Elektron imza və elektron sənəd haqqında" Qanun. <https://e-qanun.az/framework/5916>
2. Azərbaycan Respublikası. "İnzibati icraat haqqında" Qanun. <https://e-qanun.az/framework/11254>
3. Əliyev Ə. İnsan hüquqları və rəqəmsal idarəetmə. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyatı, 2020.
4. Cəfərov R. İnzibati hüquq və elektron hökumət: nəzəri və praktik aspektlər. Bakı, "Hüquq" Nəşriyyatı, 2019.
5. European Commission. Study on Artificial Intelligence and Public Administration: Legal and Ethical Challenges. Brussels, 2021.
6. Həsənov M. İnzibati icraatın rəqəmsallaşması: beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan modeli. Bakı, "Elm" Nəşriyyatı, 2021.
7. Иванов А.В. Электронное управление и административное право: теоретические и практические аспекты. Москва, Юристъ, 2020.
8. Mehdiyev F., Quliyev E. Hüquq nəzəriyyəsi. Bakı, "Gənclik" Nəşriyyatı, 2017.
9. Mustafayev S. Elektron sənəd dövriyyəsi və hüquqi təminat. Bakı, "Adiloğlu" Nəşriyyatı, 2022.
10. Qurbanova S. İnzibati icraatın təkmilləşdirilməsi və elektron xidmətlər. Bakı, "Ədalət" Nəşriyyatı, 2020.
11. Şirinov R. Rəqəmsal idarəetmədə hüquq və etik prinsiplər. Bakı, "Zərdabi" Nəşriyyatı, 2023.
12. Smith J., & Jones L. Digital Government and Administrative Law: Global Perspectives. Oxford University Press, 2022.
13. Vəliyev T. İnzibati orqanların fəaliyyəti və elektron arxiv sistemi. Bakı, "Təhsil" Nəşriyyatı, 2021.

Роя МИРТАЛИБОВА

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВО-ГРАЖДАНИН В СРЕДЕ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА: ВЫЗОВЫ АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена совершенствованию отношений между гражданами и административными органами в среде электронного правительства. В исследовании рассматриваются правовые и практические аспекты цифрового управления, применение искусственного интеллекта в административном производстве, а также возможности реализации прав граждан в данной среде. Одновременно анализируются административно-правовые вызовы и ограничения, возникающие при внедрении электронного управления.

Структура статьи отражает её цель и логическое изложение. В теоретической части рассматриваются правовые основы электронного правительства и цифрового административного производства, а в практической — правовые пробелы, возникающие при использовании электронных обращений, жалоб и услуг, а также доступ граждан к этим процессам. Также представлены пути повышения прозрачности, оперативности и правовой защиты в отношениях между гражданами и должностными лицами.

Ключевые слова: электронное правительство, цифровое управление, административное производство, права граждан, правовые отношения.

Roya MIRTALIBOVA

IMPROVING STATE-CITIZEN RELATIONS IN THE E-GOVERNMENT ENVIRONMENT: CHALLENGES OF ADMINISTRATIVE LAW

SUMMARY

This article is dedicated to the improvement of citizen–administrative body relations within the framework of e-government. The research focuses on the legal and practical aspects of digital governance, the application of artificial intelligence in administrative proceedings, as well as the realization of citizens' rights in this environment. At the same time, administrative-legal challenges and limitations arising from the implementation of e-governance are analyzed.

The structure of the article reflects its purpose and logical explanation. The theoretical part examines the legal foundations of e-government and digitized administrative proceedings, while the practical section explains the legal gaps arising during the use of electronic applications, complaints, and services, as well as citizens' access to these processes. Ways to increase transparency, agility, and legal protection in citizen–official relations are also presented.

Key words: e-government, digital governance, administrative proceedings, citizens' rights, legal relations.

Soltan İSGƏNDƏRLİ

Bakı Dövlət Universitetinin

Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının
doktorantı

e-mail: isgenderlisoltan9@gmail.com

<https://doi.org/10.6213/WCMT3281>

DÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATINDA APELLYASIYA ORQANININ FƏALİYYƏTİNİN İSLAHATI PROBLEMİ

XÜLASƏ

Hakimlərin müstəqilliyi üçün onların “dəyişilməzliyi” prinsipinin həyata keçirilməsi əhəmiyyətlidir. BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin hakimləri üçün nəzərdə tutulan (Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutu m.13) doqquz illik müddət məsələsi və təkrar seçilmək imkanı arbitrlərin fəaliyyətində onların müstəqilliyi və tərəfsizliyi üçün daha məqbul variant hesab edilə bilər.

Apellyasiya orqanının bir məhkəmə orqanı kimi fəaliyyətinin bərpası ideyası daha çox rəğbət görür. Bu halda Apellyasiya orqanı bütün üzv-dövlətlər tərəfindən arbitraj kimi tanınmış olacaq. Konkret faktları nəzərə alaraq işi Panelə müzakirəyə qaytarmaq üçün Apellyasiya orqanına səlahiyyət vermək daha məntiqlidir. Bu dəyişiklik Apellyasiya orqanının statusunu normal məhkəmə statusuna yaxınlaşdırmış olardı. Mübahisələrin həllində məhkəmə təcrübəsi və ya presedentlərdən istifadə BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutunun 38.1(d) və 38.2-ci maddəsinə uyğun olaraq tənzimlənə bilər. BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin sonuncu, Statutun 38.2-ci maddəsinə uyğun olaraq həyata keçirdiyi səlahiyyəti Apellyasiya orqanının arbitrlərinin təfsir (qiymətləndirmə) üzrə fəaliyyətində də istifadə edilə bilər. Apellyasiya orqanı çoxtərəfli danışıqlar vasitəsilə şərhlərin aydınlaşdırılması üçün hüquqi qeyri-müəyyənlik məsələlərini DTT-nin müvafiq komitələrinə göndərə bilər.

Açar sözlər: Dünya Ticarət Təşkilatı, Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş, mübahisələrin həlli mexanizmi, Apellyasiya orqanı

Dünya Ticarət Təşkilatının (DTT) beynəlxalq ticarət üçün gətirdiyi ən əhəmiyyətli üstünlüklərdən biri onun struktur həlqəsi kimi fəaliyyət göstərən mübahisələrin həlli mexanizmidir. Beynəlxalq ticarət sistemində DTT-nin beynəlxalq ticarət mübahisələrinin həll mexanizmi ən müvəffəqiyyətli addımlardan biri hesab edilə bilər. Lakin uğurlu sistem və ya mexanizm günümüzdə müxtəlif səbəblərdən ticarət əlaqələrini effektiv olaraq idarə edə və ya mübahisələri həll edə bilmir. Əsas səbəblərdən biri kimi şübhəsiz ki, dünyadakı bəzi fəvqəldövlətlərin iqtisadi maraqlarının dəyişməsidir.

DTT-nin ticarət mübahisələrinin həll mexanizmi Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT (1947)) qeyri-səmərəli həll mexanizminin islahatı ilə meydana gəlmişdir. GATT-DTT-nin əsas təsisçi-

si olan Amerika Birləşmiş Ştatları müasir dövrdə Çinin, Hindistanın, Yaponiyanın və digər dövlətlərin iqtisadi gücünə rəqabətdə uduzmağa başladığı üçün fərqli, qeyri-konstruktiv yollara əl atmağa başlayıb. Bu da özünün mənfi təsirini bütün dünya iqtisadiyyatında göstərir. Siyasi maraqların iqtisadi əlaqələrə təsiri gücləndikcə daha çox mübahisə mövzusu meydana gəlir. Amerika Birləşmiş Ştatlarının Çin, Avropa və digər dövlətlərin mallarına üzvlük mərhələsinin protokol razılaşmasını pozaraq yeni rüsumlar tətbiq etməsi ilə DTT hüququnun pozulması daha geniş səviyyədə özünü göstərməkdədir.

Yeni iqtisadi güc mərkəzlərinin meydana gəlməsi, qlobal iqtisadi konyukturun dəyişməsi bəzən də mövcud həll sisteminə qarşı əsassız arqumentləri də meydana gətirir. Bunun üçün də DTT-nin monitoring və mübahisələrin həllində

yeni müzakirələrə zərurət yaranıb. DTT-nin mübahisələrin həllinin yenilənməsi üzrə müzakirələr 2018-2019-cu ildən başlasa da təəssüflər olsun ki, hər hansı bir nəticə əldə edilməmişdir.

2019-cu ildən başlayaraq ABŞ DTT sisteminə mübahisələrin əsas həlli mərhələlərindən biri kimi Apelyasiya orqanının (*Appellate Body*) fəaliyyətini dayandırmışdır. Apelyasiya orqanında yaranmış vakant yerlərə yeni arbitrlərin seçilməsi ABŞ tərəfindən təmin edilməmişdir. Hal-hazırda DTT normalarının, o cümlədən mübahisələrin həlli mexanizminin effektiv çalışmamasındakı əsas səbəblərdən biri Çin - ABŞ rəqabətində bu dövlətlərin “milli” maraqlarının toqquşmasıdır. ABŞ antidempinq, kompensasiya və xüsusi qoruyucu tədbirləri əsassız olaraq tətbiq etməkdədir. DTT-də ABŞ-a qarşı qaldırılan mübahisələrin üçdə ikisi məhz bu problemlə bağlıdır [4].

ABŞ-nin fəal surətdə istifadə etdiyi daxili bazanın qorunması tədbirləri (qoruyucu tədbirlərin əsası konkret normalarla – QATT-nin VI, XII, XVIII, XIX, XX, XXI maddələrlə məhdudlaşdırıldığı halda) qanunsuz subsidiya təsiri yaratmaqdadır. Nəticə etibarilə ən çox iddia da bu dövlətə qarşı verildiyindən və mübahisələrdə ABŞ-nin uduması Apellyasiya orqanının fəaliyyətinin ABŞ tərəfindən dayandırmasını da təşviq etmişdir. Apellyasiya orqanında vakant arbitr vəzifəsinə təyinatın dayandırılması 2016-cı ildə ABŞ prezident (Obama) administrasiyasının Cənubi Koreyadan Apellyasiya orqanına hakim Seung Wha Chang-ın yenidən təyin olunmasına maneçilik törətməsinə təsədüf edir. ABŞ hesab edir ki, Cənubi Koreyadan olan hakim öz mandatı çərçivəsində hərəkət etməmişdir. ABŞ-nin arqumenti ondan ibarət olub ki, arbitrlər öz səlahiyyətlərini aşır (“hakimlər hakimlikdən çox hakimlik edirlər”) və müəyyən edilmiş vaxta əməl etməirlər [6].

Ümumi halda Münsiflərin və ya Panelin baxdığı məsələ ilə razılaşmadığı və DTT hüququnun digər sazişlərinə aid iştirakçı dövlətlərin davranışı üzrə faktlar olmadığı halda Apellyasiya orqanı qərarı ləğv etmək məcburiyyətində qalır və mübahisə həll edilməmiş olur [11]. Lakin bu qeyri-effektli vəziyyətdən çıxış yolu kimi prosesin tamamlanması (*completion*) mexanizmi seçilmişdi. Məlum olduğu kimi Apellyasiya orqanı Münsif-

lərə (Panelə) təqdim edilən, ancaq həmin qurum tərəfindən qiymətləndirilməyən DTT hüququnun bütün bəyan edilən müddəaları üzrə hüquqi qiymətləndirməni həyata keçirir [10, s.24; 12].

Mübahisələrin həllinin prosedur və qaydalarının tənzimlənməsi üzrə Anlaşmanın (*Understanding on rules and procedures governing the settlement of disputes*) 17.6-cı maddəsinə görə Apellyasiya orqanı yalnız Münsiflər qrupunun (Panelin) hüququn təfsiri və hüquq məsələləri üzrə mövqeyinə baxa bilər. Apellyasiya orqanı Münsiflər qrupunun (Panelin) müəyyən etdiyi faktları yenidən mahiyyəti üzrə qiymətləndirə bilməz. Yəni ona faktiki imkanı da yoxdur. Lakin mübahisənin həlli zamanı fakt ilə hüquq arasında incə həddi doğru müəyyən etmək də problemə çevrilə bilər. Məsələn, bu və ya digər mal və ya xidmətin “analoji” və ya “oxşar” olmasını müəyyən etmək kimi ikili vəzifə meydana gələ bilər. Anlaşmaya görə bu problem təfsir məsələsi olduğu üçün Münsiflərin qərarına da Apellyasiya orqanında yenidən baxıla bilər.

ABŞ-nin mövqeyinə görə Apellyasiya orqanı müstəqil olaraq pozuntu ilə bağlı faktları müəyyən edə bilməz. Bu qurum yalnız Paneldə baxılan zaman, artıq müəyyən edilmiş faktla fəaliyyətini məhdudlaşdırmalıdır. Ümumi halda Münsiflər qrupu yalnız ona təqdim edilən pozuntu ilə bağlı səlahiyyətlidir. Apellyasiya orqanı isə Münsiflər qrupundan fərqli olaraq qiymətləndirməni (təfsiri) DTT hüququna uyğun olaraq həyata keçirməlidir. Belə bir tələb ümumi (beynəlxalq) hüquq qaydasıdır. Bu qaydaya uyğun olaraq “Ton balığı ilə ticarətin məhdudlaşdırılması üzrə ABŞ-a qarşı” işdə Apellyasiya orqanı “beynəlxalq standart” anlayışında yeni mövqe ifadə edir. Ticarətə texniki maneələr üzrə Sazişin 1-ci Əlavəsinin giriş hissəsindəki “standart” anlayışını təhlil edərkən qeyd edir ki, Sazişin 1-ci Əlavəsindəki tərifi ISO/MEC 2-1991 Prinsiplərinin 6-cı redaksiyasında təsbit edilən tərifi fərqlidir. Beynəlxalq müqavilə olması səbəbindən Ticarətə texniki maneələr üzrə Sazişin 1-ci Əlavəsindəki “standart” hüquqi əhəmiyyət baxımından daha üstündür (*United States – Measures Concerning the Importation, Marketing and Sale of Tuna and Tuna Products. WT/DS38149/Rev.1*) [12].

Apellyasiya orqanın özünün qərarlarında beynəlxalq standart kimi qəbul edilməli texniki normaları da müəyyən etməyə çalışması ABŞ tərəfindən etirazla qarşılanmışdır. 2008-ci ildə ABŞ-yə qarşı Meksikanın şikayəti ilə başlayan və 2018-ci ildə Mübahisələrin Həlli Orqanının Apellyasiya orqanın hesabatına uyğun qəbul etdiyi aktda qeyd edilir ki, Ticarətə texniki maneələr üzrə Sazişin 2.4-cü maddəsinə görə, əgər texniki rəqlamentə zərurət yaranarsa və müvafiq beynəlxalq standartlar mövcuddursa üzv-dövlətlər onlardan özlərinin texniki rəqlamentlərinin əsası kimi istifadə edə bilərlər.

ABŞ-nin “Delfinlərin müdafiəsi üzrə istehlakçılar üçün informasiya haqqında” (1990) Qanunu bir tərəfdən QATT-nin XX maddəsinə uyğun olaraq delfinlərin qorunması üzrə standartları təsis etmiş, eyni zamanda dəniz məməliləri ilə ticarəti də məhdudlaşdırırdı. Apellyasiya orqanı bildirir ki, “beynəlxalq standart” müəyyən edilərkən əsas meyar olaraq əlavə prosedur tələblər irəli sürülə bilər, bu standartı qəbul edən orqanın səlahiyyətindən irəli gəlir. Bu təfsir qaydası ABŞ-nin Panelin qərarına etiraz üçün də əsas olmuşdu (United States – Measures Concerning the Importation, Marketing and Sale of Tuna and Tuna Products. WT/DS38149/Rev.1) [12].

“Beynəlxalq standart”lara hüquqi əhəmiyyət vermək üzrə mövqeyinə etiraz edildikdən sonra Apellyasiya orqanı beynəlxalq standartın təsis edilməsi üzrə səlahiyyətli orqanın anlayışını əsaslandırmağa çalışmışdır. Yenə də öncə ifadə etdiyimiz işdə [12] Apellyasiya orqanı Ticarətdə texniki maneələr üzrə Sazişin 1.2 Əlavəsinə əsaslanaraq qeyd edir ki, “orqan” ISO/MEC 2-1991 Prinsiplərində ifadə edilən “standartlaşdırma orqanı”dır və bu mənada Ticarətə texniki maneələr üzrə Sazişin Əlavəsində nəzərdə tutulan tələblər (orqanın standartlaşdırma üzrə tanınması və həmin təşkilatın üzv-dövlətlərin standartlaşdırma orqanı üçün üzvlüyə açıq olması) təmin edilmişdir. Bu tələb Ticarətə texniki maneələr üzrə Sazişin Əlavəsində də ifadə edilir [12]. Apellyasiya orqanı “standartlaşdırma orqanı üçün üzvlüyə açıq olması” tələbini Panelin qərarını ləğv edərkən də qeyd etmişdir. Panel tərəfindən AIDCP-nin “standartlaşdırma üzrə beynəlxalq orqan” ki-

mi tanınmasını yanlış hesab etmişdir. AIDCP-də üzvlüyün qapalı olması, Panelin bu Təşkilatın “delfinlər üçün təhlükəsizdir” sertifikatını seçməsinə düzgün hesab etməməsi [12] bu yolla Apellyasiya orqanı özünün fəaliyyətində doğru olaraq məhkəmə hakimiyyəti kimi çıxış etmişdir. Apellyasiya orqanı özünün fəaliyyətində məlum təfsir metodlarından istifadə etmişdir.

Təfsir müvəffəqiyyətli hüquq yaradıcılığı və hüquq tətbiq etmənin əsas şərtlərindən biridir. Məsələn, sistemli qiymətləndirmə fərqli hüquq normalarının, bütöv bir qanunun və ya onun ayrı-ayrı müddələrinin təhlilində istifadə edilir [2, s.616]. Müqavilələr hüququ üzrə 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 31-33-cü maddələrinə görə təfsir müqavilə üzrə bütün halların nəzərə alınmasını tələb edir. Apellyasiya orqanı da Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 31-ci maddəsinin 3(c) bəndində qeyd edildiyi kimi mübahisənin həlli zamanı subyektiv yanaşmaya, “iştirakçılara” diqqət etmək məcburiyyətindədir. 1969-cu il Vyana Konvensiyası (m.31.3(c)) iştirakçılara istinad edərkən hər hansı bir müqavilənin, həmçinin DTT hüququnun, onun təsis müqaviləsinin bütün iştirakçılarını nəzərdə tutur. Apellyasiya orqanı “iştirakçı” anlayışını müəyyən edərkən qeyd edir ki, “müqavilənin təfsirində məqsəd tərəflərin ümumi məramını müəyyən etmək təşkil edir” [5].

Apellyasiya orqanı mübahisələrin həlli zamanı yalnız pozuntu faktı üzrə Panelin baxdığı müqaviləyə deyil, DTT hüququ çərçivəsində fəaliyyətdə olan hüquqi rejimi nəzərə almaq məcburiyyətindədir. Apellyasiya orqanı Anlaşmanın 3.2-ci maddəsində ifadə edilən “beynəlxalq ümumi hüquqda adət halı almış təfsir qaydalarına” uyğun olaraq sazişlərə aydınlıq gətirir.

Sistəmlilik, səmərəlilik, tarixilik, müqayisəlilik, autentiklik və digər təfsir üsulları vicdanlılıq, normanın kontekst, məqsəd və obyekt istiqaməti ilə əlaqədar prinsiplər [1, s.82] Apellyasiya orqanın fəaliyyəti üçün də xarakterikdir. Apellyasiya orqanı təqdim edilən mübahisənin həlli zamanı, özünün təfsirlərindəki kompleksli yanaşma prinsipi ilə DTT hüququnun inkişafını da təmin edib. Apellyasiya orqanı normaların təfsirində, beynəlxalq məhkəmə təcrübəsini də nəzərə alır.

ABŞ-nin etirazlarından birini də DTT hüququnun inkişafı üzrə Apellyasiya orqanın presedentləri təşkil edir. Apellyasiya orqanın presedentlərinin onun qiymətləndirmə səlahiyyətindən meydana gəlib. Apellyasiya orqanının mübahisə yaradan və presedent xarakterli qərarlarından biri də “*Peru Avropa Birliyinə qarşı - “Sardin ticarət adı” (2002)*) işində qəbul edilib. Apellyasiya orqanı Avropa Birliyinin “beynəlxalq standart” terminini qəbul etmir. Eyni zamanda bu adın digər növlərə (məsələn, Sardinops sadax, alıcıları yanıltmaq üçün həmçinin “X sardin – mənşə ölkəsi”nə) münasibətdə istifadəsini mümkün edir [80].

Apellyasiya orqanı qeyd edir ki, AB reqlamenti “Sardinops sadax” anlayışını (Ərzaq məhsulları üzrə Komissiyanın (Codex Alimentarius) Codex standartı 94 müstəqil “sardini” adı ilə Sardina pilchordus Walbaum-a aid olduğundan) təsbit etmədiyi üçün AB reqlamentində Sardinops sadax-a münasibətdə məhdudiyətlə əlaqəsi yoxdur. Ticarətə texniki maneələr üzrə Sazişin 2.4-cü maddəsinə görə Codex standartı 94 “beynəlxalq standartlara uyğundur”. Apellyasiya orqanı Panelin də gəldiyi nəticəni qüvvədə saxlayaraq özünün “*AB – Hormonlar*” işinə istinad edir. Apellyasiya orqanı Ticarətə texniki maneələr üzrə Sazişin 2.4-cü maddəsinə və həmin Sazişin 1-ci Əlavəsinin 1.1-ci maddəsində ifadə edilən texniki standartı müəyyən edərək qeyd edir ki, Sazişin 2.4-cü maddəsi texniki reqlamentlərə tətbiq edilir. Lakin digər nəticə “*Peru Avropa Birliyinə qarşı - “Sardin ticarət adı” (2002)*) (konsensus əsasında qəbul edilməyən beynəlxalq standartlaşdırma təşkilatının normativinin Ticarətə texniki maneələr üzrə Sazişə uyğun olaraq beynəlxalq standart kimi qəbul edilə bilməsi) mübahisəli olmuşdur.

İnkişaf etməkdə olan dövlətlərə görə Apellyasiya orqanı özünün qərarı ilə DTT üzvlərinin hüquq və vəzifələrinə münasibətdə yeni norma yaratması üzrə mövqə ABŞ-nin da bu sahədəki arqumentini gücləndirmişdir. Apellyasiya orqanı DTT üzvlərinin hüquq və vəzifələrinə münasibətdə yeni norma yaradıcılığı prosesinə Kanadanın şikayətçi olduğu “*Avropa Birliyi – Asbest*” işində (European Communities – Measures Affecting

Asbestos and Asbestos Containing Products. AB2000-11. WT/DS135/AB/R) də daxil olmuşdur. Lakin bu bir təfsir məsələsidir və müəyyən prosedur qaydasında həyata keçirilib.

Apellyasiya orqanın fəaliyyəti müəyyən bir hüquqi əsasa dayanır. Məlum olduğu kimi digər həll orqanlarının fəaliyyət əsasına uyğun olaraq Apellyasiya orqanı özü tərəfindən hazırlanmış və Mübahisələrin Həlli Orqanı tərəfindən təsdiqlənmiş Reqlament əsasında fəaliyyət göstərir. ABŞ-nin mövqeyinə görə Apellyasiya orqanının Reqlamenti DTT üzv dövlətlərinin ümumi iradəsini əks etdirmir.

Apellyasiya orqanının Reqlamenti digər DTT hüququna aid sazişlər kimi dövlətlər tərəfindən müqavilə formasında qəbul edilməmişdir. Ümumi konsensus qərarı ilə qəbul edilmədiyi üçün bu Reqlament legitim sayılmır, arbitrlərin səlahiyyətləri də onlar tərəfindən mənimsəmə kimi ifadə edilir. Bu arqument mübahisəli sayıla bilər. Bu sahədə ABŞ-nin mövqeyinin əksində praktika mövcuddur. Məsələn, BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Reqlamenti də Məhkəmənin özü tərəfindən hazırlanıb və qəbul edilib (Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutu m.30). Bu praktika baxmayaraq ABŞ-nin mövqeyini qəbul edərək “DTT hüququndakı bu boşluğun” həlli istiqamətində müəyyən təkliflər irəli sürülməkdədir. Məsələn, konsensus qaydasında Mərakeş təsis aktının 2-ci Əlavəsi kimi qəbul edilən [13] Mübahisələrin həllinin prosedur və qaydalarının tənzimlənməsi üzrə Anlaşmaya (Understanding on rules and procedures governing the settlement of disputes) (Anlaşma) yeni protokol qəbul etməklə Apellyasiya orqanının Reqlamentinin qəbul edilməsi qeyd edilə bilər.

Apellyasiya orqanının fəaliyyətində digər problem verilən çoxsaylı şikayətlərlə onun yüklənməsi olmuşdur. Şikayətlərə baxış müddətinin uzanması ilə iddiaçı dövlətlərin hüquqlarının pozulması xarakterik hal kimi meydana gəlmişdir. İş yükü çox olduqda yeddi arbitrdən üçünün şikayətə baxması ilə prosessual müddətlər uzanır və iddiaçıların “kompensasiya” almaq hüququ gecikdirilməklə pozulmuş olur. Apellyasiya orqanının fəaliyyətinin dayandırılmasından çox əvvəl də bu məsələnin həlli istiqamətində təkliflər edi-

lib. Əsas təkliflərdən biri Anlaşmaya uzun-uzadı dəyişiklik etmədən Mübahisələrin Həlli Orqanının qərarı ilə Apellyasiya orqanının arbitrlərinin sayının artırılmasıdır. Bu yolla müvafiq mexanizmin işləkliyinin təkmilləşdirilməsi təklifi [9] məqbul sayıla bilər. Bu arqumentin lehinə qeyd etməliyik ki, beynəlxalq məhkəmə və tribunalların arbitrlərinin sayı Apellyasiya orqanının arbitrlərinin sayından fərqli qayda da çoxdur.

Apellyasiya orqanının arbitrlərinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən faktorlardan biri onların fəaliyyət müddətinin dörd illə müəyyən edilməsi olmuşdur. Hakimlərin müstəqilliyi üçün onların "dəyişilməzliyi" prinsipinin həyata keçirilməsi əhəmiyyətlidir. Dörd illik müddət onların təsir altına düşməsinə istisna etmir. Arbitrlərin dörd illik müddətdə seçilməsi və növbəti dəfə bir daha dörd illik müddətdə seçilə bilməsi də asılılıq yaradan və onların tərəfsizliyinə təsir edəcək faktorlardan sayılmalıdır. Xüsusən də arbitrlərin növbəti seçim müddəti onlar tərəfindən inkişaf etmiş dövlətlərin lehinə qərarların qəbul edilməsi ilə təşviq edilmiş ola bilər. Bu problemin həlli məqsədi ilə bəzi müəlliflər tərəfindən fəaliyyət müddətinin səkkiz ilə qədər uzadılması və yenidən seçim prosesinin avtomatik tətbiqi təklif edilir. Hesab edirik ki, universal qurum kimi BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin hakimləri üçün nəzərdə tutulan müddət məsələsi daha praktik ola bilər (Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutu m.13). Doqquz illik və təkrar seçilmək imkanı arbitrlərin fəaliyyətində onların müstəqilliyi və tərəfsizliyi üçün daha məqbul variant hesab edilə bilər.

Beynəlxalq ticarət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində mübahisələrin həlli xüsusi element kimi çıxış etdiyindən onun tənzimlənməsi də qaçılmaz prosesdir. Bu mənada DTT hüququna aid sazişlərdən meydana gələn mübahisələrin həlli istiqamətində üzv-dövlətlər arasında fərqli yanaşmalar irəli sürülməkdədir. Əsas yanaşmalardan biri arbitraj sisteminə keçid üzrə təklifdir. Hazırda Aİ üzv-dövlətlərinin üstünlük təşkil etdiyi bir sıra dövlətlər tərəfindən Apellyasiya orqanının fəaliyyətsizliyindən qaynaqlanan problemlərin həlli istiqamətində müvafiq tədbirlər görülməkdədir. 2020-ci ildə Aİ-nin rəhbərlik etdiyi bir qrup (16 DTT üzvü) dövlət DTT qaydalarına

əsaslı, funksional xarakterli mübahisələrin həlli sistemini saxlamaq məqsədilə Çoxtərəfli Müvəqqəti Apellyasiya Arbitraj Razılaşmasını (Multi Party Interim Appeal Arbitration Arrangement - MPIA) qəbul edərək yeni sistemi işə salmışlar.

1969-cu il Müqavilələr hüququ üzrə Vyana Konvensiyasına uyğun olaraq MPIA yalnız iştirakçı dövlətlərə şamil edilir. MPIA Apellyasiya orqanının fəaliyyətinin bərpa edilməsinə qədər qüvvədə qalmalıdır. Hər bir mübahisə üzrə MPIA-ya müraciət Mübahisələrin Həlli Orqanı vasitəsilə həyata keçirilir. MPIA apellyasiya mexanizmi Anlaşmanın 25-ci maddəsinə uyğun fəaliyyətə keçirilir.

MPIA Apellyasiya orqanının təcrübə və prosedurlarını nəzərdə tutur. Əlavə olaraq MPIA həll mexanizminin funksional təyinatı arbitraj prosesini müəyyən edilmiş apellyasiya prosesinə mümkün qədər yaxınlaşdırmaqdır. Eyni zamanda arbitrlərin hesabat səhifələrinin sayını, tələb edilən dinləmələrin zaman uzunluğunu və sayını məhdudlaşdırmaq üzrə qərar verə bilər [8].

Anlaşmanın 25.1-ci maddəsinə görə, mübahisələrin həlli vasitəsi kimi tezləşdirilmiş arbitraj hər iki tərəfin müəyyən etdiyi məsələlərə aid mübahisələrin həllini yüngülləşdirməyə xidmət edir. Anlaşmanın 25.2 maddəsinə görə arbitraj qarşılıqlı razılığa əsaslanmaqla onun realizə proseduru da əhatə edir. Anlaşmanın 25.3-cü maddəsinə uyğun olaraq ifadə edilən qarşılıqlı razılıq arbitraj qərarının məcburiliyinə də şamil edilir. Tərəflər arbitraja müraciət etdiyi halda onun qərarı məcburi olur və uyğun olaraq mutatis mutandis (m.25.4) əks-tədbirlər və ya güzəştlərin dayandırılması təmin edilir.

Anlaşmanın 25.1 maddəsindən də məlum olur ki, üzv-dövlətlər MPIA-nı da DTT sistemində təsis ediblər. MPIA mexanizmi beynəlxalq arbitraj konsepsiyasından uzaqlaşdırılmışdır. Mübahisə tərəfləri MPIA-nın iştirakçısı olduğu halda Mübahisələrin Həlli Orqanına ortaq bəyanat verməklə mübahisənin həllinə başlayırlar. Anlaşmanın 25-ci maddəsinin məzmunundan belə bir nəticə yaranır ki, arbitraj müəyyən edildiyi halda DTT hüququndan meydana gələn istənilən mübahisəyə baxa bilər. Anlaşmanın 25.3 maddəsinə görə "...arbitraj haqqında qərar Mübahisələrin Həlli

Orqanına və Şuraya və ya müvafiq Saziş üzrə Komitəyə bildirilməlidir. İstənilən üzv-dövlət də istənilən əlaqəli məsələni burada qaldıra bilər.

Qoşulmaq üçün DTT-nin bütün üzvlərinə açıq olsa da, bu günə qədər yalnız 53 ölkə, eləcə də Aİ-nin 27 üzv dövləti MPIA mexanizmini tanımışdır. DTT-nin 164 üzvünün əksəriyyəti, o cümlədən nəhəng iqtisadi güclər (məsələn, ABŞ, İndoneziya, Hindistan və s.) MPIA mexanizmdən kənar qalır. Bu hal da onun aqibətini qeyri-müəyyən edir.

MPIA mexanizmində ilk mübahisələr “Əczaçılıq məhsullarının istehsalı, idxalı və satışına dair bəzi tədbirlər üzrə - DS583 Türkiyə”, “Belçika, Almaniya və Hollandiyadan dondurulmuş kartof qızartmalarına anti-dempinq vergiləri – DS591 Kolumbiya” işi üzrə qərarlar 2022-ci ildə verilib. Digər DTT üzv-dövlətləri də mübahisə tərəfləri kimi MPIA çərçivəsində mübahisələrini davam etdirirlər. DTT mübahisələrində apellyasiya orqanı kimi təqdim edilən MPIA iki səviyyəli məhkəmə nəzarəti sisteminə yaxınlaşdırılmaqdadır.

Digər təklif və yaxud yanaşma Apellyasiya orqanının bir məhkəmə orqanı kimi fəaliyyətinin bərpa edilməsidir. Apellyasiya orqanının fəaliyyətinin məhkəmə orqanı kimi bərpası ideyası daha çox rəğbət görür. Bu halda Apellyasiya orqanı bütün üzv-dövlətlər tərəfindən arbitraj kimi tanınmış olacaq. Həm beynəlxalq, həm də dövlət-daxili hüquqa görə apellyasiya şikayəti bir qayda olaraq ikinci məhkəmə instansiyası tərəfindən birinci instansiya məhkəməsinin qərarının ləğvi və ya dəyişdirilməsi (məsələn, AR Mülki Prosesual Məcəlləsinin 357.1-ci maddəsi) üçün verilir. Anlaşmanın 17.13-cü maddəsinə görə Apellyasiya orqanı təyinatına uyğun olaraq Münsiflər qrupunun (Panelin) hüquqi mövqeyini qüvvədə saxlaya, dəyişdirə və ya ləğv edə bilər.

DTT-də mübahisələrin həlli sisteminin öncədən də bir sıra prosesual qüsurları olmuşdur. Onlardan biri də ondan ibarətdir ki, beynəlxalq və milli məhkəmə mexanizmlərindən fərqli olaraq hüquqi qiymətləndirmə üçün zəruri olan faktiki nəticələrin əldə edilməsi məqsədi ilə Apellyasiya orqanının baxdığı işi ilkin təhqiqata göndərmək səlahiyyəti yoxdur. Bu halda Apellyasiya orqanı işə mahiyyəti üzrə də baxa bilməməsi və

müvafiq faktların olmaması səbəbindən hüquqi qiymətləndirməni yekunlaşdırma bilmədiyi qənaətinə gəlir. Nəticədə mübahisə həll edilməmiş qalır. Ədəbiyyatda irəli sürülən təklifi [3] biz də dəstəkləyirik ki, konkret faktları nəzərə alaraq işi Panelə müzakirəyə qaytarmaq üçün Apellyasiya orqanına səlahiyyət vermək daha məntiqlidir. Bu dəyişiklik Apellyasiya orqanının statusunu normal məhkəmə statusuna yaxınlaşdırmış olardı.

Apellyasiya orqanının fəaliyyətinin bərpası DTT hüququna uyğun olmalıdır. Əsaslı dəyişikliklər konsensus yolu ilə, bütün üzv-dövlətlərin iştirakı ilə effektiv ola bilər. Apellyasiya orqanının fəaliyyəti hər bir halda islahata tabe tutulmalıdır. Apellyasiya orqanında bloklanmaya qədər bitirilməmiş çox sayda müraciətlərin olması, daha sonra, yəni fəaliyyətinin dayandırılmasından sonra yığılmış şikayətlər ciddi dəyişiklərin edilməsini tələb edir.

Beləliklə, ilk növbədə əsas problemlərdən biri arbitrlərin sayının artırılmasıdır. Hər hansı bir arbitrə düşən işlərin sayı müəyyən bir limiti keçdiyi halda əlavə işə cəlb etmə imkanının normativ qaydada tənzimlənməsi təmin edilməlidir. Dünya ticarətinin genişlənməsi fonunda mübahisələrin və apellyasiya şikayətlərinin də sayının artması qaçılmazdır. Belə olduğu halda arbitrlərin sayının artırılması zəruri tədbir kimi meydana gəlir.

Müraciətlərə baxılması prosesinin səmərəliliyi üçün MPIA-da nəzərdə tutulmuş tədbirlər sistemləşdirilə və ya birləşdirilə bilər. Arbitrlərə hesabatlar üçün tələb olunan dinləmələrin uzunluğu və sayı və s. üzrə məhdudiyətlərin, vaxt məhdudiyətlərinin müəyyən edilməsi, işin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün kifayət qədər sübut olmadıqda müzakirə edilən məsələlərə baxılmasının istisna edilməsi üzrə qərar qəbul etmək imkanının verilməsi nəzərdə tutula bilər.

Mübahisələrin həllində müəyyən bir məhkəmə təcrübəsinin, presedentlərin formalaşdırılması və ondan istifadə edilməsi əhəmiyyətli ola bilər. Əvvəlki mübahisələrə dair qərarlardan əsas kimi deyil, məsləhət dəstəyi kimi istifadə edilə bilər. Mübahisələrin həllində məhkəmə təcrübəsi və ya presedentlərdən istifadə BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutununun 38.1(d) (59-cu maddədə ifadə edilən qeyd-şərtə...) və 38.2-ci maddəsi

nə uyğun olaraq (...əgər tərəflər razıdırsa, bu qayda Məhkəmənin səlahiyyətini məhdudlaşdırmır ki, işi ex aequo et bono əsasında həll etsin) tənzimlənə bilər.

BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin sonuncu, Statutun 38.2-ci maddəsinə uyğun olaraq həyata keçirdiyi səlahiyyəti Apellyasiya orqanının arbitrlərinin təfsir (qiymətləndirmə) üzrə fəaliyyətində də istifadə edilə bilər. Başqa bir hal da mümkündür. Müraciətlərə baxılarkən müqavilələrin ayrı-ayrı müddələrinin təfsirində çətinliklərin yaranması halında yeni şərtlər yalnız DTT Nazirlər Konfransı və Baş Şura tərəfindən qəbul edilə bilər. Lakin burada da mövcud qaydalarla arbitrlərin məsələni bu qurumlara yönəltmək imkanını nəzərdə tutmur. Apellyasiya orqanı çoxtə-

rəfli danışıqlar vasitəsilə şərtlərin aydınlaşdırılması üçün hüquqi qeyri-müəyyənlik məsələlərini DTT-nin müvafiq komitələrinə göndərə bilər [7]. Məsələn, Apellyasiya orqanı özünün fəaliyyətində Ticarətə texniki maneələr üzrə Saziş üzrə Komitənin (Komitənin “beynəlxalq standartların, başlanğıc və tövsiyələrin inkişaf prinsipləri üzrə”) qərarını nəzərə almışdır.

Anlaşmanın 25.3 maddəsinə görə “...arbitraj haqqında qərar Mübahisələrin Həlli Orqanına və Şuraya və ya müvafiq Saziş üzrə Komitəyə bildirilməlidir”. Anlaşmanın 25-ci maddəsinə dəyişikliklə istənilən əlaqəli məsələnin şərhini üçün Apellyasiya orqanının onlara müraciət imkanı nəzərdə tutula bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Венская Конвенция о праве международных договоров. Комментарий. / Сост. и автор комментариев А. Н. Талалаев, Н В. Захарова М., Юрид. лит. -1997, -336с.
2. Марченко М. Н. Теория государства и права. 2-ое изд. М.: ТК Велби, Издательство проспект, - 2004, -648 с.
3. Arie Reich, The effectiveness of the WTO dispute settlement system: A statistical analysis, LAW 2017/11 Department of Law, 2017, URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2997094
4. Bown C.P., Keynes S. Why Trump shot the Sheriffs: The end of WTO dispute settlement 1.0. Journal of Policy Modeling. The Society for Policy Modeling. 2020. Vol. 42. No. 4. URL: <https://www.piie.com/publications/working-papers/why-trump-shot-sheriffs-end-wto-dispute-settlement-10>
5. European Communities & Certain Member States – Large Civil Aircraft. WT/DS316/AB/R <http://www.wto.org>
6. Lighthizer R.E. Report on The Appellate Body of The World Trade Organization Office of the United States Trade Representative // Office of the United States Trade Representative. -2020. URL: https://ustr.gov/sites/default/files/Report_on_the_Appellate_Body_of_the_World_Trade_Organization.pdf
7. Payosova T., Hufbauer G.C., Schott J.J. The Dispute Settlement Crisis in the World Trade Organization: Causes and Cures. Policy Brief. 2018. URL: <https://www.piie.com/publications/policy-briefs/dispute-settlement-crisis-world-trade-organization-causes-and-cures>
8. Starshinova O. Is the MPIA a Solution to the WTO Appellate Body Crisis?. Journal of World Trade. 2021. Vol. 55. N 5. URL: https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2023/04/I.-Olga-STARSHINOVA-Is-the-MPIA-a-Solution-to-the-WTO-Appellate-Body-Crisis_.pdf
9. The Hon John Lockhart Ao Qc and Tania Voon. Rewieving Appellate Review in the WTO Dispute Settlement System. Melbourne Journal of International Law. 2005. URL: <https://classic.austlii.edu.au/au/journals/MelbJIL/2005/17.html>
10. WTO Appellate Body. Canada – Certain Measures Concerning Periodicals. Report of 30 June 1997. WT/DS31/AB/R. P. 24
11. WTO Appellate Body. Korea – Definite Safeguard Measure on Import of Certain Dairy Products. Report of 14 December 1999. WT/DS98/AB/R. § 92.
12. WTO Appellate Body. United States – Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products. Report of 12 October 1998. WT/DS58/AB/R. § 124 Статья 21.1 ПОППС.; United States – Measures Concerning the Importation, Marketing and Sale of Tuna and Tuna Products. WT/DS38149/Rev.1.
13. WTO Dispute settlement: legal text. <https://www.wto.org>

Солтан ИСКЕНДЕРЛИ

**ПРОБЛЕМА РЕФОРМЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АПЕЛЛЯЦИОННОГО ОРГАНА
ВО ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ****РЕЗЮМЕ**

Для обеспечения независимости судей важно реализовать принцип их «несменяемости». Девятилетний срок полномочий судей Международного Суда ООН (статья 13 Статута Международного Суда ООН) и возможность их повторного избрания могут рассматриваться как более приемлемый вариант для обеспечения независимости и беспристрастности арбитров.

Идея восстановления Апелляционного органа как судебного органа получает большее одобрение. В этом случае Апелляционный орган будет признан всеми государствами-членами как форма арбитража. Учитывая конкретные факты, более целесообразно наделить Апелляционный орган полномочиями возвращать дело на рассмотрение Панели. Такое изменение приблизит статус Апелляционного органа к статусу полноценного судебного органа.

Использование судебной практики и прецедентов в разрешении споров может регулироваться в соответствии с пунктами 38.1(d) и 38.2 Статута Международного Суда ООН. Полномочия, реализуемые Международным Судом ООН в соответствии с последним, пунктом 38.2 Статута, также могут быть применены в интерпретационной (оценочной) деятельности арбитров Апелляционного органа. Апелляционный орган может направлять вопросы правовой неопределенности в соответствующие комитеты ВТО для разъяснения толкований в рамках многосторонних переговоров.

Ключевые слова: Всемирная торговая организация, ГАТТ, Механизм разрешения споров, Апелляционный орган

Soltan ISGANDARLI

**THE PROBLEM OF REFORMING THE FUNCTIONING OF THE APPELLATE
BODY IN THE WORLD TRADE ORGANIZATION****SUMMARY**

The implementation of the principle of "irremovability" is crucial for the independence of judges. The nine-year term and the possibility of reappointment, as provided for judges of the UN International Court of Justice (Article 13 of the Statute of the International Court of Justice), can be considered a more appropriate option for ensuring the independence and impartiality of arbitrators.

The idea of restoring the Appellate Body as a judicial organ is gaining more support. In this case, the Appellate Body would be recognized as an arbitral body by all member states. Granting the Appellate Body the authority to refer cases back to the Panel for further discussion, based on specific facts, seems more logical. This change would bring the status of the Appellate Body closer to that of a regular court. The use of judicial experience or precedents in dispute resolution could be regulated in accordance with Articles 38.1(d) and 38.2 of the Statute of the UN International Court of Justice. The authority exercised by the UN International Court of Justice under Article 38.2 of its Statute could also be applied in the interpretation (assessment) activities of the Appellate Body arbitrators.

Through multilateral negotiations, the Appellate Body could refer issues of legal uncertainty to the relevant committees of the WTO for clarification of interpretations.

Key words: World Trade Organization, General Agreement on Tariffs and Trade, Dispute Settlement mechanism, Appellate body

Nicat CƏFƏROV

Bakı Dövlət Universitetinin

Beynəlxalq xüsusi hüquq kafedrasının doktorantı

e-mail: nijat.jafarov@yahoo.com

https://doi.org/10.6213/KNCT7541

AZAD TİCARƏT ZONALARININ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ NAFTA MODELİ

XÜLASƏ

Müasir dövrdə dövlətlər arasında bağlanan azad ticarət zonalarına dair sazişlər beynəlxalq hüquqi münasibətlərin ən geniş yayılmış formalarından biri kimi çıxış edir. Bu cür sazişlər adətən struktur baxımından nisbətən sadə olsa da, onların hüquqi nəticələri dərin və çoxşaxəlidir. Məqalədə bu müqavilə formalarının hüquqi mexanizmləri NAFTA (Şimali Amerika Azad Ticarət Sazişi) nümunəsi əsasında təhlil olunur. NAFTA çərçivəsində formalaşmış azad ticarət zonasının idarəetmə orqanları, mübahisələrin həlli mexanizmləri, üzv dövlətlərin qarşılıqlı öhdəlikləri və bu mexanizmlərin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi sistemi ilə əlaqəliliyi hüquqi aspektdən analiz edilir. Məqalə azad ticarət zonalarının müqavilə-hüquq çərçivəsinin sistemləşdirilməsinə və onların beynəlxalq hüquq sistemindəki yerinin aydınlaşdırılmasına töhfə verməyi hədəfləyir.

***Açar sözlər:** azad ticarət zonası, NAFTA, beynəlxalq müqavilələr, mübahisələrin həlli, iqtisadi inteqrasiya, ÜTT, regional ticarət razılaşmaları, müqavilə-hüquq modeli*

Hazırda dünya miqyasında mövcud olan ən iri azad ticarət zonalarından biri 1991-ci ildə Kanada, ABŞ və Meksika arasında üçillik danışıqların nəticəsi olaraq bağlanmış Şimali Amerika Azad Ticarət Sazişidir (North American Free Trade Agreement – NAFTA, bundan sonra – NAFTA).

1991-ci ilə qədər NAFTA-nın formalaşmasına əsas yaradan müəyyən müqavilə-hüquq bazası artıq mövcud idi. Belə ki, 1965-ci ildə Kanada və ABŞ arasında avtomobillərə tətbiq olunan gömrük rüsumlarının aradan qaldırılmasına dair saziş imzalanmış [1], həmin il ABŞ və Meksika arasında sərhədyanı sənayeləşmə proqramı qəbul edilmişdi. Bu proqram işsizliyə qarşı mübarizə məqsədilə birgə müəssisələrin yaradılmasına yönəlmişdi [5, s.52].

1988-ci ildə Kanada və ABŞ arasında imzalanmış Azad Ticarət Sazişi (Canada–United States Free Trade Agreement – CUSFTA) NAFTA-nın yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu sazişdə ticarət maneələrinin ləğvi, ədalətli rəqabətin qorunması, investisiyaların liberallaşdırıl-

ması və mübahisələrin həlli prosedurlarının müəyyən edilməsi nəzərdə tutulurdu. Sazişin hər üç tərəf üçün iqtisadi baxımdan olduqca əlverişli olması qeyd olunmalıdır.

NAFTA çərçivəsində baş verən inteqrasiya prosesləri ABŞ üçün cənuba, xüsusilə də Meksikaya ixrac bazarlarının genişləndirilməsi imkanlarını açmışdır. Bu isə Meksikanın yüksək sənaye tariflərinin ləğvi ilə bağlı idi. Eyni zamanda, Meksika məhsullarının ABŞ bazarına daxil olması Asiya mənşəli idxal mallarının həmin bazardakı payının azalmasına gətirib çıxara bilərdi. Meksika üçün bu saziş iqtisadi artımın sürətləndirilməsi və xarici investisiyaların cəlb olunması baxımından mühüm imkanlar açdı. Bütün iştirakçı dövlətlər üçün isə bu saziş həm də siyasi yaxınlaşma platforması kimi çıxış edirdi.

NAFTA-nın 102-ci maddəsində sazişin əsas məqsədləri olaraq aşağıdakılar göstərilmişdir: ticarət maneələrinin aradan qaldırılması, malların və xidmətlərin sərhədlərarası ticarətinin stimullaşdırılması, azad ticarət zonasında ədalətli rəqabətin qorunması, investisiyaların təşviqi, əqli

mülkiyyətin effektiv qorunması, sazişin həyata keçirilməsi üzrə təsirli mexanizmlərin – o cümlədən mübahisələrin həlli mexanizminin yaradılması. Əlavə məqsədlər sırasında tərəflər arasında üçtərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi də qeyd edilmişdir [8].

Bundan əvvəl NAFTA üzvü olan dövlətlər arasında imzalanmış bir sıra sazişlər sonradan bu təşkilatın hüquqi mənbə sistemini formalaşdırmış və dövlətlərarası əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

NAFTA çərçivəsində Avropa İttifaqında olduğu kimi güclü fəvqəlmilli institutların yaradılması nəzərdə tutulmamışdır. Bunun əvəzinə, sazişlə aşağıdakı idarəetmə orqanları təsbit edilmişdir: Azad Ticarət Komissiyası (NAFTA-nın 2001-ci maddəsi) və Katiblik (2002-ci maddə). 2002.1-ci maddəyə əsasən, Komissiyanın fəaliyyətinə Komitələr və İşçi Qrupları dəstək göstərir.

Komissiyanın tərkibinə razılaşma iştirakçısı olan dövlətlərin hökumət üzvləri (adətən ticarət nazirləri) və ya onların səlahiyyətli nümayəndələri daxildir. Komissiya daimi fəaliyyət göstərən orqan hesab edilmir və ildə azı bir dəfə toplanması nəzərdə tutulur. Komissiyada qərarlar, əsasən, konsensus əsasında qəbul edilir; yalnız iştirakçılar tərəfindən fərqli qayda müəyyən edilərsə, başqa prosedur tətbiq edilə bilər. Komissiya öz iş qaydalarını müstəqil şəkildə müəyyən edir.

Sazişin mətninin məntiqi və hüquqi strukturu əsasən demək olar ki, Komissiya xüsusi və geniş səlahiyyətlərlə təchiz olunmamışdır. Sazişin mətnində Komissiyanın üzv dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqəyə ciddi təsir göstərə biləcək bir icra aləti kimi fəaliyyət göstərmədiyi aydın görünür. Bununla belə, təşkilatın əsas prinsiplərinin müəyyən olunması və üzv dövlətlərin mövqelərinin uzlaşdırılması prosesi məhz Komissiyanın fəaliyyəti çərçivəsində həyata keçirilir.

Katiblik NAFTA-nın XIX Fəslə əsasında yaradılmış orqanlara inzibati dəstək göstərir və Komissiyanın fəaliyyətini təmin edir. Katiblik üç milli bölmədən ibarət təşkilati strukturda fəaliyyət göstərir.

NAFTA-nın 2001.2-ci maddəsinə əsasən, Sazişin həyata keçirilməsinə yardım etmək məqsədilə bir sıra yardımçı orqanlar — komitələr və iş-

çi qrupları yaradılmışdır. Bu orqanların fəaliyyətində hər hansı siyasi məzmun nəzərdə tutulmur. Onların səlahiyyətləri konkret sahələr üzrə texniki və ekspert əsaslı fəaliyyətə yönəlib. Bu yardımçı strukturların əsas funksiyası məsləhət və texniki tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Onlar Saziş çərçivəsində qarşıya çıxan müxtəlif məsələlərin və fikir ayrılıqlarının həllinə dair tövsiyələr hazırlayır.

NAFTA-nın icra strukturu elə təşkil olunub ki, əsas qərarların qəbulu yalnız hər üç dövlətin siyasi iradəsinin uzlaşdırılması ilə mümkündür. Bu isə o deməkdir ki, əhəmiyyətli hüquqi və inzibati qərarlar yalnız dövlətlərarası müstəvidə qəbul edilə bilər.

NAFTA-nın hüquqi əsasını aşağıdakı üç beynəlxalq saziş təşkil edir:

1. Şimali Amerika Azad Ticarət Sazişi (əsas saziş);
2. Ətraf mühit sahəsində əməkdaşlıq üzrə Şimali Amerika Sazişi;
3. Əmək hüquqları sahəsində əməkdaşlıq üzrə Şimali Amerika Sazişi.

Bundan əlavə, Sazişin normativ bazasına daxildir:

- Mübahisələrin həlli prosedurlarını tənzimləyən prosesual xarakterli sazişlər;
- Kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye və avtomobil sənayesi sahələrində bağlanmış bir sıra iki-tərəfli sazişlər.

Eyni zamanda, NAFTA-nın hüquqi normaları malların ticarəti, məhsulların məişət qaydaları, sahibkarların sərhədlərarası hərəkəti, gömrük məsələləri, kənd təsərrüfatı, investisiya və xidmətlər, ticarət və subsidiyalar, standartlar və texniki normalar, dövlət satınalmaları, mübahisələrin həlli mexanizmləri və s. sahələri əhatə edir:

NAFTA mətnində öz əksini tapmayan bir sıra məsələlərin tənzimlənməsi ayrıca sazişlər vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Məsələn, 1983-cü ildə ABŞ və Meksika arasında sərhədyanı ərazidə ətraf mühitin mühafizəsi və yaxşılaşdırılması sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş, [3] 1986-cı ildə isə Kanada və ABŞ hökumətləri arasında təhlükəli tullantıların sərhədlərarası daşınması ilə bağlı saziş imzalanmışdır [2]. Miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq isə 1993-cü ildə imzalanmış Əmək

Sahəsində Şimali Amerika Əməkdaşlıq Sazişi vasitəsilə tənzimlənir [7]. NAFTA çərçivəsində qüvvədə olan bütün bu sazişləri nəzərə alaraq, bu birliyi uğurlu inteqrasiya layihəsi kimi xarakterizə etmək mümkündür, lakin inteqrasiya prosesinin tam başa çatdığını demək olmaz [6, s.181].

NAFTA çərçivəsində mübahisələrin həlli üç əsas üsulla həyata keçirilir və bu üsullar NAFTA-nın XI, XIX və XX fəsillərində təsbit olunmuşdur.

Birinci üsul, tərəflərin antidempinq və kompensasiya tədbirləri tətbiq edilən hallarda yaranan mübahisələrin həlli ilə bağlıdır və bu prosedur NAFTA-nın XIX fəslində təsbit olunmuşdur. Bu fəsil çərçivəsində, iş üzrə qərar qəbul edən xüsusi arbitraj heyətlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Tərəflər arasında bağlanmış ayrı-ayrı sazişlərlə belə mübahisələrin baxılması üçün prosedurlar və arbitrlərin Etik Davranış Kodeksi müəyyən edilmişdir [9].

NAFTA-nın 1902-ci maddəsi dövlətlərə antidempinq tədbirləri tətbiq etmək hüququ verir. Həmin maddənin 2-ci bəndində bu tədbirlərin tətbiqi üçün aşağıdakı şərtlər göstərilmişdir:

1. Tədbirlər ÜTT-nin Antidempinq Kodeksinə, Subsidiya Kodeksinə və GATT-nin müddəalarına uyğun olmalı, həmçinin NAFTA tərəflərinin qoşulduğu digər beynəlxalq müqavilələrə zidd olmamalıdır;

2. Tətbiq olunan tədbirlər NAFTA-nın məqsəd və prinsiplərinə uyğun olmalı, tərəflər arasında ticarət münasibətlərinin mərhələli şəkildə liberalaşdırılması üçün şəffaf və proqnozlaşdırıla bilən şərtlər yaratmalı, qeyri-dürüst ticarət praktikalarına qarşı effektiv və proporsional cavab tədbirləri daxil etməlidir.

1903-cü maddəyə əsasən qəbul edilən arbitraj qərarları tövsiyə xarakteri daşıyır. Əgər arbitraj paneli ölkələrin milli qanunvericiliyində dəyişiklik edilməsini tövsiyə edərsə, tərəflər həmin qərarın qəbulundan etibarən 90 gün ərzində məsləhətləşmələr aparmalı və razılığa gəlməlidirlər. Əgər bu müddətdən sonra növbəti 9 ay ərzində qanunvericiliyə dəyişiklik edilməzsə və tərəflər başqa razılığa gəlməzsə, zərər çəkmiş dövlət cavab tədbirləri görmək və ya Sazişdən çıxmaq hüququna malikdir. Panelin qərarlarından arbitraj heyətinin

üzvlərinin qərəzsizlik prinsipinin pozulması; qayda və prosedurların ciddi pozuntuları və arbitraj panelinin öz səlahiyyətlərini aşması hallarında apellyasiyaya müraciət oluna bilər.

Yuxarıda təhlil edilmiş arbitraj heyətlərinin fəaliyyəti NAFTA-nın 1908-ci maddəsinə əsasən Katibliyin milli bölmələri çərçivəsində yaradılmış struktur vahidləri tərəfindən tənzimlənir və təmin olunur.

Bundan əlavə, tərəflər sadə dövlətlərarası məsləhətləşmələr də keçirə bilərlər. NAFTA-nın 1907-ci maddəsinə əsasən, bu cür məsləhətləşmələr istənilən tərəfin təşəbbüsü ilə keçirilə bilər. Belə məsləhətləşmələrin məqsədi ya NAFTA-nın müddəalarının icrası ilə bağlı məsələlərin həlli, ya da tərəflər arasında meydana çıxan digər fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması ola bilər.

NAFTA-nın XI fəslinin “B” bölməsi azad ticarət zonası çərçivəsində investisiyaların qorunması ilə bağlı mübahisələrin həlli üçün xüsusi mexanizm nəzərdə tutur. Bu mexanizm investorların NAFTA üzv dövlətləri tərəfindən qəbul edilən və ya qüvvədə saxlanılan tədbirlərlə bağlı öz hüquqlarının pozulmasına dair mübahisələri qaldırmaq hüququnu tanıyır.

Müvafiq fəsil çərçivəsində investisiya mübahisələri üzrə iddiaçı qismində NAFTA üzv dövlətlərinin investorları (sazişdə onlar “Tərəfin investorları” adlandırılır), habelə NAFTA-ya üzv olmayan ölkələrin investorları çıxış edə bilərlər. NAFTA-nın 1139-cu maddəsinə əsasən “Tərəfin investoru” anlayışı geniş təfsir edilir. Belə ki, bu anlayışa aşağıdakılar daxildir: NAFTA üzv dövləti, həmin dövlətin dövlət müəssisələri, vətəndaşları və hüquqi şəxsləri. Eyni yanaşma NAFTA-ya üzv olmayan dövlətlərin investorları anlayışına da tətbiq olunur.

NAFTA-nın XI fəslində digər prosedurdan fərqli olaraq, şikayətcəsi mərhələnin (pretenziya prosedurunun) məcburi tətbiqi nəzərdə tutulur. Belə ki, iddia qaldırmaq niyyətində olan investor NAFTA iştirakçısı olan qəbul edən dövlətə yazılı “niyyət bildirişi” təqdim etməlidir. Bu bildirişin məqsədi – yaranmış mübahisənin qarşılıqlı razılıq əsasında arbitraja getmədən əvvəl həllinə cəhd etməkdir.

Mübahisənin arbitraj tribunalına (NAFTA bu

halda “Tribunal” terminindən istifadə edir) təqdim olunması yalnız aşağıdakı hallarda mümkündür:

- Mübahisənin yaranmasına səbəb olan şəraitin baş verdiyi tarixdən azı 6 ay keçdikdən sonra;
- Niyyət bildirişinin təqdimindən azı 90 gün sonra.

İddia müddəti isə üç il təşkil edir və iddiaçı pozuntu haqqında məlumat əldə etdikdə və ya etməli olduqda başlayır.

İnvestisiya mübahisələrinə baxan tribunal üç arbitrdən ibarətdir. Hər tərəf bir arbitr təyin edir və sonra bu arbitrlər birlikdə sədr arbitri seçirlər. Əgər arbitraj iddiasının təqdim edilməsindən sonra 90 gün ərzində tribunalın tərkibi formalaşdırıla bilməzsə, tərəflərdən birinin sorğusu əsasında arbitrləri Beynəlxalq İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli Mərkəzinin Baş katibi təyin edə bilər.

Tribunal aşağıdakı tədbirləri görmək səlahiyyətinə malikdir:

- İddiaçının hüquq və mənafelərinin müvəqqəti qorunması məqsədilə milli hüquq normalarının tətbiqi barədə göstəriş vermək;
- Həmçinin mübahisəyə baxan tribunalın səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün tədbirlər (məsələn, sübutların itirilməsinin qarşısını almaq üçün sübutların saxlanması ilə bağlı tədbirlər).

Əgər tərəflər arasında Sazişin müddələrinin tətbiqi ilə bağlı çətinliklər yaranarsa, Azad Ticarət Komissiyası Sazişin müddələrini rəsmi şəkildə şərh edə bilər və bu şərhlər tərəflər üçün məcburidir. Eyni səlahiyyət arbitraj tribunalına da aiddir – əgər tribunal tərəfindən bu barədə müvafiq sorğu daxil olarsa, o da Sazişin müddələrini şərh edə bilər.

Arbitraj tribunalı şikayət üzrə baxışın nəticəsi olaraq kompensasiya təyin edə bilər. Bu kompensasiya həm pul formasında, həm də restitusiya qərarı (əvvəlki vəziyyətin bərpası) şəklində verilir. Zəruri hallarda bu iki formanın kombinasiyası da tətbiq oluna bilər.

Digər bütün hallarda isə NAFTA çərçivəsində nəzərdə tutulmuş ümumi mübahisələrin həlli mexanizmi tətbiq olunur. Bu mexanizm aşağıdakı hallara şamil edilir:

- NAFTA müddələrinin şərhə və tətbiqinə dair fikir ayrılıqları;

- digər tərəfin qüvvədə olan və ya təklif edilən tədbirlərinin NAFTA üzrə öhdəliklərə uyğun olmaması;
- bu tədbirlərin qarşı tərəfin hüquqi mövqeyini pisləşdirməsi və ya ona Sazişlə təmin olunmuş üstünlükləri aradan qaldırması ilə bağlı iddialar.

NAFTA-nın 2006-cı maddəsinə əsasən, dövlətlər Sazişin müddələrinin tətbiqi və şərhinə dair istənilən məsələdə yazılı məsləhətləşmə tələb edə bilərlər. Əgər digər tərəfin hüquq və maraqları bu məsləhətləşmələrə toxunursa, üçüncü tərəflər də məsləhətləşmələrdə iştirak edə bilər. Tərəflər mübahisənin məsləhətləşmə yolu ilə həll olunması üçün bütün səyləri göstərməyə borcludurlar.

Əgər bu məsləhətləşmələr nəticəsində razılığa əldə olunmazsa, şikayətçi dövlət NAFTA çərçivəsində Azad Ticarət Komissiyasının toplanmasını tələb edə bilər. Komissiya bu halda vasitəçi rolunda çıxış edərək, tərəflər arasında razılığa gəlməyə çalışır. Əgər bu da nəticəsiz qalarsa, istənilən tərəf Komissiyadan *ad hoc* arbitraj panelinin yaradılmasını tələb edə bilər.

Arbitraj paneli tərəflərdən təqdim olunan məlumatlar, mütəxəssis rəyləri və lazım gəldikdə ekspertiza nəticələri əsasında ilkin qərar qəbul edir. Bu qərarla aşağıdakılar əks olunur:

- Mübahisə üzrə faktiki halların müəyyənləşdirilməsi;
- Tətbiq edilən tədbirin NAFTA öhdəliklərinə zidd olub-olmaması;
- Tərəfə tanınmış üstünlüklərin pozulub-pozulmadığı;
- Əgər pozuntu müəyyən olunubsa, bu pozuntunun aradan qaldırılması üzrə tövsiyələr.

Tərəflər bu ilkin qərara etiraz edə bilərlər. Etirazlar nəzərə alındıqdan sonra arbitraj paneli yekun qərar çıxarır. Hər iki mərhələdə arbitrlər fərqli fikir (müxalif rəy) ifadə edə bilərlər. NAFTA qaydalarına əsasən, müxalif rəy müəlliflərinin adları açıqlanmır.

Yekun qərar və tərəflərin bu qərara münasibətləri Azad Ticarət Komissiyasına təqdim edilir. Komissiya bu qərarı ictimaiyyətə açıqlamalıdır.

Antidempinq mübahisələrində olduğu kimi ümumi mexanizm çərçivəsində də arbitraj panelinin qərarları hüquqi baxımdan tərəflər üçün məc-

huri deyil. Bu qərarlar mübahisənin hüquqi təhlilini və onun aradan qaldırılması üçün tövsiyələri ehtiva edir. Əgər tərəflər qarşılıqlı razılığa gəlməzsə, arbitraj panelinin yekun qərarının verilməsindən 30 gün sonra şikayətçi dövlət Sazişin həmin tərəfə qarşı tətbiqini dayandırmaq hüququna malikdir.

İlkin mərhələdə yalnız mübahisəyə səbəb olan Saziş müddələrinin tətbiqi dayandırıla bilər. Lakin bu tədbirlər də nəticə verməzsə, məhdudiyətlər digər sahələrə də şamil edilə bilər. Bu cür arbitraj qərarlarının hüquqi gücü, əsasən, tərəflərin iqtisadi və siyasi çəkisindən asılı olur.

NAFTA-nın XVIII fəslində tərəflər arasında hüquqi və inzibati qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili üçün mexanizmlər müəyyən edilmişdir. 1801-ci maddəyə əsasən, hər bir tərəf özündə əlaqələndirici orqan (məsələn, əlaqələndirici idarə və ya məsul vəzifəli şəxs) formalaşdırmalıdır. Bu orqanlar Sazişin əhatə etdiyi bütün məsələlər üzrə dövlətlər arasında operativ kommunikasiya üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Əgər tərəflərdən biri sorğu göndərsə, əlaqələndirici orqan digər tərəfə:

- Müvafiq sahə üzrə qərar qəbul etmək səlahiyyəti olan orqanlar və şəxslər barədə məlumat təqdim etməlidir;
- Zərurət olduqda həmin şəxslərlə əlaqənin qurulmasına yardım etməlidir.

Bu müddəalar 1802–1804-cü maddələrlə təmamlanır və aşağıdakı öhdəlikləri nəzərdə tutur:

- Sazişin predmeti ilə bağlı hər hansı normativ akt və ya onun layihəsinin rəsmi nəşr və ya ictimaiyyətə açıqlanması;
- Maraqlı tərəflərin həyata keçirilən və ya planlaşdırılan tədbirlər haqqında əvvəlcədən məlumatlandırılması;
- Bu tədbirlərə dair maraqlı tərəflərə rəy bildirmək imkanı verilməsi.

NAFTA-nın 1805-ci maddəsi hər bir iştirakçı dövləti öz yurisdiksiyası çərçivəsində Sazişin əhatə etdiyi məsələlər üzrə inzibati qərarlara baxılması və zəruri hallarda bu qərarların dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi məqsədilə məhkəmə və ya digər yurisdiksiya orqanları yaratmaq və ya müəyyən etmək öhdəliyini qoyur. Bu, bir daha onu göstərir ki, NAFTA çərçivəsində qərarların

qəbuluna dair əsas mexanizmlər milli səviyyədə saxlanılmışdır və təşkilat fəvqəlmillə xarakter daşıyır. Bu yanaşmanı təsdiqləyən daha bir arqument ondan ibarətdir ki, NAFTA çərçivəsində iştirakçı dövlətlərin milli hüquq normalarının bir hissəsinin Sazişin hüquqi rejiminə uyğunlaşdırılması tələb olunur. Bunun əsas səbəbi NAFTA-nın qurumlararası strukturlarında və institutlarında Avropa İttifaqında olduğu kimi fəvqəlmillə səlahiyyətə malik orqanların olmamasıdır. Yəni NAFTA sənədlərinin müddələrinin məzmunu və tətbiqini konkretləşdirə biləcək fəvqəlmillə hüquqi mexanizm mövcud deyil.

Ümumilikdə, NAFTA ilə formalaşmış hüquqi sistem və onun mübahisələrin həlli mexanizmi Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) hüquqi rejimi və onun mübahisə mexanizmləri ilə əhəmiyyətli oxşarlıqlara malikdir. Həmçinin NAFTA-ya üzv olan bütün dövlətlər eyni zamanda ÜTT-nin də üzvləridir, bu isə tərəflərin hər iki təşkilat qarşısında bənzər və paralel öhdəliklərə malik olmasına səbəb olur. Bu səbəbdən NAFTA-nın tətbiqi zamanı yaranan fikir ayrılıqları və mübahisələr həm NAFTA çərçivəsində, həm də ÜTT-nin mübahisələrin həlli mexanizmi vasitəsilə həll oluna bilər.

NAFTA digər bəzi inteqrasiya birliklərindən (məsələn, Avrasiya İqtisadi İttifaqı və ya Avropa İttifaqı) fərqli olaraq, öz mübahisə həlli orqanları üçün müstəsna yurisdiksiya müəyyən etmir və dövlətlərə alternativ olaraq ÜTT-nin mexanizmini seçmək hüququ verir. Nəticədə hər bir tərəf hansı mexanizmdən istifadə edəcəyini sərbəst müəyyən edə bilər, lakin ÜTT-nin mexanizmi yalnız o halda tətbiq oluna bilər ki, mübahisədə iştirak edən bütün dövlətlər, o cümlədən üçüncü dövlətlər də iştirak etməyə razı olsunlar. Əgər mübahisədə iştirak edən tərəf ÜTT mexanizmini seçirsə, o zaman digər tərəfləri bu barədə əvvəlcədən rəsmi qaydada məlumatlandırmaq öhdəliyinə malikdir. Bu halda üçüncü dövlət Sazişin NAFTA çərçivəsində həll olunmasını tələb edə bilər, lakin bu tələb yalnız əvvəlcədən razılaşdırılmış məsələlətlər əsasında irəli sürülə bilər.

NAFTA çərçivəsində mübahisələrin həlli üzrə müstəsna yurisdiksiya yalnız aşağıdakı hallarda tətbiq oluna bilər:

1. Cavabdeh dövlət belə bir statusu rəsmi bəyanatla irəli sürərsə;

2. Mübahisə aşağıdakı sahələrə aid olarsa:

- Ətraf mühitin mühafizəsi;
- Sanitariya və fitosanitar tədbirlər;
- İnsanların, heyvanların və bitkilərin həyatı və sağlamlığının qorunması;
- Ətraf mühitin ekosistemlərinin qorunması;
- Bu sahələrlə birbaşa bağlı olan elmi-tədqiqat fəaliyyətləri.

Yəni NAFTA-nın müstəsna yurisdiksiyası yalnız ÜTT-nin hüquqi mexanizmləri ilə əhatə olunmayan məsələlər üzrə tətbiq edilə bilər.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində qüvvədə olan hüquqi normalar ilə NAFTA-nın müddəaları arasında mühüm oxşarlıqlar mövcuddur. Hər iki hüquqi sistem eyni və ya bənzər ticarət münasibətlərini tənzimləsə də, bu normalar hər zaman məzmun baxımından eynilik təşkil etmir. Bundan əlavə, ÜTT və NAFTA çərçivəsində tətbiq olunan hüquqi müddəaların təfsiri zamanı da fərqli yanaşmalar müşahidə oluna bilər.

Bu kontekstdə qeyd olunmalıdır ki, mübahisələrin həlli sahəsində nə ÜTT hüququnun NAFTA hüququna, nə də əksinə, NAFTA-nın ÜTT hüququna qarşı üstünlüyü müəyyən edilməmişdir. Bu səbəbdən, ÜTT və NAFTA çərçivəsində mübahisələrin həlli orqanlarının hüquqi təcrübəsi fərqlənə bilər. Hər iki təşkilatın mübahisələrin həlli orqanları özünün əvvəlki presedentləri ilə hüquqi baxımdan bağlı olmasa da, bu vəziyyət tərəflərə daha əlverişli və proqnozlaşdırıla bilən mexanizmi seçmək imkanı yaradır.

NAFTA çərçivəsində yaranan mübahisələr zamanı tətbiq ediləcək hüquq barədə xüsusi müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. NAFTA-nın hüquqi bazasını tamamlayan bir sıra sazişlər öz məzmunu baxımından ÜTT tərəfindən irəli sürülmüş modelə əsaslanır – bu yanaşma birbaşa NAFTA-nın Preambulasında əksini tapır. Belə ki, orada bildirilir ki, yaradılan azad ticarət zonası üzv dövlətlərin GATT çərçivəsində malik olduğu hüquq və vəzifələrə qarşıqlı hörmət prinsiplərinə əsaslanır.

NAFTA-nın hüquqi mətnində ÜTT hüququ ilə ticarətin hüquqi tənzimi üzrə yanaşmaların vahidliyi bir neçə maddədə təsdiq olunur. Məsələn,

101-ci maddədə göstərilir ki, azad ticarət zonası GATT-nin XXIV maddəsinə uyğun olaraq yaradılır. 103-cü maddə GATT-nin müddəalarına bənzər şəkildə tərəflərin hüquq və öhdəliklərinə hörmət prinsipini müəyyən edir. Lakin həmin maddənin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, əgər NAFTA ilə GATT arasında ziddiyyət yaranarsa, bu məsələyə dair xüsusi istisna NAFTA-nın özündə nəzərdə tutulmadığı təqdirdə NAFTA-nın müddəaları tətbiq ediləcəkdir.

Oxşar xüsusi normaya üstünlük prinsipi ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı sazişlərdə də öz əksini tapmışdır. Əgər NAFTA ilə ətraf mühitin qorunmasına dair sazişlər arasında ziddiyyət yaranarsa, məhz həmin sazişlərin müddəaları tətbiq edilməlidir, lakin bu tətbiqdə NAFTA-nın ruhuna və hüquqi sisteminə maksimum uyğunluq nəzərə alınmalıdır.

NAFTA-nın əsas hüquqi məzmunu Kanada, ABŞ və Meksika arasında malların və xidmətlərin ticarətində tarif baryerlərinin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Sazişin mexanizmləri və institutlarının funksional quruluşu, böyük ölçüdə, ÜTT-nin strukturlarına bənzəyir. Bu bənzərliyin əsas səbəbi hər iki təşkilatın təxminən eyni dövrdə yaranması ola bilər.

NAFTA Sazişi üzv dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin qurulması və təkmilləşdirilməsi sahəsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu Sazişin təsiri xüsusilə ABŞ ilə Meksika, eləcə də Kanada ilə Meksika arasındakı ticarət münasibətlərinin liberallaşdırılmasına yönəlmişdir. Çünki ABŞ və Kanada arasında münasibətlər artıq 1988-ci ildə yaradılmış ikitərəfli azad ticarət zonası çərçivəsində tənzimlənmişdi.

Hazırda NAFTA çərçivəsində inteqrasiya proseslərinin Latın Amerikasına ölkələrinin iştirakı ilə genişləndirilməsi imkanları nəzərdən keçirilir. Gələcəkdə NAFTA əsasında Qitələrarası Azad Ticarət Zonasının (Free Trade Area of the Americas – FTAA) yaradılması nəzərdə tutulur, lakin bu təşəbbüs bu günə qədər praktik mərhələyə keçməmişdir. Bununla belə, NAFTA dövlətləri ilə Latın Amerikasına ölkələri arasında artıq fəaliyyət göstərən bir sıra ikitərəfli ticarət sazişləri mövcuddur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Agreement Concerning Automotive Products between the Government of Canada and the Government of the United States of America. Signed January 16, 1965. Entered into force May 16, 1966.
2. Agreement Concerning the Transboundary Movement of Hazardous Waste. Canada–United States. Signed October 28, -1986.
3. Agreement on Cooperation for the Protection and Improvement of the Environment in the Border Area. United States–Mexico. Signed August 14, 1983. Entered into force February 16, -1984.
4. General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), 30 October 1947, 55 UNTS 194.
5. Massey, Douglas S., Jorge Durand and Nolan J. Malone. Beyond Smoke and Mirrors: Mexican Immigration in an Age of Economic Integration. New York: Russell Sage Foundation, 2002.
6. Nicole L.Grimm. The North American Agreement on Labor Cooperation and its Effects on Women Working in Mexican Maquiladoras // American University Law Review, Vol. 48:179.
7. North American Agreement on Labor Cooperation (NAALC). Signed September 13, 1993. Entered into force January 1, -1994.
8. North American Free Trade Agreement (NAFTA). Canada–Mexico–United States Agreement. Signed December 17, 1992. Entered into force January 1, 1994.
9. NAFTA Secretariat. Rules of Procedure. Accessed August 28, 2016. [Electronic resource] / URL: <https://www.nafta-sec-alena.org/Home/Legal-Texts/Rules-of-Procedure>.

Ниджат ДЖАФАРОВ

МОДЕЛЬ НАФТА В МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ ЗОН СВОБОДНОЙ ТОРГОВЛИ

РЕЗЮМЕ

В современном международном праве соглашения о создании зон свободной торговли представляют собой одну из наиболее распространённых форм межгосударственных договоров. Несмотря на сравнительно простую структуру, подобные соглашения имеют глубокие и многоплановые юридические последствия. В данной статье анализируются договорно-правовые механизмы таких соглашений на примере Североамериканского соглашения о свободной торговле (НАФТА). Рассматриваются институциональная структура НАФТА, механизмы разрешения споров, взаимные обязательства государств-участников, а также взаимодействие правовых норм НАФТА с системой Всемирной торговой организации (ВТО). Целью статьи является систематизация правовых аспектов зон свободной торговли и уточнение их места в системе международного экономического права.

Ключевые слова: зона свободной торговли, НАФТА, международные договоры, разрешение споров, экономическая интеграция, ВТО, региональные торговые соглашения, договорно-правовая модель

Nijat JAFAROV

THE NAFTA MODEL IN THE INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF FREE TRADE ZONES

SUMMARY

In contemporary international relations, agreements establishing free trade zones have become one of the most common forms of intergovernmental treaties. Although such agreements are often structurally simple, they entail far-reaching legal consequences. This article explores the legal mechanisms of such agreements through the example of the North American Free Trade Agreement (NAFTA). The study focuses on the legal structure of NAFTA's institutional framework, its dispute resolution mechanisms, the reciprocal obligations of its member states, and the interaction of these mechanisms with the legal system of the World Trade Organization. The article aims to contribute to the systematic understanding of the treaty-based legal framework of free trade zones and to clarify their place within the broader context of international economic law.

Key words: Free trade zone, NAFTA, international treaties, dispute resolution, economic integration, WTO, regional trade agreements, legal model

UOT: 342

Pərviz QƏRİBOV*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xüsusi hüquq kafedrasının müəllimi*

e-mail: pervizqeribov284@gmail.com

Qəhrəman BEHBUDOV*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xüsusi hüquq kafedrasının müdiri,**hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

e-mail: qehremanbehbudov@gmail.com

Yusif MİRZƏZADƏ*Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Hüquqşünaslıq" ixtisası üzrə tələbəsi*

e-mail: yusifmirzazade@ndu.edu.az

ORCID ID: 0009-0008-7818-1805

<https://doi.org/10.6213/QNMN6979>

FİZİKİ ŞƏXSLƏRİN VƏ HƏRBİ QULLUQÇULARIN ALİ VƏ ORTA İXTİSAS TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KEÇİRDİKLƏRİ TƏLİM VAXTININ BİR HİSSƏSİNİN PENSİYA TƏYİNATI ZAMANI ƏMƏK STAJI OLARAQ HESABLANMASININ HÜQUQİ ƏSASLARI

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərin pensiya təminatının müəyyən olunması zamanı mülki ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində keçirdikləri təlim vaxtının bir hissəsinin pensiya təyinatı zamanı əmək stajı olaraq hesablanması praktikə əhəmiyyətini araşdırmaqdır.

Məqalədə normativ-hüquqi aktların təhlili, müqayisəli hüquqşünaslıq yanaşması və praktiki tətbiq təcrübəsinin öyrənilməsi metodlarından istifadə olunmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərin pensiya təminatı kontekstində mülki ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində keçirdikləri təlim vaxtının bir hissəsinin pensiya təyinatı zamanı əmək stajı olaraq hesablanması hüquqi əsasları ilk dəfə sistemli şəkildə təhlil edilərək, bu sahədə mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı yeni yanaşmalar və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: hüquq, təhsil, əmək stajı, vətəndaş, pensiya

Müasir cəmiyyətlərdə əmək fəaliyyəti və sosial təminat hüquqları arasında sıx əlaqə mövcuddur. Xüsusilə pensiya təminatı sistemi fərdlərin uzun illər ərzində qazandıqları əmək stajına əsaslanır. Bununla belə, müəyyən hallar vardır ki, əmək stajının hesablanması məsələsi hüquqi və sosial baxımdan mübahisəli məqamlarla qarşılaşır. Bu hallardan biri də fiziki şəxslərin ali və orta ixtisas

təhsil müəssisələrində keçirdikləri tədris illərinin əmək stajına daxil edilib-edilməməsidir.

Bəzi dövlətlərdə bu müddət müəyyən şərtlər altında əmək stajı kimi nəzərə alınır, digərlərində isə yalnız xüsusi hallarda bu mümkün olur. Azərbaycanda da bu məsələnin hüquqi tənzimlənməsi və mümkün perspektivləri aktual müzakirə predmetidir. Təhsil müddətinin əmək stajına daxil edilməsi pensiya hüquqlarının formalaşmasına

birbaşa təsir göstərdiyindən, bu mövzunun hüquqi əsaslarının araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqalədə fiziki şəxslərin ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində keçirdikləri təlim vaxtının əmək stajı olaraq tanınmasının hüquqi əsasları təhlil ediləcək və mövcud normativ-hüquqi aktlar çərçivəsində araşdırılacaqdır.

Əmək stajı anlayışı fərdlərin gələcək pensiya hüquqlarını müəyyən edən əsas göstəricilərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən, əmək stajı işləyən şəxsin rəsmi olaraq əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduğu dövrü əhatə edir. Lakin müəyyən hallarda, əmək münasibətləri çərçivəsinə daxil olmayan, lakin fərdin gələcək iqtisadi və sosial təminatına təsir edə biləcək dövrlər də əmək stajı kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu baxımdan, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində keçən müddətin əmək stajına daxil edilib-edilməməsi hüquqi müstəvidə mühüm məsələlərdən biridir.

Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində bu məsələyə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bəzi dövlətlərdə təhsil müddəti müəyyən şərtlər daxilində əmək stajı kimi qəbul edilir. Bu yanaşma, əsasən, təhsil prosesinin gələcək əmək fəaliyyətinə bir hazırlıq mərhələsi kimi dəyərləndirilməsinə əsaslanır. Digər tərəfdən, bəzi ölkələrdə yalnız xüsusi hallarda – məsələn, istehsalatla birləşdirilmiş təhsil və ya məcburi dövlət proqramları çərçivəsində keçirilən təlim dövrləri – əmək stajına əlavə edilə bilər. Bəs, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində bu məsələyə necə münasibət göstərilmişdir?

Məsələnin aydınlaşdırılması üçün ilk öncə haqqında danışdığımız hüquq münasibətinin hüquqi tənzipetmə predmetinə – fiziki şəxslərin əmək stajının bir hissəsi olan təhsilin ali və orta ixtisas pilləsində keçirilən təlim vaxtının yarısının pensiya təyinatı zamanı staj olaraq pensiyaya əlavə edilməsinin hüquqi əsaslarına toxunmaq lazımdır.

Tərəddüdsüz qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası məsələnin hüquqi bazasının əsasını təşkil edir. Konstitusiyamızın **42-ci maddəsində (Təhsil hüququ)** hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququnun olduğu qeyd olunmuşdur [1]. Digər bir maddə olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının **38-ci maddəsində (Sosial təmi-**

nat hüququ) isə *“Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır”* ifadəsi qeyd olunmuşdur [1]. Həmin maddənin **III hissəsində** *“Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir”* ifadəsi yer almışdır [1].

2006-cı ilin 1 yanvar tarixində **“Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu** qüvvəyə minmişdir [2]. Sığorta stajına daxil edilən iş və ya digər fəaliyyət müddətləri bu Qanunun 21-ci maddəsi ilə tənzimlənir. 01.01.2006-cı il tarixdən etibarən qüvvədə olan **“Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 21-ci maddəsinə** əsasən təhsil müddətinin staj kimi qəbul edilməsi dayandırılmışdır [2]. Buradan belə məlum olur ki, təhsil müddətinin staj kimi hesablanması yalnız **2006-cı ilin yanvar ayının 1-dək** əyani təhsil almış vətəndaşlara şamil edilir [2].

Sosial alimentasiya sayəsində dövlət tərəfindən və ya onun tapşırığı ilə əmək fəaliyyəti nəzərə alınmaqla pulsuz, ekvivalentsiz, yenidən qarşılıqlı əmək tələb olunmadan cəmiyyətin müvafiq inkişaf səviyyəsində formalaşan normal həyat səviyyəsi həcmində müqavilə üzrə əsaslar tətbiq edilmədən sosial təminatın və xidmətin bütün növlərinin göstərilməsi üsulunu qeyd etmişdir [6].

Yuxarıda göstərilənləri də nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, fiziki şəxslərin ali və ya orta ixtisas səviyyəsində təhsil aldıkları dövrün yarısının əmək stajı kimi nəzərə alınması dövlətin sosial ədalətlik və humanizm prinsiplərinə önəm verməsindən qaynaqlanır.

Sosial təminat üzrə maddi hüquq münasibətləri ayrı-ayrı şəxslərə (və ya ailəyə) pensiya, sosial müavinət, sosial xidmət formasında müəyyən maddi nemətlər verilməsi ilə bağlı yarandığına görə əmək xarakterlidir [6].

Xüsusi rütbəli şəxslərin pensiya təyinatı zamanı bir sıra stajlar uzun müddət xidmətə, yəni təqvim stajına əlavə edilməklə və güzəştli sayılan hissəyə isə təqvimdən kənar imtiyazlı hissə əlavə edilməklə əmək stajı hesablanır. 1992-ci ilədək xüsusi rütbəli şəxslərin pensiya təyinatı SSRİ-nin Nazirlər Sovetinin 1990-cı il 15 dekabr tarixli

1290 nömrəli Qərarı ilə tənzimlənirdi [7]. Lakin 1992-ci ildən hərbi xidmət müddətinin hesablanması qaydası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 noyabr 1992-ci il tarixli “Zabit heyətinə mənsub şəxslərə, gizirlərə, miçmanlara, müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçularına, daxili işlər, ədliyyə, gömrük, miqrasiya, fəvqəladə hallar orqanlarının rəis və sıravı heyətinə mənsub şəxslərə və onların ailələrinə pensiya təyin edilib verilməsi üçün uzun müddət xidmət vaxtının hesablanması qaydası haqqında” 631 sayılı qərarı ilə müəyyən edilmişdir [5].

Hərbi qulluqçular yaşa görə əmək pensiyası hüququnu “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 07 fevral 2006-cı il tarixli 54-IIIQ N-li Qanununun 9.5-ci maddəsinə əsasən əldə edirlər [2].

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23.11.1992-ci il tarixli 631 sayılı Qərarının 1-ci hissəsində qeyd olunur ki, “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 9.5.1-ci maddəsinə əsasən, pensiya təyin edilərkən hərbi qulluqçuların həqiqi hərbi xidmətə və daxili işlər orqanlarında sıravı və rəis heyəti vəzifələrinə götürülməzdən əvvəl mülki ali təhsil müəssisələrində, habelə hərbi hazırlıq, silsilə və bölmələri olan orta ixtisas təhsil müəssisələrində, o cümlədən ali təhsil müəssisələrinin axşam şöbələrində və qiyabi təhsil alma formasında keçirdiyi təlim vaxtı da beş ilədək müddət daxilində təlimin bir ili altı ay sayılmaqla uzun müddət xidmətə daxil edilir [5].

Yaşa görə əmək pensiyası “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 07 fevral 2006-cı il tarixli 54-IIIQ N-li Qanununun II fəslinə uyğun olaraq həyata keçirilir [2]. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 28 aprel 2022-ci il tarixli 175 N-li Qərarına əsasən “Əmək Pensiyaları haqqında” Qanunun 7-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş kişilərin yaş həddi 2017-ci il iyulun 1-dən başlayaraq 2021-ci ilin iyulun 1-dək, qadınların yaş həddi 2017-ci ilin iyulun 1-dən başlayaraq 2027-ci il iyulun 1-dək hər il altı ay artırılmaqla müəyyənləşdirilir [3].

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2022-ci il 28 aprel tarixli 175 N-li Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əmək pensiyalarının təyin edilməsi,

hesablanması, yenidən hesablanması bir növdən başqa növə keçirilməsi və ödənilməsi Qaydasının 4.1-ci maddəsində “Əmək pensiyasının təyin edilməsi zamanı nəzərə alınan sosial sığorta stajı 2006-cı il yanvarın 1-dək olan dövr üzrə nəzərdə tutulan stajlara əyani təhsil dövrünü təsdiq edən müvafiq sənədə (təhsil müəssisəsinin arayışı, arxiv arayışı və s.) nəzərdə tutulmuşdur [3]. Vətəndaş təhsillə bağlı arayış təqdim etdikdə, onun təhsil stajı özünün faktiki mövcud olan əmək stajına əlavə edilir. Vətəndaşın ümumi stajı 25 ildən çox olduğu halda onun təhsil müddəti staj kimi hesablanır və vətəndaşın pensiya məbləği artırılır. Bu hal 2006-cı ilin yanvarın 1-nə qədər əyani təhsil almış vətəndaşlara şamil edilir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2022-ci il 28 aprel tarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əmək pensiyalarının təyin edilməsi, hesablanması, yenidən hesablanması, bir növdən başqa növə keçirilməsi və ödənilməsi Qaydası”nda dəyişiklik edilməsi haqqında 21.11.2023-cü il tarixli 424 N-li Qərarına əsasən “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 9.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş şəxslərə 2017-ci il iyulun 1-dən sonrakı dövrdə əmək pensiyasının təyinatı zamanı Qanunun 20.14.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada əlavələr müəyyən edilərkən 20 ildən və 20.14.4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada əlavələr müəyyən edilərkən 15 ildən yuxarı hərbi xidmətin (hərbi xidmətin güzəştli sayılan hissəsi nəzərə alınmaqla) 2017-ci il iyulun 1-dək olan dövrünün hər ili üçün müvafiq təminat xərcliyinin 3 faizi miqdarında, həmin tarixdən sonrakı dövrünün isə hər ili üçün (il tam olmadıqda isə natamam ildəki iş stajı aylarının sayına mütənasib olaraq hesablanmaqla) 2 faizi (Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi sistemində xidmət edən şəxslər istisna olmaqla) miqdarında hesablanır [3].

Yuxarıda qeyd olunan 20 il staja yəni pensiya təyin edilərkən uzun müddət xidmət hesab olunan təqvim hesablama stajına hərbi qulluqçunun Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23.11.1992-ci il tarixli 631 sayılı Qərarının 1-ci hissəsində qeyd olunan müxtəlif xidmətlərdə, o cümlədən mülki ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində keçirdiyi təlim vaxtının 5 ilədək yarısı da daxildir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25.11.1992-ci il tarixli 638 N-li “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar” pensiya təyinatı üçün əmək stajının təsdiq edilməsi qaydası barədə Əsasnamənin II hissəsində əmək stajını təsdiq edən sənədlər qeyd olunmuşdur [5]. II hissənin 8-ci bəndinə əsasən: ali, orta ixtisas və peşə texniki tədris müəssisələrini bitirmiş şəxslərin əyani təhsil müddəti, habelə aspirantura, doktorantura və klinika ordinatorasında, kadr hazırlayan, ixtisasını artıran və yeni ixtisas verən məktəb və kurslarda təhsil müddəti diplom, vəsiqə, şəhadətnamə, eləcə də arxiv məlumatlarına əsasən verilən arayış və digər sənədlərə əsasən təsdiq olunur.

Beləliklə, fiziki şəxslərin ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində keçirdikləri təlim (təhsil) vaxtının bir hissəsinin pensiya təyin edilməsi zamanı əmək stajı kimi hesablanması hüquqi və sosial baxımdan əhəmiyyətli bir məsələdir. Azər-

baycan Respublikasında qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən, 2006-cı ildən sonra bu müddətin əmək stajına daxil edilməsi dayandırılmış, lakin müəyyən istisnalar, xüsusilə xüsusi rütbəli şəxslər və hərbi qulluqçular üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bəzi ölkələrdə təhsil müddətinin əmək stajına əlavə edilməsi praktikası mövcuddur və bu, sosial ədalətin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil müddətinin əmək stajına daxil edilməsi pensiya təminatında vətəndaşların hüquqi və sosial vəziyyətinə birbaşa təsir göstərdiyindən, bu məsələnin yenidən nəzərdən keçirilməsi və mümkün islahatların aparılması vacibdir. Dövlətin sosial siyasətinin daha ədalətli və vətəndaşların maraqlarına uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq təhsil müddətinin müəyyən şərtlər daxilində əmək stajına daxil edilməsi sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsinə töhfə verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası” 12 noyabr 1995-ci il. Bakı. Hüquq yayım evi. 2021. <https://e-qanun.az/framework/897>
2. “Əmək Pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 07 fevral 2006-cı il tarixli 54-IIIQ N-li Qanunu <https://e-qanun.az/framework/11566>
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2022-ci il 28 aprel tarixli 175 N-li Qərarı <https://e-qanun.az/framework/49537>
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21.11.2023-cü il tarixli 424 N-li Qərarı
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 noyabr 1992-ci il tarixli 631 N-li Qərarı <https://e-qanun.az/framework/49175>
6. Əliyev M. Sosial təminat hüququ. Dərslük. Bakı. “Adiloğlu” nəşriyyat. 2007 chrome-extension://efaidnbmn-nibpcapjpcglclefindmkaj/http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_rax/N_331.pdf
7. SSRİ-nin Nazirlər Sovetinin 1990-cı il 15 dekabr tarixli 1290 nömrəli Qərarı <https://e-qanun.az/framework/7879>

Пярвиз ГАРИБОВ
Кяхраман БЕЙБУДОВ
Юсиф МИРЗАДАЕ

ПРАВОВЫЕ ОСНОВАНИЯ УЧЕТА ЧАСТИ ПЕРИОДА ОБУЧЕНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ И ВОЕННОСЛУЖАЩИХ В ВЫСШИХ И СРЕДНИХ СПЕЦИАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ В КАЧЕСТВЕ ТРУДОВОГО СТАЖА ПРИ НАЗНАЧЕНИИ ПЕНСИИ

РЕЗЮМЕ

Цель данной статьи – исследование практической значимости учета части времени обучения, проведенного физическими лицами в гражданских высших и средних специальных учебных заведениях, в

качестве трудового стажа при назначении пенсии в Азербайджанской Республике.

В статье использованы такие методы, как анализ нормативно-правовых актов, сравнительно-правовой подход и изучение опыта практического применения законодательства.

Научная новизна данной статьи заключается в том, что впервые системно проанализированы правовые основания учета части времени обучения, проведенного физическими лицами в гражданских высших и средних специальных учебных заведениях, в качестве трудового стажа в контексте пенсионного обеспечения в Азербайджанской Республике. Кроме того, предложены новые подходы и рекомендации по совершенствованию законодательства в данной сфере.

Ключевые слова: право, образование, трудовой стаж, citizen, пенсия.

Parviz QARIBOV
Qahraman BEHBUDOV
Yusif MIRZAZADA

**LEGAL GROUNDS FOR CONSIDERING PART OF THE TRAINING PERIOD OF
INDIVIDUALS AND MILITARY PERSONNEL IN HIGHER AND SECONDARY
SPECIALIZED EDUCATIONAL INSTITUTIONS AS WORK EXPERIENCE
FOR THE PURPOSE OF PENSION ASSIGNMENT**

SUMMARY

The purpose of this article is to examine the practical significance of considering a portion of the training period spent by individuals in civilian higher and secondary specialized educational institutions as part of their employment tenure during pension determination in the Republic of Azerbaijan.

The article employs methods such as the analysis of normative legal acts, a comparative legal approach, and the study of practical implementation experiences.

The scientific novelty of this article lies in the fact that, for the first time, the legal grounds for considering part of the training period spent by individuals in civilian higher and secondary specialized educational institutions as part of their employment tenure in the context of pension provision in the Republic of Azerbaijan have been systematically analyzed. Moreover, new approaches and proposals have been put forward for improving the existing legislation in this area.

Key words: law, education, work experience, гражданин, pension.

UOT 342.7

Fərid MUSAYEV

*Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının
“İnsan hüquqları” ixtisası üzrə I kurs magistrı
e-mail: farid8899m@gmail.com*

<https://doi.org/10.6213/PMMG3751>

BEYNƏLXALQ HÜQUQ SƏVIYYƏSİNDƏ SAĞLAM ƏTRAF MÜHİTDƏ YAŞAMAQ HÜQUQUNUN TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI

XÜLASƏ

Məlum olduğu kimi, insan hüquqları insanların üzləşdiyi problemlərə və onların artan ehtiyaclarına uyğun olaraq kollektiv şəkildə inkişaf edir. İnsanın insan ləyaqətinə uyğun həyata aparan yolundakı maneələr hər gün çoxalır. İnsan hüquqlarının məqsədi insan ləyaqətinə layiq bir həyat və dünya qurmaqda ifadə olunduğu üçün sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun da əsas mahiyyətini insana insan ləyaqətinə uyğun bir mühitdə yaşamaq imkanının verilməsi təşkil edir.

Ekoloji problemlərin gündəlik həyatın bir hissəsinə çevrilməsi və xüsusilə insan sağlamlığına təsir göstərməsi müasir dünyada sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təminatına dair tədbirlərin nəinki milli çərçivədə, həm də beynəlxalq səviyyədə icrasını şərtləndirmişdir. Ona görə də məqalənin yazılmasının əsas məqsədi beynəlxalq hüquq səviyyəsində sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun tənzimlənməsini tədqiq etmək, mövcud beynəlxalq-hüquqi sənədlərin xarakterik xüsusiyyətlərini təhlil etməkdən ibarət olmuşdur.

***Açar sözlər:** ətraf mühit, ekoloji problemlər, insan hüquqları, iqlim dəyişikliyi, qlobal istiləşmə, Stokholm Bəyannaməsi, Rio Bəyannaməsi.*

Giriş. Qlobal istiləşmə, iqlim dəyişikliyi problemi, meşələrin kəsilməsi, hava və suyun çirklənməsi, səhrələşmə, tullantılar və səs-küy gündəlik həyatda neqativ nəticələrin birbaşa təzahürü olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, ətraf mühiti ən çox çirkləndirənlər texnologiya və sənayedən ən çox faydalananlardır. Ətraf mühitə zərər verənlər və iqtisadi rifah səviyyəsinə çatanlar çox vaxt eyni insanlardır. Ətraf mühitə ziyan vurmaqda iştirak etməyən bir insanın ekoloji zərərin qurbanı olması özlüyündə ədalətin təmin olunmaması, mütənasibliyin pozulması problemidir. Qlobal istiləşmə nümunəsində bərabərlik problemini konkretləşdirmək mümkündür. Belə ki, zəngin dövlətlər qlobal istiləşmənin əsas səbəblərini yaradan subyektlər kimi çıxış edirlərsə, yoxsul ölkələr qlobal istiləş-

mənin nəticələrini çəkmək məcburiyyətində qalmışlar [4, s.206]. Dolayısı ilə belə ekoloji problemlər inkişaf konspesiyasına yanlış yanaşmanın nəticəsi sayıla bilər. Çünki inkişaf haqqında şərh verildəndə birbaşa iqtisadi inkişafa, iqtisadi böyüməyə və iqtisadi göstəricilərə istinad edilir. Küçüradi inkişafın yanlış ictimai qavrayışından danışır: “Əksər sənayeləşmiş ölkələrdə inkişaf və tərəqqi sənaye istehsalının kəmiyyətə artırılmasında bir-biri ilə rəqabət formasını almışdır. Görünür ki, digər amillərin təsiri altında inkişaf edən bu inkişaf ideyası ölkələri çıxılmaz vəziyyətə salmışdır” [3, s.67]. Beləliklə, inkişaf konsepsiyalarının sırf iqtisadi baxımdan nəzərdən keçirilməsi ətraf mühitə qarşı laqeydliyə səbəb olmuşdur. Sənaye və texnologiyada irəliləyiş, təbii ehtiyatların istifadəsi və istehlakı demək olar ki, heç bir məh-

dudiyət olmadan (etik məhdudiyətlər daxil olmaqla) ətraf mühitin ciddi çirklənməsinə səbəb olmuşdur [5, s.17].

Həmçinin onu da nəzərə almalıyıq ki, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyanın istifadəsi özü bir qədər çox məsrəflər tələb etdiyi üçün dövlətlər belə texnologiyalara az müraciət edirlər. Deməli, sənayenin inkişafı, insan həyatını asanlaşdıran texnologiyalar əslində ətraf mühitə uyğun olmayan nailiyyətlər deyil. Problem ətraf mühitin qorunması və ətraf mühitə hörmət prinsiplərinə riayət etmədən sənaye və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədardır. Məhz bu səbəbdən, artıq XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, bütün dünya ictimaiyyəti ətraf mühitin qorunması problemlərinə daha geniş aspektdən yanaşmağa başladı. Ekoloji problemlərin həm fərdlərin, həm də cəmiyyətin problemi olduğu və təbiətdə universal olduğu da qəbul edildi. Bu da sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun kollektiv hüquq kimi qorunması məsələsini gündəmə gətirdi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsi sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququna həsr olunmuşdur ki, burada birbaşa olaraq hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ təsbit olunmuşdur. Mahiyyət etibarilə bu maddə vətəndaşın üç müstəqil, lakin bir-biri ilə əlaqəli hüquqlarını özündə əks etdirir: sağlam ətraf mühitdə yaşamaq; ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq; ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq [1, s.138].

Beləliklə, insan ləyaqətinə layiq bir həyatın tələbləri insan hüquqları kimi özünü göstərir. Bu çərçivədə ətraf mühit hüququnun məqsədini insan ləyaqətinin qorunması kimi deyil, hamı üçün insan ləyaqətinə uyğun təmiz, ekoloji cəhətdən balanslı və sağlam bir mühit olaraq müəyyən etmək daha doğru olardı.

1.1. Stokholm Bəyannaməsi

Stokholm Bəyannaməsi 5-16 iyun 1972-ci il tarixlərində Stokholmda keçirilən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ətraf mühit Konfransı (Stokholm konfransı) nəticəsində qəbul edilmişdir.

Stokholm konfransında yüzdən çox ölkənin nümayəndələri iştirak etdilər. Konfrans Birləşmiş Millətlər Təşkilatı səviyyəsində ekoloji problemlərin həlli baxımından ekoloji problemlərin beynəlmilləşməsinin təməl daşı hesab olunur [5, s.21].

Konfransın yekunlarına əsasən qəbul edilmiş Bəyannamə iyirmi altı prinsipdən ibarətdir. Bəyannamə ilə yanaşı, iştirakçı dövlətlər də fəaliyyət planı qəbul etdilər [12]. Stokholm Bəyannaməsi ətraf mühit hüququnu yaşayış hüququ ilə əlaqələndirərək tənzimləyir [7]. Bəyannamənin I prinsipinə əsasən, insanın layiqli və ləyaqətli bir həyat sürməsinə imkan verən ixtisaslı bir mühitdə azadlıq, bərabərlik və adekvat yaşayış şəraiti üçün əsas hüququ vardır. Layiqli bir həyat sürməyə imkan verən mühit əsas hüquq kimi xarakterizə edilmişdir. Eyni zamanda insan indiki və gələcək nəsillər üçün ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması üçün məsuliyyət daşıyır. Beləliklə, Bəyannamədə ətraf mühit hüququ həm hüquq, həm də öhdəlik kimi qəbul edilir. Təsadüfi deyil ki, Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin əksəriyyəti və onlarla bağlı planlaşdırılan tədbirlərin hamısı layiqli həyat şəraitinin təminatını ön plana çəkir. Deməli, bütün bu kimi tədbirlərin Stokholm Bəyannaməsinin birinci prinsipindən bəhrələndiyini söyləyə bilərik.

Bəyannamənin II prinsipində deyilir ki, hava, su, torpaq, flora, fauna və xüsusən də təbii ekosistemlərə xas olan elementlər daxil olmaqla təbii ehtiyatlar indiki və gələcək nəsillərin xeyrinə qorunmalıdır. Prinsipcə, ətraf mühit elementləri hesablanır və bu elementlərin qorunmasının zəruriliyi vurğulanır. Bununla birlikdə, ətraf mühitin qorunması ehtiyacının insan maraqları ilə əlaqəli olması Bəyannamədə antroposentrik bir yanaşma olduğunu göstərir. Ədəbiyyatda sadalanan ətraf mühit elementlərinə xas dəyər verilməməsi və ətraf mühitin öz daxili dəyərinə görə qorunmağa layiq hesab edilməməsi Bəyannamənin mənfi xüsusiyyəti kimi qeyd edilir [5, s.22]. Lakin tam da antroposentrik yanaşma olduğunu söyləmək bir qədər düzgün olmazdı. Çünki III prinsipə müvafiq olaraq, Yer kürəsinin həyatı əhəmiyyətli bərpa olunan resursları istehsal etmək qabiliyyəti qorunub saxlanılmalı və mümkün olan hallarda bərpa edilməli və ya təkmilləşdirilməlidir. Eyni za-

manda, digər prinsiplərdə insanların vəhşi təbiəti və vəhşi təbiət mühitini qorumaq üçün məsuliyyət daşması, iqtisadi inkişafın planlaşdırılmasında vəhşi təbiət də daxil olmaqla təbiətin qorunmasının vacibliyinin xüsusi vurğulanması, ətraf mühitin inkişafı və qorunması və yaxşılaşdırılması arasında prinsipcə əlaqənin qurulması kimi bəyanatlar Bəyannamənin ətraf mühiti qorumaq adı altında yalnız insanların maraqları və mənafehlərini rəhbər tutmamasının göstəricisidir.

Stokholm Bəyannaməsi ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsini milli və ya beynəlxalq siyasətin aləti kimi açıq şəkildə qəbul etməsə də, ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edən əsas məntiq Bəyannamənin 14-cü və 15-ci prinsiplərindən götürülə bilər. Bəyannamənin 14-cü prinsipində inkişaf və ekoloji ehtiyacları uzlaşdırmaq üçün ən zəruri alətin rəşional planlaşdırma olduğu, 15-ci prinsipdə isə planlaşdırmanın ətraf mühitə mənfə təsirlərinin qarşısını almaq və maksimum sosial təminat təmin etməklə urbanizasiyaya tətbiq edilməli olduğu bildirilir [2, s.153].

1.2. Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyası

Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 28 oktyabr 1982-ci ildə qəbul edilmişdir [13]. Xartiyada insan təbiətin bir hissəsi kimi təsvir olunur. Hər cür həyat formasının, hansı fayda gətirməsindən asılı olmayaraq fərd üçün bənzərsiz və dəyərlı olduğu ifadə edilir. İnsanın təbiətin digər elementləri ilə əlaqəli hərəkətlərinin etik (əxlaqi) qaydalardan asılı olması tələbi də burada yer alır.

Xartiyada ətraf mühitin deqradasiyasının səbəbləri qismində təbii ehtiyatların həddindən artıq istehlakı və sui-istifadəsi göstərilmişdir. İnsanların təbii ehtiyatlardan növlərin və ekosistemlərin indiki və gələcək nəsillərin xeyrinə qorunmasını təmin edəcək şəkildə istifadə etməyi öyrənməli olduqları da vurğulanaraq, təbiəti qorumaq üçün milli və beynəlxalq, fərdi və kollektiv, özəl və ictimai səviyyələrdə tədbirlərin görülməsinin zərurəti diqqət önünə gətirilir. Təbii ehtiyatları israf etməmək, təbiətə təsir edən fəaliyyətlərə nəzarət etmək və təbiət üçün ən az risk yarıdan texnologiyalardan istifadə etmək Xartiyanın

tənzimlədiyi cəhətlərdən biridir.

Xartiyanın ən vacib xüsusiyyəti ətraf mühitlə bağlı hüquqi vasitələrini əhatə etməsidir. Belə ki, bu sənədin 23-cü maddəsi hər bir insanın ətraf mühitinə birbaşa təsir edən qərarların formalaşmasında fərdi və başqaları ilə birlikdə iştirak etmək hüququna sahib olduğunu təsbit etmişdir. Ekoloji iştirak hüququnun beynəlxalq hüququn mətninə daxil edilməsi vacibdir, baxmayaraq ki, bu, yumşaq hüquq xarakteri daşıyır. Çünki Xartiyada onun tətbiq etdiyi qaydaların dövlətlərin daxili qanunlarında əks olunması nəzərdə tutulur. Demək olar ki, Dünya Təbiət Xartiyası həm fərdlərin, həm də dövlətlərin ətraf mühitə olan hüquqlarını həyata keçirmək vəzifələrini təcəssüm etdirir.

1.3. Rio Bəyannaməsi

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Təşkilatı tərəfindən 1972-ci ildə Stokholm konfransından sonra keçirilən ikinci böyük görüş 3-14 iyun 1992-ci il tarixlərində baş tutan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ətraf mühit və inkişaf Konfransı (Rio Konfransı) hesab olunur ki, konfransın əsas mövzusu ətraf mühit və inkişaf idi. Konfransda 178 ölkənin, 110 hökumət və dövlət başçısının, 2400 qeyri-hökumət təşkilatının nümayəndəsi iştirak etmişdir. Rio Konfransının xüsusiyyətlərindən biri də konfransda qeyri-hökumət təşkilatlarının da iştirak etməsidir. Konfransda iştirak edən inkişaf etmiş dövlətlər planetimizin qorunmasının vacibliyini vurğulayan Stokholm bəyannaməsini təsdiqləyən qısa bir Bəyannamənin yayımlanmasını müdafiə etdilər. Digər tərəfdən, inkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrin mövcud ekoloji problemlərdən məsul olduğunu, ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan metod və mənbələrin inkişaf etmiş ölkələrin istifadə etdiyi metodlardan daha az istifadə edilməli olduğunu və özlərinin inkişaf hüququna sahib olduqlarını bildirən daha ətraflı bir mətnin qəbul edilməsini tələb etdilər. Nəticədə konfransda üç ayrı mətn qəbul edildi. Bu mətnlərdən birincisi, iyirmi yeddi prinsipdən ibarət olan Rio de Janeyro Bəyannaməsi [10] adlanan bəyannamədir. Sözügedən Bəyannamə Stokholm konfransından başlayaraq son iyirmi ildə baş verən ətraf mühitin deqradasiyasını və uzunmüddətli iqtisadi inkişaf ətraf mühitin qorunması arasında get-

dikcə daha aydın görünən dekomunizasiyanı göstərir. Konfrans tərəfindən qəbul edilən ikinci mətn davamlı inkişaf üçün qlobal fəaliyyət planı olan Gündəlik 21 adlanan ətraflı mətndir [6]. Üçüncü mətn “Davamlı meşə idarəetmə Prinsipləri” [11] adlanır.

Rio de Janeyro Bəyannaməsi məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmasa da, beynəlxalq ekoloji hüququn gündəmində mühüm yer tutur. Mətnin antroposentrik bir yanaşma istifadə edərək yazıldığını iddia etmək olar, çünki mətndə yer alan ilk prinsip insanın davamlı inkişaf əlaqəli fəaliyyətlərdə əsas yer tutduğunu və insanların təbiətlə uyğun olaraq sağlam və məhsuldar bir həyat yaşamaq hüququna sahib olduğunu bildirir. Bəyannamənin üçüncü prinsipi inkişaf hüququnun, indiki və gələcək nəsillərin inkişaf və ətraf mühit sahəsindəki ehtiyaclarının ədalətli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Beləliklə, inkişaf konsepsiyası ilə insanların ehtiyacları arasında birbaşa dekomunizasiya qurulur və ətraf mühitin qorunması da insanların ətraf mühitə olan ehtiyac səviyyəsinə endirilir. Bundan əlavə, Bəyannamədə qeyd olunur ki, ətraf mühit hüququ birbaşa deyil, yaşamaq hüququ kontekstində tənzimlənir.

Bundan əlavə, Bəyannamənin yeddinci prinsipi ətraf mühiti qorumaq, ekosistemin sağlamlığını və bütövlüyünü bərpa etmək üçün dövlətlərin qlobal səviyyədə əməkdaşlığını təmin edir və dövlətlərin ətraf mühitin məhv edilməsində oynadıqları rolların fərqi görə ortaq, lakin fərqli bir məsuliyyət daşdıqlarını təsbit edir. Sözügedən prinsip dolayısı ilə həmrəylik anlayışını əhatə edir.

Rio de Janeyro Bəyannaməsinin vacib bir xüsusiyyəti onuncu maddədə öz əksini tapmışdır. Belə ki, bu sənəd ekoloji məlumatlara çıxış hüququnu və ətraf mühitin mühafizəsi ilə məşğul olmaq hüququnu aydın şəkildə tənzimləyir. Ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd olunur ki, ətraf mühitə dair informasiya mübadiləsi yalnız dövlətdaxili hüquqa aid bir məsələ deyil. Dövlətlərarası mexanizmlərin olması və fəaliyyəti də vacib şərtədir. Rio Konfransında bu mövzuya geniş yer verilməsinin səbəbi 1970-ci illərdən etibarən baş verən proseslərin əməkdaşlığın vacibliyini ortaya qoymasıdır. Stokholm Bəyannaməsinin 24-cü maddəsində ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı işlərdə

beynəlxalq əməkdaşlığa dair ümumi siyasi öhdəlik də öz əksini tapmışdırsa, Rio Bəyannaməsinin 7-ci və 27-ci prinsiplərində məsələ müxtəlif rəqəmlərdən vurğulanır [2, s.148].

Beləliklə, Rio Bəyannaməsində ətraf mühit və inkişaf hüququnun bir-birindən ayrılmaz olduğu açıq şəkildə ifadə edildi.

1.4. Yohannesburq Bəyannaməsi

26 Avqust-4 sentyabr 2002-ci il tarixlərində Cənubi Afrikanın Yohannesburq şəhərində keçirilən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ətraf mühit və inkişaf Konfransı (Yohannesburq zirvəsi də adlandırılır) sonunda Yohannesburq Bəyannaməsi [9] qəbul edildi. Bəyannamədə bəşəriyyətin üzləşdiyi problemlər təsvir edilmişdir: ekoloji problemlər və biomüxtəlifliyin itirilməsi davam edir, səhrələşmə artır, iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirləri göz qabağındadır; havanın, suyun və dənizin çirklənməsi milyonlarla insanın keyfiyyətli həyatına mane olur; qloballaşma mövcud problemlərə yeni bir ölçü gətirir; bazarların sürətli inteqrasiyası, kapitalın hərəkətiliyi və investisiyaların əhəmiyyətli dərəcədə artması davamlı inkişafı təmin etmək üçün həm yeni problemlər, həm də yeni imkanlar yaradır. Bəyannaməni təhlil etdikdə, ekoloji problemlərin həlli ilə yanaşı, ekoloji problemlərin həlli üçün konkret təkliflərin olmadığı aydın olur. Belə ki, burada inkişafın iqtisadi aspektinə daha çox diqqət yetirilir.

Digər tərəfdən, mətndə insan ləyaqəti anlayışı da var və mətn antroposentrik xarakter daşıyır və iqtisadi inkişafa yönəlmişdir. Başqa bir problem mətndə ekoloji problemlərin və insan hüquqlarının aspektinin qənaətbəxş bir qeydinin olmamasıdır və iqtisadi elementlər mətndə üstünlük təşkil edir.

1.5. “İstədiyimiz gələcək” Bəyannaməsi

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Rio + 20 davamlı inkişaf konfransı Rio konfransından iyirmi il sonra – 20-22 iyun 2012-ci il tarixlərində yəni Braziliyanın Rio de Janeyro şəhərində keçirildi. Sammitin məqsədləri Baş Assambleyanın qətnaməsi ilə müəyyən edildi. Müvafiq olaraq, Sammitin məqsədi davamlı inkişaf əlaqəli siyasi konsensusun bərpasıdır. Sammitdə iki əsas mövzu müzakirə olundu. Birincisi, davamlı inkişaf və yoxsulluğun aradan qaldırılması çərçivəsində yaşıl iqtisadiyyat, digəri isə davamlı inkişafın insti-

tusional təməlidir. Sammitin sonunda “İstədiyimiz Gələcək” adlı yekun Bəyannamə [8] dərc edildi. Bəyannamədə Rio mətnlərinin və keçmişdə hazırlanmış fəaliyyət planlarının təsdiqləndiyi bildirilir. Bəyannamədə davamlı inkişaf üçün demokratiya, yaxşı idarəetmə, hüququn aliliyi prinsiplərinin vacib olduğu qeyd edilir. Həmçinin bildirilir ki, davamlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji komponentlərə malik olduğu vurğulanıb və bu komponentlərin bir-biri ilə əlaqəsini tanımaq lazımdır.

Bəyannamənin müsbət cəhətlərindən biri kimi onu qeyd etməliyik ki, burada iqtisadi inkişafın ətraf mühitin qorunması ilə maraqlanmadan davam edə bilməyəcəyi və bu səbəbdən ətraf mühitin qorunması lazım olduğu təəssüratı yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əlverişli ətraf mühit hüququ ilə bağlı məsələlər təkcə beynəlxalq-hüquqi sənədlərin konkret müddəaları qismində deyil, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarının tənzimləmə obyektini kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, dövlətlərin konstitusiyalarında müxtəlif formalarda ifadə olunmasına baxmayaraq, son nəticə insan üçün əlverişli ətraf mühitin qorunub saxlanması və bununla bağlı insan hüquqlarının təmin olunmasına yönəlmişdir. Məsələn, ekoloji baxımdan tarazlaşdırılmış ətraf mühit hüququna təminat verilməsi hüququ (Braziliya Federativ Respublikası, Portuqaliya və s.); əlverişli ətraf mühit hüququ və bu hüququn pozulması nəticəsində dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi hüququ (Rusiya Federasiyası, Azərbaycan Respublikası, Belarus Respublikası və s.); hər bir kəsin sağlamlığının müdafiəsi üçün qənaətbəxş ətraf mühitin dəstəklənməsi hüququ (Honduras və s.); sağlam və rahat ətraf mühit hüququ (Koreya Respublikası və s.); insanın sağlam, ekoloji baxımdan tarazlaşdırılmış və ətraf mühitin müvafiq inkişafı şəraitində yaşamaq hüququ (Peru və s.); sağlam yaşayış yeri hüququ (Sloveniya və s.).

Nəticə

Beləliklə, ətraf mühitin mühafizəsi Stokholm Bəyannaməsindən başlayaraq, beynəlxalq müstəvidə diqqət mərkəzinə çəkilməyə başlandı. Ətraf mühitin mühafizəsini həm qabaqlayıcı, həm də bərpəedici aspekti olan bir öhdəlik kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Məsələn, havanın çirklənməsinin qarşısının alınması tədbirləri ətraf mühitin mühafizəsində qabaqlayıcı funksiya yerinə yetirdiyi halda, havanın çirklənməsinin aradan qaldırılması üzrə tədbirlər bərpəedici rol oynayır. Nəzərə alınmalı ki, qabaqlayıcı öhdəliklər daha çox üstünlük təşkil edir. Çünki ətraf mühitdə çirklənmə, dağılma, məhv olma baş verdikdə, bu hadisələrin nəticələrini tamamilə aradan qaldırmaq mümkün olmur.

Stokholm Bəyannaməsi sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu təmin edən ilk beynəlxalq hüquqi sənəd olaraq, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər arasındakı fərqi aradan qaldırmağa çalışsın, eləcə də inkişaf və ətraf mühit arasındakı əlaqəyə xüsusi önəm verərək həm antroposentrik, həm də biosentrik yanaşmaya dair prinsipləri ehtiva edir.

Stokholm Bəyannaməsindən fərqli olaraq, Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyası ekoloji problemlərə və sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququna daha geniş aspektdən yanaşaraq, həm də hüquqi tənzimləmələri özündə ehtiva edir.

Yohannesburq Bəyannaməsi özündən əvvəl qəbul edilmiş hər iki beynəlxalq-hüquqi sənəddən öz çatışmazlıqları ilə fərqlənir. Bu sənəddə iqtisadi inkişafa daha çox diqqət ayrılması nəticə etibarilə ətraf mühitlə bağlı problemləri arxa plana keçirir. Nəzərə alsaq ki, beynəlxalq ictimaiyyətin qarşıya qoyduğu başlıca məsələ məhz iqtisadi və texniki inkişafın ekoloji problemləri daha da artırması və bununla mübarizədir, bu halda Yohannesburq Bəyannaməsini heç də uğurlu tənzimləmə saymaq olmaz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. -Bakı: Nurlar, -2019, -352 s.
2. Rzayeva G.A. İnformasiya sahəsində əsas insan hüquq və azadlıqlarının təminatının beynəlxalq və milli hüquqi problemləri // Elmlər doktoru dissertasiyası. -2024, -288 s.
3. Çundur Funda. Cömertlər, Necmiyə. Çevre Kirliliği ve Yoksulluk İlişkisi: Büyük Menderes Havzası Örneği // Ekonomi Bilimleri Dergisi, -2010. Cilt 2, Sayı 2, -s. 65-72

4. Hammarberg Thomas. Avropa'da İnsan Hakları. –İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, 301 s.
5. Semiz Y. Çevre hakkı kavramı ve Avropa İnsan Hakları Mahkemesi'nin çevre hakkına yaklaşımı // Yüksek lisans tezi, -İstanbul, -2016, -253 s.
6. Agenda 21: [elektron resurs] – URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/outcomedocuments/agenda21> [son daxil olma tarixi: 25.04.2025]
7. Declaration of the united nations conference on tiie human environment: [elektron resurs] – URL: <https://docs.un.org/en/A/CONF.48/14/Rev.1> [son daxil olma tarixi: 25.04.2025]
8. Future We Want - Outcome document: [elektron resurs] – URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/futurewewant.html> [son daxil olma tarixi: 25.04.2025]
9. Johannesburg Declaration on Sustainable Development: [elektron resurs] – URL: https://www.un.org/esa/sustdev/documents/WSSD_POI_PD/English/POI_PD.htm [son daxil olma tarixi: 25.04.2025]
10. Rio Declaration on Environment and Development: [elektron resurs] – URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf [son daxil olma tarixi: 25.04.2025]
11. Statement of Principles for the Sustainable Management of Forests: [elektron resurs] – URL: https://www.mauricestrong.net/index.php?option=com_content&view=article&id=169:rio-statement-forests-management&catid=39&Itemid=89 [son daxil olma tarixi: 25.04.2025]
12. The First World Conference on The Environment: [elektron resurs] – URL: <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972> [son daxil olma tarixi: 25.04.2025]
13. World Charter for Nature: [elektron resurs] – URL: <https://digitallibrary.un.org/record/39295?v=pdf> [son daxil olma tarixi: 25.04.2025]

Фарид МУСАЕВ

РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРАВА НА ЖИЗНЬ В ЗДОРОВОЙ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЕ И ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА УРОВНЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

РЕЗЮМЕ

Как известно, права человека развиваются коллективно в ответ на проблемы, с которыми сталкиваются люди, и их растущие потребности. Препятствия на пути человека к жизни, соответствующей человеческому достоинству, увеличиваются с каждым днем. Поскольку цель прав человека выражается в построении жизни и мира, достойных человеческого достоинства, основная суть права на жизнь в здоровой окружающей среде заключается в предоставлении людям возможности жить в среде, соответствующей человеческому достоинству.

Тот факт, что экологические проблемы стали частью повседневной жизни и, в частности, влияют на здоровье человека, обусловил необходимость реализации мер по обеспечению права на жизнь в здоровой окружающей среде в современном мире не только на национальном, но и на международном уровне. Поэтому основной целью написания статьи было изучение регулирования права на жизнь в благоприятной окружающей среде на уровне международного права и анализ характерных особенностей действующих международно-правовых документов.

Ключевые слова: окружающая среда, экологические проблемы, права человека, изменение климата, глобальное потепление, Стокгольмская декларация, Рио-де-Жанейрская декларация.

Farid MUSAYEV

**REGULATION OF THE RIGHT TO LIVE IN A HEALTHY ENVIRONMENT
AND ENVIRONMENTAL PROTECTION AT THE LEVEL OF INTERNATIONAL LAW****SUMMARY**

As is known, human rights develop collectively in accordance with the problems faced by people and their growing needs. Obstacles on the path of a person to a life in accordance with human dignity are increasing every day. Since the purpose of human rights is expressed in building a life and a world worthy of human dignity, the main essence of the right to live in a healthy environment is to provide a person with the opportunity to live in an environment in accordance with human dignity.

The fact that environmental problems have become a part of everyday life and especially affect human health has necessitated the implementation of measures to ensure the right to live in a healthy environment in the modern world not only at the national level, but also at the international level. Therefore, the main purpose of writing the article was to study the regulation of the right to live in a healthy environment at the level of international law, to analyze the characteristic features of existing international legal documents.

Key words: environment, ecological problems, human rights, climate change, global warming, Stockholm Declaration, Rio Declaration.

Mirbaba AGHARAHIMOV

*Legal adviser of the “Forensic Psychiatric Expertise Center”
Department of the Ministry of health of the Republic of Azerbaijan
e-mail: mirbabaagarhimov@gmail.com*

CULTURAL HERITAGE OF AZERBAIJAN AND LEGAL ASPECTS OF ITS DIGITIZATION: HISTORICAL MONUMENTS, ARCHAEOLOGICAL SITES AND MUSEUMS

SUMMARY

This article discusses the legal issues of protecting cultural heritage as a valuable asset worthy of legal protection and protection, ownership, preservation and protection, appropriation and destruction in this area, Legal frameworks and the cooperation of all stakeholders including governments, communities and the private sector for their implementation are emphasized to address these challenges. At the same time, separate cultural heritage objects of Azerbaijan and the prospects of their digitization are discussed.

Key words: Azerbaijan, cultural heritage, digitization, legal aspects, historical monuments, archaeological sites, museums

The ancient history, numerous traditions, and distinctive art of Azerbaijan are all part of its rich cultural heritage. The nation's cultural heritage consists of both material and immaterial items, such as historic buildings, archeological sites, museums, music, dance, crafts, and oral traditions. These cultural treasures serve as a window into the history, values, and identity of the country and are essential to the growth of tourism, education, and sense of pride in the country. Cultural heritage is defined as the inherited tangible and intangible values, information, and creative expressions that communities, groups, and individuals acknowledge as a part of their cultural identity and legacy. Cultural, social, economic, and political factors all influence cultural heritage, which is a dynamic and diverse concept. Individuals, communities, and nations all share responsibility for preserving cultural heritage.

A new method of protecting and displaying cultural heritage has emerged: digitalization. It describes the process of converting analog item - such as old books, photographs, and artifacts - in-

to digital formats - such as digital photos, videos, and 3D models. Wider access to cultural heritage is made possible by digitalization, which also makes it easier to share information, ideas, and creativity. Additionally, it offers a way to safeguard cultural heritage against calamities, theft, and destruction. Digitalization has emerged as a crucial tool in Azerbaijan for safeguarding the nation's cultural heritage. The government, cultural institutions, and private organizations are actively working to digitize different facets of Azerbaijan's cultural heritage, including historical monuments, archaeological sites, and museums. Digitalization also brings up moral and legal concerns, like copyright, ownership, privacy, and access. In order to ensure the preservation, promotion, and sustainability of Azerbaijan's cultural heritage in the digital age, a comprehensive legal framework is required. We will cover the legal aspects of digitization, challenges with digital preservation, and opportunities with digital preservation in the sections that follow. As we mentioned, historical monuments, Archaeological objects, and museums are also protected digitally in

the world that is becoming digitized day by day, including in Azerbaijan. Let's consider the historical monuments in Azerbaijan from this point of view. Azerbaijan is home to a large number of historical structures that serve as symbols of the nation's rich cultural heritage. The digital preservation of these monuments is an essential component of cultural heritage preservation. Digital technologies like 3D scanning, photogrammetry, and laser scanning make it possible to create high-quality digital models that faithfully represent the structural characteristics of historic structures. These models can be used for a range of things, like research and educational materials as well as virtual tours [2]. The Maiden Tower, which is located in the center of Baku, is one such example of digital preservation of historical monuments in Azerbaijan. A very accurate digital model of the tower was produced after it was scanned using 3D laser technology. This model has been used to produce virtual tours of the tower that let users view it from various perspectives and angles.

Although digitization is an effective tool for protecting cultural heritage, it also raises ethical and moral issues. Historical monument preservation in Azerbaijan is governed by the Law on Protection and Use of Historical and Cultural Monuments. This law ensures that historical monuments are safeguarded from damage or destruction by outlining the procedures for maintaining and restoring them. Any actions taken to preserve or restore a historical monument, including digitization, must receive the appropriate authorities' approval, according to the law. This means that any efforts to preserve digital information must be legal and done so with the necessary permissions.

Like the Maiden Tower, the Shirvanshahlar Palace in Baku is also an essential historical monument in Azerbaijan that has been digitally preserved. This palace complex was built in the 15th century and served as the residence of the Shirvanshahs, the rulers of the Shirvan Empire. The palace complex consists of several buildings, including a mosque, a bathhouse, a mausoleum, and a palace. The digital preservation of the Shirvans-

hahlar Palace involved using 3D scanning technology to create a highly accurate digital model of the palace complex. The digital model is not only an accurate representation of the structural features of the palace but also includes detailed information about the interior of the buildings, the decorations, and the artifacts found within them. The digital preservation of the Shirvanshahlar Palace is an essential component of the effort to protect Azerbaijan's cultural heritage.

The digital model can be used in a range of educational and research activities, allowing people to explore the palace complex virtually and learn about its history and cultural significance. It can also be used to develop virtual tours, enabling people who are unable to visit the palace in person to experience it in a meaningful way. Furthermore, the digital preservation of the Shirvanshahlar Palace ensures that the palace complex is protected against damage or destruction caused by natural disasters, climate change, or human activities. If anything happens to the physical structure of the palace, the digital model can be used to create an accurate replica of the palace and preserve its cultural heritage for future generations.

While there are many opportunities for digital preservation to help preserve cultural heritage, there are also some difficulties. The expense of digitization is among the biggest obstacles. Digital imaging techniques like 3D scanning and laser scanning can be pricey and demand specialized tools and knowledge. The management and upkeep of digital models presents another difficulty [4]. It can be difficult to guarantee that digital models stay available and usable over time, and they need to be stored and maintained. Despite these obstacles, digital preservation offers numerous chances to preserve cultural heritage. Visitors can interact with historical monuments in novel and exciting ways by using digital models to create immersive experiences. Additionally, they can be employed to produce educational materials that advance knowledge and comprehension of cultural heritage. Finally, it should be noted that digital preservation is a crucial component of Azerbaijan's efforts to preserve its

cultural heritage. Although digital preservation presents some difficulties, it also offers many opportunities. Azerbaijan can make sure that its rich cultural heritage is available for future generations to appreciate and enjoy by using digital technologies to preserve historical monuments.

The preservation and display of cultural heritage rely heavily on museums. Museums in Azerbaijan house a wide variety of artifacts, from historic works to modern creations. It is possible to reach a larger audience, improve the educational value of the exhibits, and preserve the actual artifacts by digitizing museum collections. The process of digitizing museum artifacts entails turning real-world objects into digital replicas using a variety of imaging techniques, including 3D scanning and photogrammetry. Through virtual exhibitions, online galleries, and educational resources, digital preservation can offer access to museum collections. The National Museum of History and the Azerbaijan Carpet Museum in Azerbaijan have already begun to digitize their holdings in order to make them more accessible to a wider audience [5].

To ensure that the owners' rights to their cultural heritage are safeguarded, the legal aspects of digitization are essential. The laws governing museums, museum activities, and the preservation and use of historical and cultural landmarks in Azerbaijan serve as the country's legal foundation for cultural heritage protection. These laws outline the processes for digitization as well as the ownership, use, and protection of cultural heritage. There are additional difficulties associated with digitizing museum artifacts. The lack of technical infrastructure and expertise required for the digitization process is one of the major issues. Concerns about the authenticity of digital copies and the possibility of physical artifacts being harmed during the digitization process are also present. However, given that it can open up access to a larger audience, improve the educational value of exhibits, and preserve the actual artifacts, the advantages of digital preservation far outweigh the difficulties.

The preservation and display of the rich cultural heritage of Azerbaijan will benefit greatly

from the digitization of its cultural assets. A larger audience can have access to historical structures, archaeological sites, and museum artifacts through digitization, which can also improve the educational value of the displays and preserve the actual artifacts [6]. The legal aspects of digitization are crucial to ensure that the rights of the owners of cultural heritage are protected, and the challenges of digital preservation can be addressed through the development of technical infrastructure and expertise. An important opportunity for Azerbaijan to show off its extensive cultural heritage to the world is the digitization of its cultural heritage.

In accordance with the subject of my research, it is necessary to consider archaeological sites as mining heritage and to emphasize their digitalization in a special way. So that, the country of Azerbaijan is home to a large number of archaeological sites, each of which provides a window into the history of the nation. These sites' digitization can greatly improve our comprehension of the past and safeguard it for coming generations. A more thorough understanding of a site's layout and structures can be obtained thanks to the development of 3D models, photogrammetric surveys, and virtual reconstructions using digital technologies. Additionally, it is possible to use digital representations of archaeological sites in educational settings, giving students a more interactive and engaging way to explore and learn about the past.

Qobustan is a unique archaeological site located in Azerbaijan, known for its rock art and ancient petroglyphs. The site is a testament to the rich cultural heritage of Azerbaijan and provides insights into the lives and beliefs of the people who lived in the region thousands of years ago. The Qobustan site contains thousands of petroglyphs, which are images carved into rocks using stone tools. These petroglyphs depict a range of subjects, including hunting scenes, animals, people, and symbols. They provide evidence of the daily life, customs, and beliefs of the people who lived in the area during the Paleolithic, Neolithic, and Bronze ages [7].

The digital preservation of Qobustan's petroglyphs has been an important initiative to pro-

tect the site's cultural heritage. Using high-resolution photography and 3D scanning technology, a digital archive of the petroglyphs has been created. This archive provides a detailed record of the images, allowing researchers to study and analyze them without the risk of damaging the fragile rock surfaces. The digital preservation of Qobustan's petroglyphs also provides a means of sharing this important cultural heritage with people all over the world. Virtual tours and educational materials can be created using the digital archive, providing insights into the ancient culture and beliefs of the people who created the petroglyphs.

Important legal issues are raised by the digitization of archaeological sites, just like with historical monuments and museums. In the case of archaeological sites, where the data generated may contain sensitive information about the local communities' cultural heritage, it is especially important to determine who owns, has the right to use, and how to use the data generated through digitization. In order to allay these worries, Azerbaijani law declares that archaeological sites are state property and that any work done on them needs to be authorized by the responsible government body [8]. Although digitizing archaeological sites presents many opportunities for preservation and education, there are also a number of difficulties. The need for significant financial and technological resources to complete the work is one of the biggest challenges. In addition, digitization must be carried out without tampering with, damaging, or otherwise altering the authenticity and integrity of the site. In order to guarantee that the digital data will be accessible and usable for future generations, issues related to data storage, security, and accessibility must be addressed. Despite these obstacles, digitization presents Azerbaijan with enormous opportunities for the preservation and promotion of its cultural heritage. Azerbaijan can build a rich digital archive of its cultural heritage that can be accessed and appreciated by people all over the world by investing in the digitization of historical monuments, museums, and archaeological sites [9].

Copyright and intellectual property rights are two of the main legal issues surrounding the digi-

tization of cultural heritage. Taking pictures or making recordings of historical structures, archaeological sites, and museum items is a necessary step in the digitization process. These recordings or images could be covered by copyright or other intellectual property rights. Architectural, sculpture, and photographic works are all protected by copyright legislation in Azerbaijan. Because of this, it's crucial to get consent from the appropriate rights holders before digitizing cultural heritage and making it accessible online.

Data security and privacy issues are also brought up by the digitization of cultural heritage. The digitized content may contain private information and sensitive data, including pictures or recordings of sacred places or rituals. The Law on Personal Data Protection in Azerbaijan governs how personal data is processed and safeguards people's right to privacy. Before digitizing cultural heritage and making it accessible online, it is crucial to verify that all required permissions and consents have been obtained.

Access and ownership represent another legal aspect of digitization. Wider access to these treasures is made possible by digitizing cultural heritage, but it's crucial to make sure that this access is given in an ethical and responsible way. In Azerbaijan, the ownership and administration of museum collections are outlined in the Law on Museums and Museum Exhibitions. Therefore, before digitizing and making cultural heritage objects accessible online, it is crucial to take into account the ownership and access rights of those objects [10].

In conclusion, Azerbaijan has a rich and varied cultural heritage, which includes historical buildings, archeological sites, and museum artifacts. Digitization is an effective way to preserve and promote cultural heritage, but it also poses challenges related to legal aspects, such as copyright, intellectual property rights, data protection, privacy, access, and ownership [11]. Therefore, a comprehensive strategy that includes digital preservation and legal protection is required for the protection of Azerbaijan's cultural heritage.

At the same time, it is important to note that digital preservation of cultural heritage is a conti-

nuous process that requires continuous efforts and improvements. In Azerbaijan, the government has taken initiatives to promote the digitalization of cultural heritage, such as the establishment of the National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi, and the National Library of Azerbaijan. In addition, the cooperation with international organizations like UNESCO has facilitated the development of best practices and standards for digital preservation of cultural heritage. In the future, it is essential to continue investing in digital technologies, train-

ing experts in digital preservation, and developing legal frameworks that support the digitization of cultural heritage while ensuring the protection of intellectual property rights and privacy.

Overall, the preservation and promotion of cultural heritage in Azerbaijan through digitalization will help to safeguard the country's identity, promote tourism, and contribute to the global understanding of the country's history and culture. This can be achieved through collaboration between government agencies, cultural institutions, and technology experts.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Digital Heritage in Azerbaijan: Preservation, Access, and Legal Framework" by Shahin Novruzlu and Kamran Aliyev. (<https://www.mdpi.com/2571-9408/2/2/9>)
2. "Cultural heritage and digitization: Issues and challenges" by Eleni Bozia and Maria Economou. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212017313001243>)
3. <https://e-qanun.az/framework/3526>
4. "The Digitization of Cultural Heritage: Challenges and Opportunities" by Anastasia Karagianni and Athanasios Voulodimos. (<https://www.mdpi.com/2504-3900/60/1/28>)
5. "Azerbaijani Cultural Heritage" by the Ministry of Culture of Azerbaijan (<https://mct.gov.az/en/pages/51>)
6. "Azerbaijan's Rich Cultural Heritage" by Azerbaijan International magazine (https://azer.com/aiweb/categories/magazine/63_folder/63_articles/63_cultural_heritage.html)
7. "Intangible Cultural Heritage of Azerbaijan" by UNESCO (<https://ich.unesco.org/en/lists?country=AZ>)
8. "Azerbaijani Cultural Heritage" by the Ministry of Culture of Azerbaijan (<https://mct.gov.az/en/pages/51>)
9. "Intangible Cultural Heritage of Azerbaijan" by UNESCO (<https://ich.unesco.org/en/lists?country=AZ>)
10. "Azerbaijan's Rich Cultural Heritage" by Azerbaijan International magazine (https://azer.com/aiweb/categories/magazine/63_folder/63_articles/63_cultural_heritage.html)
11. Azərbaycan Respublikasının "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Qanunu, <https://e-qanun.az/framework/3525>

Mirbaba AĞARƏHİMOV
<https://doi.org/10.6213/AIGA9904>

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İRSİ VƏ ONUN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASININ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ: TARİXİ ABİDƏLƏR, ARXEOLÖJİ OBYEKTlər VƏ MUZEYLƏR

XÜLASƏ

Bu məqalədə hüquqi müdafiəyə və mühafizəyə layiq dəyərli sərvət kimi mədəni irsin qorunmasının hüquqi məsələləri müzakirə olunur, bu sahədə mülkiyyət, qorunma və mühafizə, mənimsənilməsi və məhv edilməsi, hüquqi bazalar və onların həyata keçirilməsi üçün bütün maraqlı tərəflərin, o cümlədən hökumətlərin, ictimai birliklərin və özəl sektorun əməkdaşlığı bu problemlərin həlli üçün vurğulanır. Eyni zamanda, Azərbaycanın ayrı-ayrı mədəni irs obyektləri və onların rəqəmsallaşdırılması perspektivləri müzakirə olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, mədəni irs, rəqəmsallaşma, hüquqi aspektlər, tarixi abidələr, arxeoloji obyektlər, muzeylər

Мирбаба АГАРАГИМОВ

**КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ЕГО ОЦИФРОВКИ:
ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ, АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБЪЕКТЫ И МУЗЕИ****РЕЗЮМЕ**

В этой статье правовая охрана культурного наследия и его защита как ценного актива обсуждаются в контексте регулирования и правовой защиты, собственности, сохранения и защиты, а также предотвращения уничтожения в этой области. Правовые основы решения этих проблем и постановления по их реализации, подчеркивается сотрудничество всех заинтересованных сторон, включая сообщества и частный сектор. В то же время, отдельные объекты культурного наследия Азербайджана и перспективы их оцифровки обсуждаются и выдвигаются предложения.

Ключевые слова: Азербайджан, культурное наследие, цифровизация, правовые аспекты, исторические памятники, археологические объекты, музеи.

Şamxal MƏMMƏDLİ

Milli Aviasiya Akademiyasının magistrantı
e-mail: mammadlishamxal@gmail.com

<https://doi.org/10.6213/VHDT1449>

HAKİMİYYƏTLƏR BÖLGÜSÜ BAXIMINDAN KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİNİN QANUNVERİCİLİK ORQANININ FƏALİYYƏTİNƏ NƏZARƏTİ

XÜLASƏ

Dövlət xalq tərəfindən suveren varlıq kimi formalaşdırılan və onun rifahı, həmçinin xoşbəxtliyi məqsədilə fəaliyyət göstərən bir sistemdir ki, bu sistem başlanğıcını konstitusiyadan götürür. Hər bir sistemdə olduğu kimi, dövlətin də mövcudluq prinsipi sistemaltı elementlərə, onların qarşılıqlı əlaqəsinə və hakimiyyət səlahiyyətlərinin, yəni dövlətin gücünün bu sistemaltı elementlər arasında düzgün, harmonik şəkildə bölüşdürülməsinə əsaslanır. Bu mənada dövlətin spesifik əlaməti olan hakimiyyət xüsusiyyəti müxtəlif orqanlar arasında bölünür və çünki bir sistemaltı elementin bütün hakimiyyət səlahiyyətlərini əlində cəmləşdirməsi bu səlahiyyətlərin istismar olunmasına, xalqın iradəsinin müvafiq orqan tərəfindən istismarına səbəb olmaqla despotik və nəzarət imkanı olmayan bir rejimin təməlini qoyur. Bu zaman həmin struktur istədiyi qanunu qəbul edə, onu istədiyi kimi icra edə, hətta icrasının şərtlərini belə müəyyən edə bilər. Bu zaman da həmin orqanın istər-istəməz öz mənafeyi naminə bu hakimiyyət səlahiyyətlərini həyata keçirməsi qaçınılmaq olmur. Məhz buna görə də hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi formalaşır və icra, qanunvericilik, məhkəmə hakimiyyətlərinin müstəqil, lakin qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsi fikri dövlət idarəetməsində mənimsənilir. Bu zaman dövlətin və cəmiyyətin davranış qaydalarını müəyyən edən normalar qanunverici orqan tərəfindən qəbul olunur və bu da açıq şəkildə göstərir ki, həm xalqın iradəsini dolaylı yolla ifadə baxımından, həm də hər bir dövlət strukturunun, eləcə də cəmiyyətin fəaliyyət normalarını müəyyən etməsi baxımından parlamentin rolu hakimiyyət bölgüsündə olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hər bir hakimiyyət qolunun fəaliyyətində özbaşınalığın yaxud yarana biləcək səhvlərin qarşısının alınması üçün nəzarət mexanizminin mövcudluğunun labüdlüüyü ilə əlaqədar parlamentin də üzərində belə bir nəzarətin yaranması fikri ortaya çıxır ki, bu nəzarəti Konstitusiya nəzarəti orqanı kimi Konstitusiya Məhkəməsi həyata keçirir.

Bu baxımdan Konstitusiya Məhkəməsinin dövlət hakimiyyət sistemində yeri və əhəmiyyəti dövlətin və cəmiyyətin necə fəaliyyət göstərməli olması ilə bağlı normaların, yəni qanunların kolliziyadan kənar, hüquqa və ilk növbədə, konstitusiyaya uyğun şəkildə mövcudluğuna nəzarət mexanizmini özündə ehtiva etməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır ki, bu dövlət həyatının ən önəmli hissəsini əhatə edir. Çünki nə icra, nə də məhkəmə hakimiyyəti bu nəzarəti təmin edə bilmir. Digər tərəfdən qanunların icrası və onların pozulmasına nəzarət mexanizminin mövcudluğundan öncə həmin qanunların özünün iyerarxik şəkildə ziddiyyətsiz və hüquqa uyğun sürətdə mövcud olmaları gərəkdir. Əks halda, hüquqi baxımdan naqis qanunların icrasına və onların pozulmasının qarşısının alınması dövlət və cəmiyyət düzəni baxımından olduqca zərərli olacaqdır. Beləliklə, Konstitusiya Məhkəməsi hakimiyyət bölgüsünün yaranma səbəbi olan nəzarət funksiyasını tamamlayır və hakimiyyət sistemində özünəməxsus yer tutur ki, bu fikir mövzumuzun araşdırılması zamanı əsas dayaq nöqtəsi olacaqdır.

Açar sözlər: Konstitusiya, konstitusion quruluş, Konstitusiya nəzarəti, Konstitusiya Məhkəməsi, hakimiyyətlər bölgüsü, qanunverici hakimiyyət, dövlət, nəzarət funksiyası

Giriş. Konstitusiya nəzarəti mexanizmi hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin təmini baxımından böyük əhəmiyyət ərz edir. Xalqı dövlət idarəçiliyindəki öz-

başınalıqdan qorumaq, həmçinin dövlət hakimiyyət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi zamanı insan hüquq və azadlıqlarının qorunması baxımından hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi və onun

tələbinə görə qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin ayrılması, yəni fərqli orqanlar tərəfindən sözügedən hakimiyyətlərə aid səlahiyyətlərin realizə edilməsi və onların fəaliyyətlərinə bir-biri tərəfindən nəzarət edilməsi mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur. Bu qarşılıqlı tənzimləmələrə misal olaraq deyə bilərik ki, bir sıra ölkələrdə qanunlar qanunverici orqan tərəfindən qəbul edilir, lakin prezident tərəfindən imzalanmazsa qüvvəyə minmir yaxud müəyyən vəzifələrin tutulması qanunverici və icra hakimiyyəti orqanlarının razılaşması ilə həyata keçir və s. Bununla belə öz səlahiyyətləri çərçivəsində bu orqanlar müstəqildirlər, onların bir-birinin fəaliyyətinə birbaşa müdaxiləsi yolverilməzdir və bir-birlərinə təbə deyillər.

Bu hakimiyyət qollarının hər biri öz nəzarət mexanizminə də malikdir. Məsələn, birinci instansiya məhkəməsinin təqsirləndirilən fiziki şəxs barəsində qəbul etdiyi hökmdən şikayət mexanizmi ali instansiya məhkəməsinə qədər uzanan bir pillə ilə təmin edilmişdir. İcra hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdiyi aktlardan həmin orqana, məhkəməyə yaxud yuxarı orqanlara şikayət mexanizmi də nəzərdə tutulmuşdur. Lakin parlamentin fəaliyyəti, yəni qanunyaratma fəaliyyəti ilə bağlı belə bir mexanizm konstitusion nəzarət olmadan mümkün deyildir. Düşünək ki, konstitusiyaya zidd hər hansı bir qanun qəbul olunub yaxud hansısa bir hüquq sahəsində qəbul olunan spesifik qanunlar ilə məcəllədəki müvafiq maddələr arasında kolliziya mövcuddur. Bu halda sözügedən ziddiyyətlərin aradan qaldırılması yaxud qanunun ləğv olunması ilə bağlı haraya müraciət etmək lazımdır? Bu funksiya nə icra hakimiyyəti orqanına, nə də instantiv məhkəmə hakimiyyəti orqanına məxsus deyil və olmamalıdır da, çünki bu zaman həm onların qanunverici hakimiyyətin fəaliyyətinə müdaxilə imkanları yaranacaq, həm də iş yükləri artacaqdır. Bu problemlərin qarşısının alınması üçün heç bir dövlət hakimiyyət orqanına təbə olmayan və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarından da bir sıra spesifik cəhətləri ilə fərqlənən bir strukturun yaradılması zərurəti ortaya çıxır ki, bu struktur Konstitusiyaya Məhkəməsidir. Əlbəttə, Konstitusiyaya Məhkəməsinin formalaşması ilə bağlı ədəbiyyatda yekdil bir fikir mövcud deyil.

Bir sıra müəlliflər bu orqanın müstəqil bir hakimiyyət qolu kimi suverenlik qazanacağını və dövlət idarəçiliyində hakimiyyətlər bölgüsü baxımından tarazlığı pozacağı kimi fikirləri də irəli sürmüşlər. Bu baxımdan araşdırmamız Konstitusiyaya Məhkəməsinin dövlət hakimiyyət sistemindeki yeri və konstitusion nəzarət mexanizmini özündə daşması baxımından əhəmiyyətinə yönələcəkdir. Bununla əlaqədar müxtəlif fikirlər əl alınacaq və Konstitusiyaya nəzarətinin mövcudluğunun dövlət idarəçiliyində həqiqətən də gərəkli olub-olmadığı fikri nəzərdən keçiriləcəkdir.

Araşdırma zamanı dövlətin özünün mövcudluğunun mahiyyətinə və hüquqla əlaqəsinə qısaca toxunulacaq və bununla bağlı klassik qaynaqlara müraciət olunacaqdır. Daha sonra dövlətin formalaşmasında hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin və konstitusion nəzarətin niyə həyatı önəm daşdığı məsələsi müzakirə olunacaq və sonda bu nəzarəti həyata keçirən orqan kimi Konstitusiyaya Məhkəməsinin dövlət quruculuğunda və hakimiyyət bölgüsündəki əhəmiyyəti incələyəcəkdir. Bu araşdırma ərzində isə analiz və tarixilik metodu rəhbər tutulacaqdır.

Əsas hissə. Dövlət, eləcə də onun fəaliyyətinin ayrılmaz prinsipinə çevrilmiş hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi haqqında danışarkən, ilk növbədə, bu anlayışların məzmununa toxunmaq gərəklidir. Dövlət nədir? Hər bir dövlət özündə bir növ münasibəti təmsil edir, bütün münasibətlər hər hansı rifah naminə təşkil edilirsə, onda aydındır ki, bütün münasibətlər bu və ya digər rifaha doğru yönəlir. Bu münasibətlərdən ən əhəmiyyətli isə məntiq etibarilə daha çox insanın rifahına yönələn münasibətdir ki, bu da dövlət adlanır [4, s.9]. Dövlətin əsasında duran cəmiyyət, yəni insanların vahid məqsədə, xoşbəxt həyata yönələn birliyi isə fərdlərdən təşkil olunmuşdur. Məhz insanların xoşbəxt yaşamını təmin edən cəmiyyət düzəni bütün digər haqların təməli olan müqəddəs bir haqdır [8, s.19]. İnsanın təbii məqsədi olan xoşbəxtliyə ancaq dövlətin mövcud olduğu şəraitdə nail olmaq olar [10, s.125]. Bu mənada dövlət xoşbəxt yaşam üçün birləşən insanların kamil icmasıdır. Dövlətin və hüququn məqsədi insanların yaxşılığıdır [11, s.43]. Cəmiyyətin yaranması ilə bağlı qeyd edə bilərik ki, insanların

hüququ bir-biriləri tərəfindən şəxsi maraq və mənafeləri naminə pozula bilir və bu xaotik münasibətlər şəraitində hər kəs zərər təhdidi altında olur. Bu səbəbdən də insanlar hüquq və azadlıqlarını qorumaq və zərər görmədən yaşamaq üçün bir-biriləri ilə müəyyən qaydalara tabe olacaqları barədə razılaşırlar ki, bu qaydalar sözügedən hüquq və azadlıqların təminatı, qorunmasına və onları pozan kəslərin cəzalandırılmasına yönəlir. Məqsəd odur ki, insanlar müvafiq pozuntuları törətməkdən çəkinsin, beləliklə də, pozuntuların sayının artması ilə yenidən kaos yaranmasın. Beləliklə, “ictimai anlaşma” ilə cəmiyyət yaranır. Dövlət vahid məqsəd və səbəblərlə bir araya gələn insanlar tərəfindən yaradılan bir təsisat kimi, onu yaranan subyekt olaraq suveren varlıq kimi millət adlanan cəmiyyətin maraq və mənafeələrinin təminatı olunması məqsədlə mövcud olur. Üzvlərindən hər birinin canını, malını bütün ortaq güclə müdafiə edib qoruyan elə bir cəmiyyət növü tapılmalı ki, orada hər insan həm hər kəslə birləşdiyi halda yenə öz ixtiyarında qalsın, həm də əvvəlki qədər azad olsun. İctimai sözləşmənin həll yolunu tapdığı əsas məsələ budur. Üzvləri bu cəmiyyətə sahib olduğu zaman ona dövlət (etat) deyirlər [8]. Yəni insanlar dövlətin yaranması ilə mütləq azadlıqlarını itirmiş kimi görünsələr belə, əslində hüquq və azadlıqlarının təminat mexanizmlərinin əldə olunması nöqtəyi-nəzərindən dövlətin yaranması ilə əminliyədə olur və azad, daha qorxusuz yaşama imkanı əldə edirlər. Dövlətin yaranma səbəblərinə gəldikdə isə, dediklərimizin hamısından aydın olur ki, hər bir insan həm hüquq, həm də psixologiya baxımından “persona” (şəxsiyyət) olmaqla psixoloji baxımdan xoşbəxt və rifah içində yaşamaq, təhlükəsizlik, mülkiyyət kimi şeylərə zəruri ehtiyac hiss edir. Beləliklə də bunları əldə etməyin yollarını axtarır, son nöqtədə insanlar dövləti yaradırlar. İnsanlar cəmiyyət halında birləşməklə xarici dövlətlərin yaxud insan toplumlarının hücumlarından daha effektiv şəkildə müdafiə imkanı əldə edirlər, eyni zamanda birlikdə əmək fəaliyyəti göstərərək və mal mübadiləsi prosesinə girərək məişət ehtiyaclarını ödəyirlər, beləliklə də psixoloji olaraq özlərini əminliyədə hiss edirlər. Çünki vəhşi təbiətin qoynunda insanlar sözün əsl mənasında haqq sa-

hibi subyektlər ola bilmirlər, kaos ortamında insanlar bir-birilərinin malını qəsb edir, bir-birilərinə qətlə yetirə bilir və s. aktları törədərək, bir sözlə, istədiklərini edərək yaşayırlar, lakin bu xaotik vəziyyət insanların ölümünə və müxtəlif həyatı çətinliklərə səbəb olur ki, heç bir kəs bu hərəkətlərdən sığorta olunmur. Bu da insanlar üçün arzuolunmazdır. Bu kimi halların tənzimlənməsi mexanizmi pərakəndə şəkildə deyil, cəmiyyətin və onun son məhsulu kimi dövlətin suveren varlıq kimi təsis edildiyi halda mümkün olur. Çünki dövləti təsis etmək istəyən insanlar bütövlükdə, hamısı birlikdə ictimai anlaşmaya girərək öz davranış imkanlarının qeyri-məhdud mütləqiyyətdən vaz keçməyə, yəni sadəcə bir qrup insan dövləti təsis edərək əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq istəsələr, digər insanlar üçün hədəfə çevrilirlər. Çünki bəzi kəslər öz mütləq azadlıqlarından vaz keçməyiblər və hələ hamı üzərində qüvvə sahibi bir mexanizm yoxdur. İnsanların digərlərinə məxsus iqtisadi xarakterli nemətləri əldə etmək azadlığı kimi mütləq haqlarından vaz keçməsi başqa şəxslərin mülkiyyət haqları olan şeylərdən istifadəsinə mane olmamağa yönəlir ki, başqa şəxslər də həmin o şəxsə qarşı, beləliklə, bütün cəmiyyət üzvləri bir-birilərinə qarşı eyni mövqedən çıxış etməklə bir-birilərinin xüsusi mülkiyyət haqlarını tanıyırlar. Əks halda, bir insan başqasının, bir başqası isə onun haqqına təcavüz edə bilir və xaotik vəziyyət zəncirvari hal alır. Beləliklə, hamı bir-birinin maraq və mənafeyini pozmamaqla, öz maraq və mənafeyini də qorumuş olur, bununla da əslində öz faydası üçün addım atmış olur. Çünki bir insan öz mütləq azadlığından vaz keçirsə, başqasından da bunu gözləyir. Nəticə etibarilə, insanlar bunu iradi şəkildə edirlər və iradi hər bir hərəkətlə insan fayda əldə etməyi ümid edir [13, s.103]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz əsaslarla insanlar maraq və mənafeələrinin şəxsi mühakimələri nəticəsində toqquşmasının qarşısını almaq üçün özləri üzərində hakimiyyət səlahiyyətlərini müəyyən bir subyektə ötürürlər. Hüquqşünas alim Hayati Hazırın dövlətə verdiyi anlayış qeyd etdiyimiz fikirlərin ümumi nəticəsini ifadə edir: “Dövlət müəyyən bir ölkədə məskunlaşan və hakimiyyət mexanizminə sahib bir subyekt tərəfindən idarə olunan cəmiyyətin

meydana gətirdiyi siyasi təsisatdır” [12, s.327].

Göründüyü kimi, dövlət cəmiyyət tərəfindən yaradılmaqla müvafiq toplumun maraqlarına xidmət edən və bu zaman da özünəməxsus cəhət kimi hakimiyyətdən istifadə edən bir təsisatdır. Bildiyimiz kimi, dövlətin də, cəmiyyətin də mövcud olması üçün hüquq və qanunun mövcudluğu gərəklidir. Necə ki, hər bir canlı varlıq müəyyən bir davranış sistemi əsasında hərəkət edir və yaşayır, həmin qaydalar dövlət və cəmiyyət üçün yaradıldıqda hüquq adını alır. Bu qaydalar cəmiyyət və dövlət həyatının hər bir sahəsinə təsir edir. Ailədaxili münasibətlərdən tutmuş, dövlət orqanlarının qarşılıqlı münasibətlərinə qədər ən müxtəlif məsələlərə toxunan hüquq, təbii ki, mürəkkəbləşir və bir növ ixtisaslaşır [15, s.18].

Anlayışdan göründüyü kimi, hüquq insanı sosial fərd, yəni cəmiyyət üzvü kimi xarakterizə edən və dövlət tərəfindən pozitivləşdirilən, yəni qanunvericilik normalarında təsbit edilən davranış qaydalarının sistemidir. O, ictimai münasibətləri nizama salan normalar sistemi kimi də ifadə oluna bilər.

Eyni zamanda, dövlət orqanları da öz fəaliyyətlərini yazılı şəkildə qəbul olunmuş hüquqi aktlar əsasında həyata keçirirlər. Bu qanunlar xalqın iradəsini təmsil edən qanunverici orqan tərəfindən qəbul olunur. Dolayısıyla da, dövlət hakimiyyət orqanları xalqın iradəsi əsasında fəaliyyət göstərir.

Dövlətin necə idarə olunması, hərəkət qaydalarının necə müəyyən ediləcəyi, hansı sferalarda fəaliyyət göstərəcəyi, bu fəaliyyəti hansı sistemli elementlər və prosedurlar vasitəsilə gerçəkləşdirəcəyi, bu qaydaların pozulması ilə bağlı hansı tədbirlərin görülməyi ilə bağlı təməl fikirlər hakimiyyətlərin mövcudluğu fikrini avtomatik olaraq doğurmuşdur. Çünki dövlətin necə idarə olunması və bu qaydaların necə müəyyən ediləcəyi, hansı sferalarda fəaliyyət göstərəcəyi ilə bağlı qanunlar qəbul olunur ki, onların qəbulu səlahiyyəti bir subyekt kimi qanunverici hakimiyyət orqanının əlindədir. Bu qanunların icra olunması, yəni yerinə yetirilməsi və icrasına nəzarətlə bağlı səlahiyyətlər isə icra hakimiyyətinə xasdır. Bununla yanaşı, icra hakimiyyəti orqanları da öz

səlahiyyətləri çərçivəsində müəyyən aktlar qəbul etmək imkanına malik olurlar. Dövlət tərəfindən müəyyən olunan davranış qaydalarının pozulmasının ədalət mühakiməsi çərçivəsində qiymətləndirilməsi ilə bağlı olaraq məsuliyyətə cəlb olunma və cəza tədbirlərinin tətbiqi məsələsində, eləcə də hüquqi mübahisələrin həll edilməsi ilə bağlı olaraq məhkəmə hakimiyyəti formalaşır. Bu hakimiyyət qollarının tək bir subyektin əlində cəmləşməsi həm hakimiyyət səlahiyyətlərinin realizəsi zamanı obyektiv nəzarət imkanını aradan qaldırır, həm də insan hüquq və azadlıqlarının müvafiq subyektin maraq və mənafeyi pozulması riskini yaradır. Lakin hakimiyyət səlahiyyətləri bir neçə subyekt arasında bölündükdə və onların fəaliyyətinə nəzarət mexanizmi mövcud olduqda insanların hüquq və azadlıqlarının pozulmasına səbəb olacaq vahid bir maraq və mənafe dairəsi mövcud olmur. Digər tərəfdən də bir subyekt tərəfindən dövlət həyatının bütün sferalarında fəaliyyətin həyata keçirilməsi iş yükü baxımından olduqca çətinlik yaradır ki, bununla bağlı da fərqli subyektləri əhatə edəcək şəkildə müstəqil fəaliyyət dairəsi çərçivəsində hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi formalaşır.

Antik dövrlərdən bəri hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin mövcudluğu ilə bağlı fikirlər mövcud olmuş və özünün ən mühüm inkişaf mərhələsinə baron Monteskyö ilə çatmışdır. Monteskyö hakimiyyət bölgüsü prinsipini müasir dövrdə istifadə olunan formada, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti qolları ilə formülə etmişdir [3, s.47]. O, siyasi azadlığın təmin edilməsi baxımından bu üç hakimiyyət qolunu bir-birindən ayırmışdır. Əgər bir dövlətdə bütün bunlar bir subyektin əlində cəmləşsə, insanların hüquq və azadlıqları aradan qalxar. Əlqərəz, bu üç hakimiyyət qolu istər bir nəfər, istərsə dövlət məmurları, istər xalq, istərsə də aristokratlar olsun müəyyən bir şəxsin və ya zümrənin əlində toplandığı təqdirdə dövlətdəki hər şey dağılmağa üz tutacaqdır [3, s.50].

Bu tarazlıq-nəzarət mexanizmi ilə bağlı hakimiyyət bölgüsü prinsipinin memarı sayılan Monteskyö bir sıra fikirlər irəli sürmüşdür, lakin o, qanunlar arasında, eyni zamanda konstitusiya ilə digər qanunvericilik aktları arasında ziddiyyət yaranacağı təqdirdə, bu ziddiyyətlərin həlli ilə

bağlı konkret bir mexanizm ortaya qoymamışdır. Düşünsək ki, qanunverici hakimiyyət müəyyən bir qanunvericilik aktını qəbul etdi və daha sonra həmin akt qüvvəyə mindi. Qanunvericilik fəaliyyəti zamanı qəbul olunan aktlar arasında ziddiyyət yaranması yaxud icra hakimiyyət qolu tərəfindən qəbul edilən hüquqi aktların daha yuxarı iyerarxik aktlarla kolliziya yaratması ilə bağlı problemlərin həlli, yəni müvafiq aktların müddəalarında dəyişiklik edilməsi yaxud qüvvədən salınması ilə bağlı nə icra, nə qanunverici, nə də instantiv məhkəmə orqanlarına bir səlahiyyət verilməmişdir ki, bu təbiidir. Belə ki, qanunverici hakimiyyətə bu səlahiyyətin verilməsi ona görə əbəsdir ki, bir orqanın özünün fəaliyyətinə obyektiv nəzarət etməsi hər zaman mümkün olmur. Çünki aktı qəbul edən subyekt onu hansısa bir əsasla qəbul edir və öz mövqeyinə zidd şəkildə həmin aktı dəyişdirməsi yaxud ləğv etməsi gözlənilən nəticəni verəcək bir proses olmayacaqdır. Çünki heç kəs öz işində hakim ola bilməz [13, s.123]. Digər tərəfdən, həmin orqan öz nüfuzunu müvafiq aktın qəbulu zamanı hüquqi ziddiyyətə yol verdiyini qəbul edərək zədələmək istəməyəcəkdir. İcra hakimiyyətinin belə bir funksiya daşımamasından isə, ümumiyyətlə, söhbət gedə bilməz. Çünki bu zaman icra hakimiyyəti öz mənafeyinə uyğun şəkildə qanunlara müdaxilə imkanına malik olacaqdır. Beləliklə, icra hakimiyyəti orqanları öz səlahiyyətlərini artırmaq məqsədilə müvafiq qanunvericilik aktlarına müdaxilə imkanına malik olacaqlar. Instantiv məhkəmə orqanları isə öz xarakteri etibarilə belə bir nəzarət mexanizmini ona görə daşımamalıdır ki, bu həm qanunverici hakimiyyətə məhkəmə hakimiyyəti sisteminin xeyrinə müdaxilə imkanını yaradır, həm də məhkəmələrin iş yükünü artırır. Dolayısı ilə qanunların və qanunaltı aktların dövlətin təməl aktı olan konstitusiyaya və hüquqa uyğunluğu ilə bağlı nəzarət mexanizmi müstəqil bir orqana aid olmalıdır ki, bu orqan Konstitusiya Məhkəməsidir. Eyni zamanda onun bu fəaliyyəti müvafiq subyektlərin müraciətinə əsaslanmalı, Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətləri bu çərçivədə müvafiq aktın konstitusiyaya uyğunluğunun müəyyən edilməsi ilə bağlı olmalıdır ki, bu orqan öz maraq və mənafeyi naminə fəaliyyət göstərə bil-

məsini və istədiyi zaman qərar qəbul edə bilməsin. Əgər biz konstitusiyaya əsaslanan demokratiyadan danışırıqsa, hüququn aliliyinin bərqərar olması, eləcə də əsas insan hüquq və azadlıqlarının qanunların qəbulu nəticəsində pozulmasının qarşısının alınması baxımından konstitusiya nəzarətinin mövcudluğu böyük önəm daşıyır [9, s.2].

Konstitusiya nəzarətinin digər bir funksiyası da hakimiyyət qolları arasındakı səlahiyyət bölgüsü ilə bağlı mübahisələrin həllidir ki, bu da müstəqil bir orqana həvalə edilməlidir. Çünki aralarında mübahisə olan orqana bu tip mübahisələrin həlli həvalə olunsa, onlar öz maraq və mənafevləri nöqtəyi-nəzərindən çıxış edəcəklər ki, bu zaman obyektivlik pozulduğu kimi, mübahisə daha da dərinləşəcək. Ədəbiyyatda bununla yanaşı, bu nəzarət mexanizminin də konstitution nəzarət adlandırıldığı məlumdur. Hesab edirik ki, qanunların iyerarxiyası və hakimiyyət qolları arasındakı tarazlıq prinsipi konstitusiyada əks olunduğuna görə, bununla əlaqədar qanunvericilik hakimiyyətinə, hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət prinsipi, eləcə də hakimiyyət qolları arasındakı mübahisələrin həlli konstitusiya nəzarəti adı ilə ifadə olunur. Bu nəzarəti həyata keçirən orqan bir sıra Avropa dövlətlərində (məsələn, Çexiya, Polşa, Macarıstan, Avstriya), Türkiyədə, həmçinin Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya Məhkəməsi adlandırıldığına görə, biz də konstitution nəzarət orqanının adını bu şəkildə qeyd etdik, əks halda bu nəzarəti həyata keçirməli olan orqan və onun adı ilə bağlı fikirləri daha öncədən müzakirə etməli olacaqdıq ki, bununla mövzumuz başqa səmtə yönələcəkdə.

Konstitusiya nəzarəti dövlət başçısı, parlament, hökumət və s. tərəfindən həyata keçirildiyi halda “siyasi konstitusiya nəzarəti” adlandırılır. Lakin daha tutarlı formada konstitusiya nəzarəti özünün xüsusi konstitusiya səlahiyyətləri çərçivəsində və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə proseduru vasitəsilə spesifik məhkəmə instansiyası tərəfindən təmin edilir. Bu zaman qanunun və ya onun bir hissəsinin konstitusiyaya uyğunluğu üzrə qəti qərar qəbul edilir. Siyasi konstitusiya nəzarətindən fərqli olaraq konstitusiya nəzarətinin məhkəmə sistemi, bir qayda olaraq, inkişaf etmiş, demokratik təsisatlara ma-

lik olan, “hakimiyyətlərin bölgüsü” prinsipini qəbul etmiş dövlətlərdə daha geniş formada tətbiq edilir.

Ədəbiyyatda konstitusiyaya nəzarətinin xarakteri ilə bağlı əsas mübahisə siyasi konstitusiyaya nəzarətinin yaxud məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilən konstitusiyaya nəzarətinin daha düzgün və effektiv olması ətrafında gedir [6, s.13]. Bu müzakirə həmçinin Konstitusiyaya Məhkəməsinin rolunun dövlət sistemində müəyyən edilməsi baxımından böyük önəm daşıyır. Belə ki, bir qrup alim konstitusiyaya nəzarətinin normativ-hüquqi aktı qəbul edən orqanın özü tərəfindən həyata keçirilməsinə (siyasi konstitusiyaya nəzarətinə) tərəfdar çıxırlar, digər qrup isə bu funksiyanın məhkəmə xarakterli ayrıca bir orqan (ümumi məhkəmələr və ya bu məqsədlə yaradılmış ayrıca orqan) tərəfindən həyata keçirilməsinə düzgün hesab edirlər. Bir çox müəlliflər (N.Nikiforov, J.Tonissen və b.) “konstitusiyaya nəzarətinin məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi zamanı hakimiyyətlər bölgüsü” prinsipinin pozulduğu faktına istinad edirlər. Hesab edilir ki, təyinetmə əsasında təşkil olunan və kiçik heyətə malik olan bir orqanın dövlət strukturu iyerarxiyasında ümumi seçkilər əsasında təşkil olunmuş bir orqandan, yəni parlamentdən yüksəkdə durması seçkili orqanların aliliyi prinsipinə və hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə ziddir. Bu fikri müdafiə edən müəlliflərə görə, məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilən nəzarət qanunverici hakimiyyətin suverenliyinin inkarından başqa bir şey deyil. Bu da bizim konstitusiyaya təşkilatımızın əsası olan hakimiyyətin bölünməsinin inkarına gətirib çıxarır. Qanunverici hakimiyyət qanun qəbul edir, məhkəmə hakimiyyəti onu tətbiq edir, icraedici hakimiyyət isə onların həyata keçirilməsinə çalışır. Bu hakimiyyətlərin hər biri onlar üçün müəyyənləşdirilmiş sərhəddə dayanmalıdır. Məhkəmələr qanunlara nəzarət etmək və dəyişdirmək üçün deyil, onları tətbiq etmək üçün yaradılmışdır. Onlar necəliyindən asılı olmayaraq, qanunverici hakimiyyətin göstərişlərinin tətbiqini təmin etməlidirlər.

Burada konstitusiyaya məhkəmə nəzarəti əleyhinə iki arqument irəli sürülür: onlardan birincisi, konstitusiyaya məhkəmə nəzarətinin parlamentin suverenliyi ilə bir araya sığmamasını, digəri isə

bu institutun hakimiyyət bölgüsü prinsipinə zidd olmasını ehtiva edir. Hələ, 20-ci əsrin əvvəllərində Hans Kelzen birinci arqumenti rədd edərək bildirdi ki, “suverenlik bütövlükdə dövlətə məxsus olduğundan hər hansı bir dövlət orqanının suverenliyindən ayrılıqda danışmaq olmaz”. O belə düşünən hüquqşünasların fikirlərini əsassız hesab edərək, onların bir tərəfdən hüquqi dövlət ideyalarını müdafiə etmələrini, digər tərəfdən isə qanunvericini hüquqi nəzarətdən təcrid etmələrini məntiqsiz və ziddiyyətli hesab edirdi [6, s.14]. Həqiqətən də, nəzər yetirdikdə dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti elə qarşılıqlı şəkildə tənzimlənmişdir ki, heç bir orqan tam müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərərək öz maraq və mənafeyini güdə bilmir. Elə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına nəzər yetirsək, görürük ki, qanunların Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmadan qüvvəyə minməsi, Konstitusiyaya Məhkəməsinin həm icra, həm də qanunvericilik hakimiyyətinə təsirini nəzərdə tutan Konstitusiyaya müddəaları (impichment; Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına zidd olan qanunların, digər normativ hüquqi aktların müddələrinin ləğvi) ölkəmizdə hakimiyyətlərin bölgüsü konsepsiyasının real hüquqi bazasının formalaşdığını deməyə əsas verən ən mühüm müddəalardır [14, s.639].

Həqiqətən də Konstitusiyamıza nəzər yetirsək, hakimiyyət qollarının fəaliyyətinin uzlaşdırıldığını görürük. Misallara nəzər yetirsək, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və apellyasiya məhkəmələrinin hakimlərinin vəzifəyə təyin olunması icra hakimiyyəti orqanı olan prezidentin təklifi əsasında qanunverici orqan olan Milli Məclisin razılığı ilə mümkün olur. Digər bir misal versək, Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar prezident tərəfindən imzalanmaqla qüvvəyə minir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması təşəbbüsü Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ağır cinayət törətdikdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 30 gün müddətində verilən rəyi əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında irəli sürülə bilər (1, mad. 95.I.10; 97.II;

107.I). Göründüyü kimi, hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti mütləq mənada müstəqil deyilsə, qanunvericilik hakimiyyəti orqanının qanunvericilik fəaliyyəti ilə bağlı mütləq mənada müstəqil olması və bu barədə nəzarət mexanizminin olması nə dərəcədə məntiqə uyğundur? Bu hakimiyyətlər bölgüsünə zidd olduğu kimi, çünki hər bir orqanın fəaliyyətinə nəzarət mexanizmi olmalıdır, digər tərəfdən də qanunverici orqanın heç zaman insan hüquq və azadlıqlarına zidd bir akt qəbul edə bilməyəcəyi mənasına gəlir ki, belə bir prezumpsiyanın qəbul olunması absurddur. Çünki istər Azərbaycan Respublikasının, istərsə də dünya ölkələrinin hüquq təcrübəsinə nəzər yetirsək, Konstitusiya Məhkəmələrinin qərarlarında yetərincə bu kimi halların təsbit edildiyini görə bilərik. Bu baxımdan ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik akt kimi konstitusiyanın aliliyi Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən təmin olunur [1, mad.147.I, 2, mad.1.2].

İkinci arqumentə cavab olaraq H.Kelzen “dördüncü hakimiyyətin” xeyrinə bir sıra dəlillər irəli sürürdü. Onun fikrincə, konstitusiya ədliyyəsinə ayrıca hakimiyyət qolu hesab etmək olmaz, burada yalnız qanunvericilik (normayaradıcılıq) fəaliyyəti istisnaqlıq təşkil edir, sadəcə olaraq konstitusiya uyğun olmayan normalar müəyyən edilməklə, onların tətbiqi məhdudlaşdırılır, başqa sözlə, konstitusiya ədliyyəsi neqativ qanunverici kimi çıxış edir.

Beləliklə, konstitusiya nəzarəti konstitusiyanın ali hüquqi qüvvəsinin təmin edilməsi üzrə fəaliyyəti özündə ehtiva etməklə “siyasi konstitusiya nəzarəti” və “məhkəmə nəzarəti” kimi təzahür edə bilər. Bir qayda olaraq, konstitusiya nəzarətinin daha demokratik forması kimi məhkəmə nəzarəti qəbul edilməkdədir [6, s.13].

Konstitusiya nəzarəti dövlətin siyasi rejiminin demokratik ölçülərindən biri kimi, insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin edilməsi, “hakimiyyət özbaşınalığının və anarxiyanın” qarşısının alınması xarakterinə malikdir. Müasir dövrdə dövlətin hüquqi baxımdan özünü məhdudlaşdırma konsepsiyası onun siyasi rejiminin demokratik göstəricisidir.

Konstitusiya nəzarəti mexanizmi qanunların konstitusiya uyğunluğunun yoxlanılması kimi

meydana gəlmişdir. Konstitusiyadan sonra yüksək hüquqi qüvvəyə malik normativ aktların, həmçinin əhəmiyyətinə görə həmin aktlara yaxın digər aktların hüquqi qiymətləndirilməsi bu institut vasitəsilə təmin edilir [6, s.11].

Qanunvericiliyin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, ayrı-ayrı ölkələrdə konstitusiya nəzarətinin həyata keçirilməsi bir-birindən fərqlənir. Lakin ümumi, oxşar əlamətlərinə və konkret əsaslarına görə, konstitusiya nəzarətinin həyata keçirilməsini sistemləşdirməli olsaq, konstitusiya nəzarətinin ilkin və sonrakı, konkret və mücərrəd, məqbul və fakültativ, formal və maddi, həlledici (qərarverici) və məşvərətçi, tam və qismən, daxili və xarici formaları (növləri) fərqləndirilməkdədir. İlkin konstitusiya nəzarəti zamanı aktın qüvvəyə minməsinə qədər səlahiyyətli orqan onun konstitusiya uyğun olub-olmaması haqqında rəy verdikdə, bu ilkin konstitusiya nəzarəti adlanır. Bir qayda olaraq, belə nəzarəti qanunun promulqasiyasına qədər onun konstitusiya uyğunluğunun yoxlanılması xahişi ilə prezidentin və ya deputat qrupunun müraciəti əsasında konstitusiya nəzarəti orqanı həyata keçirir. Nəzarətin bu forması Fransa, İrlandiya, Portuqaliya və s. kimi ölkələrdə mövcuddur. Konstitusiya nəzarətinin bu forması qanunvericilik prosesinin bir hissəsini təşkil etməklə konstitusiya zidd normaların yaranma ehtimalını azaldır. Məsələn, ölkəmizin qanunvericiliyi ilkin nəzarəti Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin 3-cü hissəsinin 6-cı bəndində ifadə edilən dövlətlərarası müqavilələrə, həmçinin konstitusiya dəyişikliklərlə bağlı referendum layihələrinə münasibətdə nəzərdə tutur. Macarıstan Respublikasında da Konstitusiya Məhkəməsinin qanunlar dərc olunmazdan öncə onların konstitusiya uyğunluğunu yoxlaması nəzərdə tutulub [9, s.6].

Sonrakı konstitusiya nəzarəti qüvvədə olan qanunların və digər normativ aktların konstitusiya uyğunluğunun yoxlanılmasından ibarətdir. Bu növ nəzarət formasında aktın konstitusiya uyğun olub-olmaması haqqında məsələyə həmin akt qüvvəyə mindikdən sonra baxılır. Konstitusiya uyğun olmayan hesab edilmiş qanunlar və digər hüquqi aktlar ya dərhal ləğv olunur, ya onların dərci qadağan edilir yaxud da onlar qanunlar kül-

liyyatlarında qalsa da, məhkəmələr və digər orqanlar tərəfindən tətbiq oluna bilməz.

Konkret və mücərrəd konstitusiyaya nəzarətləri çox vaxt sonrakı konstitusiyaya nəzarətinin növü kimi qəbul edilir. Konkret nəzarət zamanı məhkəmədə hansısa bir işə baxılması ilə əlaqədar ortaya çıxan hər hansı bir qanunun və ya normativ aktın konstitusiyaya uyğunluğu məsələsinə baxılır, yəni qərar konkret iş üzrə qəbul edilir. Məsələn, Macarıstan Respublikasında vətəndaşların sonuncu məhkəmə instansiyasının qərarının qüvvəyə minməsindən 60 gün ərzində Konstitusiyaya Məhkəməsinə müvafiq məhkəmə qərarının konstitusiyaya zidd olması ilə bağlı müraciət etmək hüququ vardır [9, s.7]. Mücərrəd nəzarət zamanı isə qanunun və ya digər normativ aktın Konstitusiyaya uyğunluğuna konkret işə aidiyyəti olmadan və müraciət edən subyektdə belə bir şübhənin yaranması nəticəsində baxılır.

Məcburi konstitusiyaya nəzarəti hər hansı bir subyektin müraciət edib-etməməsindən asılı olmayaraq, konstitusiyaya uyğun qəbul edilmiş konstitusiyaya normasının və ya qanunun müddəasının qüvvəsinə görə tətbiq edilir. Bu nəzarət bir sıra qanunlara, məsələn, Fransada prezidentin imzasına qədər üzvi qanunlara aiddir. Fakültativ nəzarət isə qanunverici tərəfindən müvəkkil edilmiş subyektin, məsələn, müvafiq orqan və ya vəzifəli şəxsin, vətəndaşların təşəbbüsü ilə həyata keçirilir.

Formal konstitusiyaya nəzarətində qanun və digər normativ aktların qəbul edilməsi zamanı prosedur qaydalar, məsələn, qanun layihəsinin müəyyən edilmiş oxunuşlardan keçirilməsi, qanun layihəsinin müəyyənləşdirilmiş səs çoxluğu ilə qəbul olunması və s. üzrə yoxlanılır. Nəzarətin maddi növü isə qanun və digər normativ aktın mətninin mahiyyətə konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılmasını ehtiva edir.

Həlledici (qərarverici) nəzarətin həyata keçirilməsində konstitusiyaya nəzarəti orqanlarının qərarları ümumməcburi xarakter daşıyır və bunlara qarşı hər hansı tələb və ya iddia qəbul edilmir. Bu mənada konstitusiyaya uyğun hesab edilməyən qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlar öz hüquqi qüvvəsini itirir.

Məşvərətçi konstitusiyaya nəzarəti hüquqi nəticə doğurmur. Konstitusiyaya nəzarəti orqanının qəbul etdiyi qərar müvafiq orqan üçün məcburi deyildir.

Tam konstitusiyaya nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı qanunların və ya digər normativ hüquqi aktların konstitusiyaya ilə tənzimlənən bütün hüquqi münasibətlərə uyğunluğu yoxlanılır. Qismən nəzarət isə bir və ya bir neçə konstitusiyaya müddəasını, məsələn, hakimiyyət orqanlarının statusunu, insan hüquqlarını və s. müddəaları əhatə edir. Daxili konstitusiyaya nəzarəti halında qanunların və ya digər normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət onları qəbul edən orqan, məsələn, parlament tərəfindən həyata keçirilir. Xarici nəzarət isə qanunların və ya digər normativ hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğunun kənar orqan, məsələn, Konstitusiyaya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə, Konstitusiyaya Şurası və s. tərəfindən həyata keçirilməsidir [6, s.20]. Göründüyü kimi, bir çox formada həyata keçirilən konstitusiyaya nəzarəti hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi, eləcə də dövlət idarəçiliyi baxımından olduqca mühüm bir önəm ərz edir. İlk növbədə, sözügedən hüquqi institut qanunvericilik hakimiyyətinə nəzarət mexanizmi kimi ortaya çıxmaqla qanunların hüquqa uyğunluğu, həmçinin konstitusiyaya rəhbər tutulmaqla iyerarxik normativ aktlar sistemində kolliziyaların aradan qaldırılması, hakimiyyət qolları arasında səlahiyyət bölgüsü ilə bağlı mübahisələrin aradan qaldırılması kimi əsas funksiyaları daşıyır və forma baxımından bir çox növə bölünməklə normativ aktların yaranması ilə bağlı prosesin əvvəlindən sonuna qədər öz fəaliyyətini davam etdirir ki, bu müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində təfəssüatlı şəkildə tənzimlənir. Bu da, həqiqətən, konstitusion nəzarətin necə vacib əhəmiyyət daşıdığını və klassik hakimiyyətlər bölgüsünün vacib elementi olan tarazlıq-nəzarət mexanizmini necə tamamladığını göstərir. Onun konstitusiyamıza əsasən məhkəmə hakimiyyəti orqanı hesab olunmasına gəldikdə isə deyə bilərik ki, Konstitusiyaya Məhkəməsinin adı məhkəmə orqanları ilə bərabərləşdirilməməsi və məhkəmə hakimiyyət orqanları sistemində yerinin müəyyən edilməsinə qarşı çıxan müəlliflər haqlı olaraq onun təyinatına, tərkibinə, məhkəmə icraatının məzmununa, aktların hüquqi əhəmiyyətinə diqqət yetirməyi zəruri bilirlər. Qeyd edilir ki, əgər Konstitusiyaya Məhkəməsi digər məhkəmələrlə eyni səviyyədə dayanacaqsa, özünün təyinatını iti-

rər və ləğv edilə bilər. Qeyd edilən halda onun funksiyalarını Ali məhkəmə yerinə yetirə bilər. Bu fikrin davamı kimi ədəbiyyatda Konstitusiya Məhkəməsi “müstəqil dövlət nəzarəti hakimiyyəti”, “kompleks xarakterli ixtisaslaşmış qurum kimi özündə nəzarət və məhkəmə hakimiyyətini birləşdirən”, “konstitusiya ədalət mühakiməsini həyata keçirən xüsusi məhkəmə orqanı” və s. kimi qiymətləndirilir.

Hal-hazırda əksəriyyətin üzərində həmfikir olduğu məsələ ondan ibarətdir ki, Konstitusiya Məhkəməsi məhkəmə hakimiyyətinə daxil olan digər məhkəmə orqanlarından fərqli təbiətə malikdir, ümumi məhkəmə orqanlarının davamı, növbəti məhkəmə instansiyası deyil. Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları ilə əlaqədar olaraq isə bu fərqlilik özünü daha aydın şəkildə büruzə verir. Məhz öz qərarları vasitəsilə Konstitusiya Məhkəməsi Konstitusiyanın birbaşa hüquqi qüvvəsini təmin edir, konstitusiyaya uyğun olmayan aktları qüvvədən salır, hüquq sistemində və hüquq tətbiq etmə praktikasında mövcud olan boşluqları aradan qaldırır. Konstitusiya nəzarətini həyata keçirən orqan kimi Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları onun qanunla müəyyən edilmiş xüsusi prosedur qaydalara əməl edilməklə baxdığı maddi, prosesual və təşkilati məsələlər üzrə hüquqi baxımdan formulə edilmiş nəticələrini ifadə edir.

Beləliklə, Konstitusiya Məhkəməsi müstəsna olaraq konstitusiya ədalət mühakiməsini həyata keçirən ixtisaslaşmış, müstəqil ali konstitusiya ədalət mühakiməsi orqanı kimi Konstitusiya ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlərə dair fəaliyyəti həyata keçirən məhkəmə orqanıdır. Konstitusiya Məhkəməsi hüquq institutu olmaqla yanaşı, həm də siyasi və hüquqi münasibətlər sisteminin elementi kimi çıxış edir [6, s.37]. Bununla da Konstitusiya Məhkəməsi konstitusiya nəzarətini hakimiyyətlər bölgüsünün pozulmadan, qanunverici orqanın fəaliyyətinə sadəcə konstitusiyanın aliliyinin təmin olunması hissəsində müdaxilə edərək müvafiq nəzarətin obyektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bir orqan kimi mövcud olmaqla, aktlar arasındakı ziddiyyətləri, hakimiyyət qolları arasındakı səlahiyyət bölgüsü ilə bağlı ziddiyyətləri, yəni, bir sözlə, sanki mübahisəli məqamları həll etdiyi üçün və ümu-

milikdə hansısa hüquqi aktdan edilən şikayət, sorğu və müraciət əsasında fəaliyyət göstərdiyi üçün xarakteri etibarilə “məhkəmə” adlandırılmışdır. Lakin unutmamaq olmasın ki, o müstəqil orqan kimi mövcud olmaqla dövlət idarəçiliyindəki normativ aktlarla bağlı boşluqları aradan qaldırmağa xidmət edir. Konstitusiya Məhkəməsi bütün məhkəmələr üçün əsas olan prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərsə də, digər məhkəmələrdən öz hüquqi təbiətinə görə fərqlənir [5, s.7].

Nəticə. Konstitusiya nəzarəti hakimiyyətlər bölgüsü baxımından böyük əhəmiyyət ərz edir. Dövlət hakimiyyət fəaliyyətinin kamil şəkildə həyata keçirilməsi baxımından hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi və onun tələbinə görə qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin ayrılması, yəni fərqli orqanlar tərəfindən sözügedən hakimiyyətlərin realizə edilməsi və onların fəaliyyətlərinə bir-biri tərəfindən nəzarət edilməsi mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur. Bu qarşılıqlı tənzimləmələrə misal olaraq deyə bilərik ki, bir sıra ölkələrdə qanunlar qanunverici orqan tərəfindən qəbul edilir, lakin prezident tərəfindən imzalanmazsa, qüvvəyə minmir yaxud müəyyən vəzifələrin tutulması qanunverici və icra hakimiyyəti orqanlarının razılaşması ilə həyata keçir və s. Bununla belə öz səlahiyyətləri çərçivəsində bu orqanlar müstəqildirlər, onların bir-birinin fəaliyyətinə birbaşa müdaxiləsi yolverilməzdir və bir-birlərinə təbə deyillər.

Bu hakimiyyət qollarının hər biri öz nəzarət mexanizminə də malikdir. Məsələn, birinci instansiya məhkəməsinin təqsirləndirilən fiziki şəxs barəsində qəbul etdiyi hökmdən şikayət mexanizmi ali instansiya məhkəməsinə qədər uzanan bir pillə ilə təmin edilmişdir. İcra hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdiyi aktlardan həmin orqana, məhkəməyə yaxud yuxarı orqanlara şikayət mexanizmi də nəzərdə tutulmuşdur. Lakin parlamentin fəaliyyəti, yəni qanunvericilik fəaliyyəti ilə bağlı belə bir mexanizm konstitusional nəzarət olmadan mümkün deyildir. Düşünək ki, konstitusiyaya zidd hər hansı bir qanun qəbul olunub yaxud hansısa bir hüquq sahəsində qəbul olunan spesifik qanunlar ilə məəcəllədəki müvafiq maddələr arasında kolliziya mövcuddur. Bu halda sözügedən ziddiyyətlərin aradan qaldırılması yaxud qanunun

ləğv olunması ilə bağlı haraya müraciət etmək lazımdır? Bu funksiya nə icra hakimiyyəti orqanına, nə də məhkəmə hakimiyyəti orqanına məxsus deyil və olmamalıdır da, çünki bu zaman həm onların qanunverici hakimiyyətin fəaliyyətinə müdaxilə imkanları yaranacaq, həm də iş yükləri ar-

tacaqdır. Bu problemlərin qarşısının alınması üçün heç bir hakimiyyət qoluna tabe olmayan və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarından da bir sıra spesifik cəhətləri ilə fərqlənən bir strukturun yaradılması zərurəti ortaya çıxır ki, bu struktur Konstitusiyaya Məhkəməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://e-qanun.az/framework/897>.
2. “Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/5404>.
3. A.Ö.Duvan. Devlet teorisinde kuvvetler ayrılığının doğuşu: Locke ve Montesquieu. İstanbul; Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi. -2019. -35-60 s.
4. Aristotel. Siyasət (2022). -Bakı; “Qanun” Nəşriyyatı, -368 s.
5. E.Nəsirov. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi təbiəti və dövlət hakimiyyət sistemində Yeri. -Bakı; “Qanun” jurnalı. -2017. 8 s.
6. F.Abdullayev. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. I Cild. Yeni nəşr. -Bakı, -2018. -566 s.
7. İlhan.A. Kuvvetler ayrılığı nazariyesinin doğmasında amil olan fikirlər. Ankara; Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. -1952. -167-182 s.
8. Jan-Jak Russo. İctimai müqavilə. -Bakı; “Qanun” Nəşriyyatı. -2022. -175 s.
9. M.Erdoğan. Anayasa mahkemeleri önemli midir? Orta Avrupa’da anayasa yargısı ve demokrasinin pekişmesi. Ankara; Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. Cilt:54 Sayı:3. -2005. -22.s
10. N.Kale. Platon’dan günümüze adalet kavramı, Hukuka Felsefi ve İdeolojik bakışlar- II Sempozyum (7-11 Eylül 2004) Kitabı. -İstanbul; İstanbul Barosu Yayını. -2005. -123-132 s.
11. O.V.İşsevenler. Doğal hukuk sorunu: Aristoteles’in Politikası ve Hobbes’un Leviathan’ı. İstanbul; Pinhan Yayıncılık. -2021. -85 s.
12. Ö.Özkaya. Devlet Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme. Ankara; Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi. Sayı: 16. -2020. -317-352 s.
13. T.Hobbes. Leviathan ve ya Bir din ve dünya devletinin içeriği, biçimi ve kudreti. -İstanbul; Yapı Kredi Yayınları. 25. Baskı. -2023. -523 s.
14. S.Əsgərli. Hakimiyyətlərin bölünməsi konsepsiyası və onun qanunvericilik əsasları. Bakı; Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “XXI əsrdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar” mövzusunda 5 may 2021-ci il tarixdə keçirilmiş elmi-nəzəri konfransın materialları. -2021. -636-641 s.
15. Z.Əsgərov. Konstitusiyaya Hüququ. Dərslik. -Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı. -2011. -760 s.

Шамхал МАМЕДЛИ

КОНТРОЛЬ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА ЗА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ОРГАНА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ РАЗДЕЛЕНИЯ ВЛАСТЕЙ

РЕЗЮМЕ

Государство — это система, сформированная народом как суверенное образование и действующая для его благосостояния и счастья, что исходит из конституции. Как и в любой системе, принцип существования государства основан на элементах подсистемы, их взаимодействии и правильном и гармоничном распределении власти, то есть власти государства, между этими элементами подсистемы. В этом смысле характеристика власти, которая является специфической чертой государства, разделена

между различными органами, и поскольку концентрация всех полномочий власти в одной подсистеме приводит к эксплуатации этих полномочий и эксплуатации воли народа соответствующим органом, это закладывает основу для деспотического и неконтролируемого режима.

В это время эта структура может принять закон, который она хочет реализовать, как хочет, и даже определить условия его реализации. В этом случае неизбежно, что этот орган будет осуществлять эти полномочия в своих интересах. Именно поэтому формируется принцип разделения властей и утверждается идея самостоятельного, но взаимосвязанного функционирования исполнительной, законодательной и судебной властей в государственной жизни. В настоящее время нормы, определяющие правила поведения государства и общества, принимаются законодательным органом, что наглядно показывает, что роль парламента в распределении власти, как в плане косвенного выражения воли народа, так и в плане определения норм деятельности каждой государственной структуры и общества, весьма важна. В связи с необходимостью наличия механизма контроля, предотвращающего произвол или возможные ошибки в деятельности каждой ветви власти, возникает и идея создания такого контроля над парламентом, и этот контроль осуществляет Конституционный Суд как орган конституционного контроля.

С этой точки зрения, место и значение Конституционного Суда в системе государственной власти очень важны в том плане, что он включает в себя механизм контроля за существованием норм, связанных с тем, как должно функционировать государство и общество, т. е. наличием непротиворечивых законов, в соответствии с правом и, прежде всего, конституцией, которая является важнейшей частью жизни государства. охватывает часть. Потому что ни исполнительная, ни судебная власть не могут обеспечить этот контроль. С другой стороны, до существования механизма обеспечения соблюдения законов и их нарушения сами эти законы должны существовать иерархически без противоречий и в соответствии с законом. В противном случае реализация юридически несовершенных законов и предотвращение их нарушения будут крайне вредны с точки зрения государственного и общественного порядка. Таким образом, Конституционный Суд завершает контрольную функцию, которая является причиной разделения властей, и занимает особое место в системе власти, что и будет основной точкой отсчета при исследовании нашей темы.

Ключевые слова: Конституция, Конституционное устройство, Конституционный контроль, Конституционный суд, Разделение властей, Законодательная власть, Государство, Контрольная функция

Shamkhal MAMMADLI

CONSTITUTIONAL COURT'S OVERSIGHT OF THE LEGISLATIVE BODY'S ACTIVITIES FROM THE PERSPECTIVE OF SEPARATION OF POWERS

SUMMARY

The state is a system formed by the people as a sovereign entity and operating for their welfare and happiness, which originates from the constitution. As in any system, the principle of existence of the state is based on subsystem elements, their interaction, and the correct and harmonious distribution of power, that is, the power of the state, among these subsystem elements. In this sense, the characteristic of power, which is a specific feature of the state, is divided between various bodies, and because the concentration of all the powers of authority in one subsystem leads to the exploitation of these powers and the exploitation of the will of the people by the relevant body, it lays the foundation for a despotic and uncontrolled regime. At this time, that structure can adopt the law it wants, implement it as it wants, and even determine the conditions of its implementation. In this case, it is inevitable that that body will exercise these powers for its own benefit. That is why the principle of separation of powers is formed and the idea of independent but interconnected functioning of executive, legislative and judicial powers is adopted in state life. Currently, the norms defining the rules of behavior of the state and society are adopted by the legislative body, which clearly shows that the role of the parliament in the distribution of power, both in terms of indirectly expressing the will of the people, and in terms of determining the norms of activity of each state structure and society is very important. Due to the necessity of the presence of a control mechanism to prevent arbitrariness or possible errors in the activity of each branch of power, the

idea of creating such a control over the parliament also emerges, and this control is carried out by the Constitutional Court as a constitutional control body.

From this point of view, the place and importance of the Constitutional Court in the system of state power is very important in terms of the fact that it includes the mechanism of control over the existence of norms related to how the state and society should function, i.e. the existence of non-conflicting laws, in accordance with the law and first of all the constitution, which is the most important part of the life of the state. covers the part. Because neither executive nor judicial power can provide this control. On the other hand, before the existence of a mechanism for the enforcement of laws and their violation, those laws themselves must exist hierarchically without contradictions and in accordance with the law. Otherwise, implementation of legally flawed laws and prevention of their violation will be extremely harmful from the point of view of state and social order. Thus, the Constitutional Court completes the control function that is the reason for the separation of powers and occupies a special place in the power system, which will be the main point of reference during the investigation of our topic.

Key words: Constitution, Constitutional structure, Constitutional control, Constitutional court, Separation of powers, Legislative power, State, Control function

Turanə ALIYEVA

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Dil hazırlığı kafedrasının operatoru,
polis kiçik serjanti
e-mail: aliyeva.turana96@gmail.com
Orcid ID: 0009-0006-8369-1645

<https://doi.org/10.6213/BWEB2372>

AZƏRBAYCANDA TURİZM POLİSİ XİDMƏTİNİN YARADILMASI ARZUOLUNANDIR

XÜLASƏ

Dünya təcrübəsi göstərir ki, turizm müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatı üçün ən sürətlə inkişaf edən sahələrdəndir. Turistlər üçün əsas üstünlüklərdən biri təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Turizm polisi xidməti destinasiya imicinin yaranmasında əsas rola malikdir. Dövlətlər yerli və xarici turistlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, turizmin inkişaf etdirilməsi üçün turizm polisi xidmətindən istifadə edirlər. Qısacası, Azərbaycanda turizm sektorunun gələcək inkişafı üçün turizm polisi xidməti kimi bir strukturun yaradılması məqsəduyğundur və bu sahədə atılacaq hər hansı bir addım ölkəmizin global turizm bazarında daha güclü yer tutmasına səbəb ola bilər.

Açar sözlər: turizm, polis, təhlükəsizlik, turizm polisi xidməti, turizm məkanı, turizm polisi qanunvericiliyi

Global təcrübədən belə nəticəyə gələ bilərik ki, ən sürətlə inkişaf edən sektorlardan biri də turizmdir. Ölkəyə valyuta axınına töhfə verdiyi üçün bu sənaye bir çox xalqlar üçün əhəmiyyətli bir gəlir mənbəyidir. Dünya Turizm Təşkilatının məlumatına görə, global iqtisadiyyatın ən mühüm sektorlarından biri hələ də turizmdir. Turizmdə keyfiyyətin təmin edilməsi üçün əsas tələblərdən biri təhlükəsizlikdir [6].

Turistlərin təhlükəsizliyi və mühafizəsi milli təhlükəsizlik prioriteti olmalıdır, çünki hər hansı təhlükəsizlik və ya mühafizə pozuntusu destinasiyanın (təyinat yeri, çatılacaq yer, hədəf) reputasiyasına xələl gətirə bilər. Bu məqsədlə, turistlərə təhlükəsizlik və qorunma təmin etmək üçün turizm polisi xidməti çox vacib məsələdir. Əgər bir ölkə turizm sahəsində rəqabət qabiliyyətini artırmaq istəyirsə, turizm polisi sisteminin mümkün qədər tez tətbiq edilməsi lazımdır. Beləliklə, məqsəd Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair strateji yol xəritəsi”ndə qeyd edildiyi kimi 2025-ci ildən sonra-

kı dövr üçün hədəf Azərbaycanı dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdiyi 20 turizm məkanından birinə çevirməkdir [1, s.22].

Ölkəmizdə çoxsaylı turizm təşkilatları hesab edir ki, respublikamıza turizm polisi lazımdır. Azərbaycanda turizm polisinin yaradılması səyahət və turizm sənayesinin inkişafı və səmərəli idarə olunması istiqamətində mühüm addım ola bilər. Turist getdiyi ölkədə qanun çərçivəsində özünü rahat hiss etməklə yanaşı, istədiyi sahələrdən rahatlıqla istifadə etməyi bacarmalıdır. Turistlərin getdiyi hər bir ölkədə şübhəsiz problemlər var. Xarici ölkəyə səfər edərkən turistlər yardıma ehtiyac duyurlar, çünki yerli əhali arasında xarici dil bilənlər azdır. Onların qanunlarına və mədəniyyətinə yad olan şəraitdə turistlər təhlükə altında ola bilər. Ziyarətçilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün turizm polisi çox kömək edə bilər. O, həmçinin turistlərin hüquqlarını təmin edə və onları potensial təhlükələrdən qoruya bilər. Dövlət və özəl sektorlar, milli turizm təşkilatları, turoperatorlar, yerli səyahət planlaşdırıcıları və qonaqpərvərlik rəsmiləri arasında güclü əməkdaşlıq və yaxşı əlaqələndirilmiş söylər turizm polisi üçün vacibdir [3, s.344].

Turizm polisinin əsas rolu, məqsəd və funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ turistlərə təhlükəsizlik və yardım təmin etmək, turizm məkanları və görməli yerlər haqqında dərin biliklərə malik olmaq,
- ❖ turistlərə məlumat və istiqamət vermək, turizm məkanlarında turistlər üçün təhlükəsizliyi təmin etmək və cinayət hallarının qarşısını almaq,
- ❖ turistlərin ölkədə qalarkən zərər çəkməməsini və aldadılmamasını təmin etmək,
- ❖ turizm sahəsində xoşagəlməz halların və fırladaçılığın qarşısını almaq və nəzarət etmək,
- ❖ turistlərin yerli adət-ənənələr, qanunlar və qaydalar haqqında məlumatlandırılmasını təmin etmək,
- ❖ turistlərlə bağlı cinayət işlərinin araşdırılması və təqibinin sürətlə həyata keçirilməsinə nəzarət etmək,
- ❖ qəzalar, oğurluq və vacib sənədlərin itməsi hallarında turistləri məlumatlandırmaq və yardım etmək,
- ❖ turistlərin təhlükəsizliyi və qorunması məqsədilə turizm obyektlərində yoxlamalar aparmaq,
- ❖ turistlərin cəlb olunduğu böhranlar, qəzalar və fəvqəladə hallar zamanı dövlət orqanlarına dəstək olmaq [2, s.6].

Turizm məkanları ilk növbədə turistlər üçün təhlükəsizliyi təmin etməlidirlər. Son zamanlar Suriya, Misir və Tunis kimi bir çox məkanlarda turist axınının azalmasının əsas səbəbi turistlər üçün təhlükəsizlik baxımından əlverişsiz şəraitin mövcud olmasıdır. Buna görə də turizm təhlükəsizlik ilə birbaşa əlaqəlidir. Unikal polis təşkilatı olan turist polisi xidməti ziyarətçilərin hüquqlarını qorumaq və onların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün çalışır. Bir çox ölkələr bu xidmətdən istifadə edir. Turizm polisləri adətən turistik yerlərdə yerləşdirilir. Turizm polisləri turistlərin ölkədə qalarkən zərər çəkməməsini və aldadılmamasını təmin edərək, turizm sahəsində xoşagəlməz halların və fırladaçılığın qarşısını ala və nəzarət edə bilirlər. Bundan əlavə, turizm polisləri məlumatlılıqları ilə seçilir, onlar ölkə haqqında dərin biliklərə malikdirlər.

Hazırda xarici dil kimi geniş istifadə olunan ingilis dilindən əlavə, polis əməkdaşlarının turizm sahəsində müxtəlif digər xarici dilləri bilməsi də böyük önəm daşıyır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, uğurlu modellərdə turizm polisi əməkdaşları ana dilləri ilə yanaşı, azı iki və ya

daha çox xarici dili sərbəst şəkildə mənimsəyir. Xarici dil bilikləri xüsusilə turizm sahəsində fəaliyyət göstərən polis əməkdaşları üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyət istiqamətlərindən biri də turistlərə qarşı bazar, taksi, mehmanxana, kafe və restoranlarda əsassız qiymət artımları və ya əlavə ödənişlərin tətbiqi kimi halların araşdırılması və qarşısının alınmasıdır. Turistlər üçün bəzən müəyyən istirahət və xidmət obyektlərində anlaşılmazlıq yaranarkən, hansı qurum və ya şəxsə əlaqə saxlamalı olduqları qeyri-müəyyən qalır. Bu baxımdan turizm polisinin mövcudluğu və onların bu cür hallarda operativ müdaxiləsi mühüm rol oynaya bilər.

Bu xidmətdə çalışan polislər müəyyən ölkələrdə Turizm Administrasiyasının, digərlərində isə Daxili İşlər Nazirliyinin bir bölməsi kimi fəaliyyət göstərirlər. Bəzi dövlətlərdə əməkdaşlıq yolu ilə idarə olunur. Bu sahədə müxtəlif təcrübələr mövcuddur. Ümumdünya Turizm Təşkilatı 1990-cı illərin ortalarında üzv ölkələr arasında turistlər üçün polis xidmətləri ilə bağlı hərtərəfli sorğu keçirmişdir. Sorğunun nəticələrinə görə, 48 ölkə (72 faiz) turistik yerlərə xüsusi təhlükəsizlik və ya polis xidmətləri təklif etdiklərini bildirib. Təxminən 67 respondentdən 37 ölkədə bu xidmətlərin əksəriyyəti dövlət və ya yerli polis qüvvələrinin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərirdi. Yalnız doqquz ölkədə (13 faiz) turist polisi xidmətlərinin yaradılması ilə bağlı xüsusi qanunlar və yalnız 14 ölkədə (21 faiz) turist polisi qüvvələri var idi [4].

Avstraliya, Tailand, Malayziya, Yunanıstan, İordaniya, Filippin, Misir, London, Seul (Cənubi Koreya), Liviya, Nepal, Şri-Lanka, Argentina, Dominikan Respublikası, Kosta-Rika, Peru və Vyetnam ixtisaslaşmış turizm polisi xidmətlərinin olduğu ölkələr sırasındadır [2, s.5]. Bundan əlavə, Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə, Özbəkistan və Pakistanda turist polisi xidmətləri var. Özbəkistanın turizm şəhərlərində, o cümlədən Daşkənd və Səmərqənddə praktiki olaraq hər bir obyektə turist polisi xidmətlərindən istifadə olunur. Ziyarətçilər ölkəyə qaldıqları müddətdə özlərini təhlükəsiz və rahat hiss edərək gəlirlər. Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizdə də Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin və Dövlət Turizm Agentliyinin iştirakı ilə ixtisaslaşmış polis əməkdaşlarının bu sahəyə cəlb edilməsi arzu olunandır.

Ölkəmiz kütləvi turizmə can atdıqca, ziyarətçilərlə bağlı xoşagəlməz məsələlər ardıcıl olaraq üzə çıxır. Ölkəyə gələn ziyarətçi axınıni təmin etmək və ilk dəfə gələnlərin geri qayıtmasını təşviq edən bir mühit yaratmaq üçün turizm polisi xidmətinin yaradılması məqsədəuyğundur. Turistlərlə bağlı problemlər turizm polisi tərəfindən həll oluna bilər. Turizm polisi ziyarətçilər haqqında məlumat boşluqlarını aradan qaldırmağa kömək edən və daha çox insidentlərin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayan ixtisaslaşmış qurumdur. Turizm polisi ictimai etimad və sürətli koordinasiya, turistlərə real vaxt yardımı, turist təhsili, turistlərin izlənməsi və marşruta nəzarət kimi sahələrdə həlledici rol oynaya bilər.

Turizm obyektlərində və turistlərin topladığı ərazilərdə mühafizəyə ixtisaslaşmış turizm polisi xidməti tərəfindən təminat verilir. Hüquq-mühafizə orqanlarının daxili təşkilatı onların təyin edilməsinə və seçilməsinə cavabdehdir. Turizm polisi xidmətinin işə qəbulu, təyinatı və fəaliyyət istiqamətləri ümumi polis strukturlarına daxil olduğundan Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilir. Yəni daxili işlər naziri turizm polisini təyin etməli və bu proses dövlətin rəsmi kadr siyasətinə uyğun həyata keçirilməlidir.

Turizm polisi üçün əlavə olaraq dil bilikləri, ünsiyyət bacarıqları və turistlərlə işləmək qabiliyyəti kimi meyarlar əsas götürülür. Bu polisler ərazidə təhlükəsizlik məsələlərini təmin etmək, turistlərə qarşı müsbət yanaşmaq və xarici dillərdə kommunikasiya bacarıqlarına malik olmaq məqsədilə xüsusi təlimlər alırlar. Adi polis əməkdaşından fərqli olaraq, xarici dilləri (xüsusən ingilis dili) bilmək, turistlərlə nəzakətli və mədəni ünsiyyət qurmaq, turizm obyektləri və qanunvericiliyi ilə bağlı əlavə biliklərə sahib olmaq turizm polisi üçün tələblərdir. Buna görə də, turizm polisinin əməkhaqqı da nəzərdən keçirilməlidir. Türkiyə, Avstraliya, İspaniya, Fransa və digər tanınmış ölkələrdə turizm polisi əməkdaşlarının əməkhaqqı standart polis əməkdaşından daha yüksəkdir [7]. Azərbaycanda da turizm polisinin əlavə bacarıq və məsuliyyətlərinin əvəzlənməsi üçün onların əməkhaqqı nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, təhlükəli iş şəraitində işləmək üçün mükafatlar, turizm mövsümündə əlavə ödənişlər və dil biliyinə görə bonuslar tətbiq oluna bilər.

Turizm polisi üçün ayrıca “Qaynar xətt” olma-

lıdır. Nümunə olaraq, Yunanıstan Polis Xidmətini digər ölkələrdəki polislerle müqayisə edə bilərik. Otellər, kirayə mənzillər və otaqlar, turist mağazaları, turizm agentlikləri, avtobuslar, avtomobil və motosiklet icarəsi mərkəzləri, arxeoloji abidələr, xizək kurortları, sanatoriyalar, kütləvi giriş-çixış məntəqələri, turizm obyektlərindəki sanitariya qovşaqlar, çadır düşərgələri Yunanıstanda turist polisi xidmətlərinin təklif olunduğu yerlərdir. Qonaqlara daha yaxşı mühafizə və yüksək xidmət göstərmək üçün turizm müəssisələrində yoxlamalar aparılır. Günün istənilən vaxtı Yunanıstan Turizm Polisinə müraciət etmək üçün “171” qaynar xəttindən istifadə etmək olar. Bu xətt səyahətçilərə istənilən vaxt yunan, ingilis, fransız və alman dillərində məlumat almağa imkan verir ki, bu da məsələlərin daha tez həllinə kömək edir [8].

Turizm polisinin peşəkar və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün müasir texniki vasitələrlə və fərqli geyimlərlə təmin olunması vacibdir. Buna misal olaraq Türkiyə Cumhuriyyətini göstərə bilərik. Bu ölkədəki turizm polisi aşağıdakı texniki vasitələrlə təchiz olunur:

- Rabitə və əlaqə üçün avadanlıq, məsələn, mövqe izləmə və koordinasiya üçün GPS qurğuları, daşınabilən radiolar və mobil rabitə sistemləri.
- Monitoring və təhlükəsizlik alətləri: şəffaflıq və sübut üçün müşahidə kameraları, dronlar və bədən kameraları (Body Cam).
- Mobil texnologiyalar - planşetlər və smartfonlar kimi mobil qurğular xəritələrə, elektron hesabat və təhlil sistemlərinə, tərcümə programlarına və turist məlumat bazalarına çıxışı təmin edir.

Türkiyədə də digər ölkələrdə olduğu kimi turizm polisi fərqli geyimləri ilə seçilir. Onlar geyimdə “Tourism Police” yazısı ilə fərqləndirilən formalı geyim, parlaq rənglər (narıncı, qara, mavi, sarı və s.), loqo və nişanlar - polis loqosu, şəhər emblemi və şəxsiyyət nişanı, əlavə geyim əşyaları – mövsümə uyğun papaq, günəşdən qoruyan papaqlar, bel çantası və taktiki jiletlərdən istifadə edirlər [5].

Nəticə etibarilə, araşdırmalar göstərir ki, turistlərə və xarici qonaqlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, eyni zamanda Azər-

baycanda turizm mühitinin təhlükəsizliyinin artırılması məqsədilə Turizm Polisi xidmətinin yarıdılması zəruridir. Ölkəmizdə bu sahədə global təcrübə araşdırılır, müzakirələr aparılır. Ən qısa

zamanda Azərbaycanda da turizm polisi haqqında qanunun qəbul edilməsi arzuolunandır. Ümid edirik ki, bu məqsədlə xarici təcrübələr öyrəniləcək və ölkəmizə məxsus tərzdə tətbiq ediləcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 98 s.
2. British Journal of Economics, Management & Trade 12(1): 1-9, 2016, Article no.BJEMT.23135. Tourists' Security: The Need for Tourism Police in Bosnia and Herzegovina.
3. Tourism, Security and Safety From Theory to Practice. -Page 361
4. Tourism Oriented Policing and Protection Services (TOPPs) (Turizm Odaklı Polislik ve Koruma Hizmetleri)
5. Türkiyə Respublikası Polis Akademisinin Polis Dergisi
6. United Nations World Tourism Organization. (2024). Tourism Highlights. UNWTO.
7. <https://worldsalaries.com/>
8. <https://www.greeceathensaegeaninfo.com/>

Турана АЛИЕВА

ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ СОЗДАНИЯ СЛУЖБЫ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Мировой опыт показывает, что туризм является одной из самых быстро развивающихся отраслей экономики в различных странах. Одним из основных преимуществ для туристов является обеспечение безопасности. Служба туристической полиции играет ключевую роль в формировании имиджа туристического направления. Государства используют службу туристической полиции для обеспечения безопасности как местных, так и иностранных туристов, а также для развития туризма. Вкратце, создание структуры, такой как служба туристической полиции, является целесообразным для будущего развития туристического сектора в Азербайджане. Любой шаг, предпринятый в этом направлении, может способствовать укреплению позиции нашей страны на глобальном туристическом рынке.

Ключевые слова: туризм, полиция, безопасность, служба туристической полиции, туристическое направление, законодательство о туристической полиции

Turana ALIYEVA

THE EXPEDIENCY OF ESTABLISHING A TOURISM POLICE SERVICE IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Global experience shows that tourism is one of the fastest-growing sectors for the economies of various countries. One of the main advantages for tourists is the assurance of safety and security. The tourism police service plays a key role in shaping the destination's image. Governments use the tourism police services to ensure the safety of both local and foreign tourists and to develop tourism. In short, establishing a structure such as a tourism police service in Azerbaijan would be a reasonable step for the future development of the tourism sector. Any action taken in this direction could help strengthen our country's position in the global tourism market.

Key words: tourism, police, security, tourism police service, tourist safety, tourism destination, tourism police legislation

Tural CƏFƏROV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Hərbi kafedrasının müəllimi,
polis kapitani
e-mail: tceferov08@gmail.com*

<https://doi.org/10.6213/KDBUI466>

MÜASİR DÖYÜŞ TAKTİKALARINDA TEXNOLOGİYANIN ROLU

XÜLASƏ

Bugünkü müharibələr artıq köhnə qaydalarla aparılmır – texnologiya müasir döyüşlərin necə gedəcəyini müəyyən edir. Artıq müasir ordular informasiya üstünlüyünə, şəbəkə ilə əlaqələndirilmiş əməliyyatlara, dəqiq zərbələrə, pilotsuz uçuş və yerüstü qurğulara, süni intellektə və kiber imkanlara arxalanır. Bu texnologiyalar yalnız silahları deyil, həm də kəşfiyyat, qərarvermə, logistik və əsgərlərin təlim üsullarını da əsaslı şəkildə dəyişir.

Döyüşlərdə üstünlük qazanmaq üçün texnoloji yenilikləri doğru istifadə etmək və onları taktikalara düzgün şəkildə tətbiq etmək vacibdir. Hibrid müharibələr və qeyri-ənənəvi təhdidlər dövründə bu daha da əhəmiyyətli olur. Məqalədə müasir döyüş taktikalarının əsas cəhətləri və bu taktikada texnologiyanın, o cümlədən informasiya sistemlərinin, pilotsuz qurğuların və süni intellektin rolu araşdırılır. Bununla yanaşı, texnologiyanın yaratdığı yeni problemlər və bu dəyişikliklərə uyğunlaşma ehtiyacı da diqqətə çatdırılır.

***Açar sözlər:** Müasir döyüş taktikaları, hərbi texnologiya, şəbəkə mərkəzli əməliyyatlar, informasiya üstünlüyü, pilotsuz sistemlər, süni intellekt, kibermüharibə, hibrid müharibə, dəqiq zərbə.*

Giriş. Tarix boyu müharibələrin mahiyyəti texnologiyadakı yeniliklərlə sıx bağlı olub. Qılınc və qalxandan başlayaraq barıtın kəşfi, tankların və təyyarələrin döyüşlərə daxil olması, eləcə də nüvə silahlarının meydana çıxması hərbi taktikaları və strategiyaları köklü şəkildə dəyişib. Lakin xüsusilə son illərdə baş verən rəqəmsal inkişaf və informasiya texnologiyalarının sürətli irəliləyişi hərbi sahədə görünməmiş dəyişikliklər yaradıb. Bu gün döyüş yalnız torpaq üzərində deyil, həm də informasiya və kiberməkanlarda gedir. Belə şəraitdə köhnə taktikalara etibar etmək artıq kifayət etmir, yeni düşüncə və yanaşmalar qaçılmaz olur.

Müasir döyüş taktikaları əvvəlki kimi böyük orduların birbaşa toqquşmasından çox, daha çevik, texnologiyaya əsaslanan və asimmetrik xarakter daşıyır. Artıq real vaxtda məlumat toplamaq, düşməni yüksək dəqiqliklə məhv etmək və

onun idarəetmə sistemini sıradan çıxarmaq əsas hədəflər sırasındadır. Bu işdə pilotsuz uçuş aparatları, süni intellekt alqoritmləri, GPS texnologiyası, müasir sensorlar və kiber silahlar mühüm rol oynayır.

Son illərdə daha çox müzakirə olunan hibrid müharibə anlayışı da müasir taktikaların formalaşmasında öz sözünü deyir. Burada yalnız adi döyüş üsulları yox, həm də kiber hücumlar, informasiya savaşı, iqtisadi təzyiqlər və siyasi təsir vasitələri istifadə olunur. Belə mürəkkəb təhdidlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün yalnız müasir silahlar deyil, eyni zamanda bu texnologiyalardan ağıllı şəkildə istifadə edən çevik və uyğunlaşa bilən taktikalara ehtiyac var.

Bu məqalədə məqsəd müasir döyüş taktikalarında müşahidə olunan əsas tendensiyaları araşdırmaq və bu taktikalarda texnologiyanın, xüsusilə də informasiya texnologiyaları, avtomatlaşdır-

ma və şəbəkələşmənin rolunu təhlil etməkdir. Burada informasiya üstünlüyü, şəbəkə mərkəzli əməliyyatlar, dəqiq zərbə sistemləri, pilotsuz texnologiyalar, kiber və elektron müharibənin təsirləri, süni intellektin gətirdiyi yeniliklər və çağırışlar müzakirə olunacaq.

Əsas hissə

1. İnformasiya üstünlüyü və müasir kəşfiyyat

Müasir döyüşlərin əsas prinsiplərindən biri informasiya üstünlüyüdür. Bu, düşməndən daha tez, daha dəqiq və daha geniş məlumat toplamaq, bu məlumatı düzgün işləyib qərarlarda istifadə etmək və qarşı tərəfin məlumat əldə etməsinə mane olmaq deməkdir. Qısaca desək, döyüşdə uğur üçün məlumatı kim tez və doğru əldə edərsə, o qalib gəlir. Bu səbəbdən informasiya texnologiyalarına investisiya qoymaq və onları inkişaf etdirmək silahlı qüvvələr üçün əsas məqsədlərdən biridir.

Bu sahədə ən vacib vasitələrdən biri Kəşfiyyat, Müşahidə və Kəşf (ISR) sistemləridir. ISR, əməliyyatların planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün etibarlı məlumat verir. Bu məlumatlar təkcə komandanlıq üçün deyil, həm də texniki bölmələr, artilleriya və xüsusi təyinatlılar üçün vacibdir.

Pilotsuz Uçuş Aparatları (PUA) bu sahədə mühüm rol oynayır. Kiçik dronlardan tutmuş uzun məsafəli PUA-lara qədər müxtəlif modellər istifadə olunur. Onlar yüksəkkeyfiyyətli görüntülər çəkə bilir, düşmənin siqnallarını tutmaq və lazım gəldikdə hədəfləri vurmaq imkanına malikdir. PUA-lar həm də xərcləri azaldır və insan həyatı üçün riski azaldır.

Peyklər də informasiya üstünlüyündə mühüm rol oynayır. Onlar müxtəlif hava və yer şəraitində fasiləsiz görüntü, naviqasiya və rabitə təmin edir. Yüksək ayırd etmə qabiliyyətinə malik peyk şəkilləri cəbhə xəttindəki dəyişiklikləri və düşmənin logistik fəaliyyətlərini izləməyə imkan verir. Peyklərdən əldə olunan məlumat digər vasitələrlə birləşdirilərək daha dəqiq əməliyyat mənzərəsi yaradır.

Sensor şəbəkələri isə döyüş zonalarında yerləşdirilən cihazlardır və müxtəlif siqnalları (səs, hərəkət, istilik və s.) aşkar edir. Bu sensorlar sayəsində düşmənin texnikası, artilleriya atəş nöq-

tələri və piyadaların yerləri müəyyən edilə bilər. Bu sistemlər məlumatın davamlı və koordinasiyalı şəkildə ötürülməsini təmin edir.

Süni İntellekt (SI) və Böyük Verilənlər (Big Data) texnologiyaları isə bu böyük həcmdə məlumatı analiz etməyə imkan verir. İnsanların çətinliklə dərk edəcəyi məlumatı SI saniyələr içində təhlil edə bilir. Bu texnologiyalar sensorlardan gələn məlumatı analiz edərək təhlükələri müəyyənləşdirir, hədəfləri tanıyır və vəziyyəti proqnozlaşdırır. Bu da komandirlərə daha tez və dəqiq qərar verməyə kömək edir.

Belə informasiya üstünlüyü döyüş sahəsini daha "şəffaf" edir. Bu şəffaflıq qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsi, risklərin azaldılması və resursların səmərəli istifadəsinə imkan verir. Nəticədə, düşmənin zəif nöqtələri vaxtında aşkar olunur və əməliyyatlar daha effektiv aparılır.

Ümumiyyətlə, müasir döyüşlərdə informasiya artıq yeni növ "silah" hesab olunur. Kim məlumatı tez və düzgün işləyirsə, döyüşün nəticəsini o müəyyən edir. ISR sistemləri isə bu sahədə əsas rol oynayır.

2. Şəbəkə Mərkəzli Əməliyyatlar

Şəbəkə Mərkəzli Əməliyyatlar (Network-Centric Operations – NCO) müasir orduların daha effektiv və çevik fəaliyyət göstərməsi üçün istifadə etdiyi əsas yanaşmalardan biridir. Bu konsepsiyanın məqsədi məlumatın üstünlüyünü real əməliyyat üstünlüyünə çevirməkdir. Yəni ayrı-ayrı bölgələrdə yerləşən hərbi hissələr, sistemlər və fərdlər arasında birgə informasiya paylaşımı yaradılır və bu sayədə onlar bir komanda kimi birlikdə hərəkət edə bilər. Burada əsas məqsəd məlumatı vaxtında əldə edib, lazımı yerə çatdırmaq və düzgün qərarlar qəbul edərək icra etməkdir [1, s.5].

NCO-nun əsas prinsipləri:

Məlumatların paylaşılması: Müasir döyüşlərdə həm zaman, həm də düzgün məlumat böyük əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də NCO çərçivəsində bütün iştirakçılar arasında məlumat real vaxtda maneəsiz ötürülür. Bu isə sırası əsgərin belə döyüşdə daha məlumatlı və düzgün qərarlar verməsinə imkan yaradır.

Ümumi Əməliyyat Mənzərəsi (COP): Şəbəkəyə qoşulan bütün tərəflər – istər sensor, istər ko-

mandan, istərsə də icraçı eyni görüntünü görür. Bu, hər kəsin öz rolunu daha yaxşı anlamasına və planlaşdırılmış şəkildə hərəkət etməsinə səbəb olur.

Əməkdaşlıq və sinxronluq: Əvvəllər qərarlar əsasən yalnız yuxarıdan aşağı verilsə də, NCO sistemi ilə bu proses daha çevikdir, yəni hər kəs öz məlumatı əsasında operativ reaksiya göstərə bilər. Bu da müxtəlif qoşun növlərinin (hava, quru, dəniz) bir-biri ilə əlaqəli və ahəngdar işləməsinə şərait yaradır.

Sürətli qərar və icra: Bu yanaşmanın üstünlüklərindən biri də odur ki, məlumatın sürətli axını qərarların da sürətlə verilib icra olunmasına imkan yaradır. Beləliklə, həm düşməndən bir addım öndə olmaq, həm də dəyişən vəziyyətə tez uyğunlaşmaq mümkün olur.

Bu sistemin işləməsi üçün güclü texnoloji infrastruktur vacibdir. Bu infrastrukturda yüksək sürətli və təhlükəsiz rabitə sistemləri, məlumat mübadiləsi texnologiyaları (məsələn, Link 16, Link 22 və s.), bulud əsaslı platformalar və komanda-idarəetmə sistemləri (C4ISR – Command, Control, Communications, Computers, Intelligence, Surveillance, Reconnaissance) əsas rol oynayır [2, s.6]. Onlar məlumatı toplamağı, emal etməyi və paylaşmağı daha sürətli və effektiv edir.

NCO sadəcə texniki deyil, eyni zamanda strateji bir yanaşmadır. Bu sistem komandanlığa vəziyyəti daha aydın dəyərləndirməyə, təhdidləri öncədən görməyə və resursları daha ağıllı bölüşdürməyə kömək edir. Nəticədə, daha az itki ilə daha çox uğur əldə edilir. Eyni zamanda döyüşdə qeyri-müəyyənlik azalır və əməliyyatlar daha şəffaf və idarəolunan olur.

Qısaca desək, Şəbəkə Mərkəzli Əməliyyatlar müasir döyüşlərin əsas tələblərinə cavab verən və informasiya texnologiyalarını effektiv şəkildə hərbi sahəyə gətirən güclü bir yanaşmadır.

3. Dəqiq zərbə sistemləri və pilotsuz platformaların tətbiqi

Müasir hərbi taktikalardan əsas xüsusiyyətlərindən biri hədəfləri çox dəqiq şəkildə məhv etməkdir. Bu yanaşmanın məqsədi düşməne güclü zərbə vurmaqla yanaşı, mülki əhalinin zərər çəkməsinin və əlavə dağıntıların qarşısını almaqdır. Texnologiyaların inkişafı bu sahədə bir sıra yeni imkanlar yaradıb:

İdarə olunan sursatlar: Lazer, GPS, infraqırmızı və ya radarla hədəf alan raketlər, bombalar və mərmilər hədəfi çox yüksək dəqiqliklə vurur. Bu sursatlar bir neçə metr yanılma ilə belə istənilən nöqtəni dəqiqliklə məhv edə bilər [3].

Döyüş pilotsuz uçuş aparatları (PUA-lar): Kəşfiyyat aparmaqla yanaşı, üzərində daşdığı idarəolunan silahlarla hədəfləri vura bilən bu dronlar (məsələn, Bayraktar TB2, MQ-9 Reaper) uzun müddət hava məkanında qalaraq fürsət gözləyir və uyğun anda zərbə endirə bilər [7].

Gəzən sursatlar (loitering munitions): “Kamikadze dronlar” adlandırılan bu qurğular həm dron, həm də partlayıcı sursat xüsusiyyətlərinə malikdir. Onlar müəyyən ərazidə hədəf axtararaq tapdıqda özlərini ora çırparaq partladır (məsələn, IAI Harop, Switchblade) [3, s.7]. Bu sistemlər tez görünən və ya hərəkətdə olan hədəflər üçün çox effektivdir.

Avtonom yerüstü və dəniz sistemləri: Silahlanmış pilotsuz yerüstü maşınlar (UGV) və dəniz vasitələri (USV/UUV) riskli bölgələrdə patrul, kəşfiyyat və hətta döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirə bilər. Bu qurğular sayəsində insan həyatı təhlükəyə atılmadan hədəfə dəqiq zərbələr endirilir [9].

4. Kiber və elektron müharibənin artan rolu

Müasir müharibələr artıq təkcə silahlarla aparılmır. Artıq döyüş meydanı həm də kompüterlərdə, internetdə və elektromaqnit dalğalarında formalaşır. İnformasiya texnologiyalarının hərbiyə daxil edilməsi ordunun gücünü artırsa da, onları yeni təhlükələrlə də üz-üzə qoyur. Bu baxımdan kiber və elektron müharibə müasir döyüş strategiyalarının ayrılmaz hissəsinə çevrilib [6, 8].

Kibermüharibə görünməyən, amma çox təsirli bir sahədir. Bəzən heç bir güllə atılmadan belə bir ölkənin hərbi sistemləri iflic ola bilər. Haker hücumları vasitəsilə düşmənin komanda mərkəzləri, rabitə, enerji, nəqliyyat və silah sistemləri sıradan çıxarıla bilər. Məsələn, hücum edən tərəf saxta məlumatlar yayaraq düşmənin qərar verməsində çəşqinlik yarada bilər. Bunun qarşısını almaq üçün kibertəhlükəsizlik tədbirləri — sistemlərin qorunması, məlumatların şifrələnməsi və şəbəkə monitorinqi həyati əhəmiyyət daşıyır.

Elektron müharibə (EW) isə elektromaqnit

siqnallar üzərində qurulub. Bu sahədə üç əsas taktika var:

Siqnalların pozulması (jamming): Düşmənin radar və rəbitə siqnallarını kəsərək onu “kor və kar” vəziyyətinə salmaq.

Siqnalların aldadılması (spoofing): GPS siqnallarını manipulyasiya edərək, düşməni yanlış istiqamətə yönəltmək.

Siqnalların tutulması və təhlili (SIGINT): Düşmənin siqnallarını dinləyib dəyərli məlumatlar əldə etmək [6].

Elektron müharibə texnologiyaları xüsusilə pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA) qarşısını almaqda effektivdir. EW sistemləri bu dronların idarə etməsini poza, istiqamətini dəyişə və ya onları sıradan çıxara bilər. Həmçinin EW vasitəsilə düşmənin hava hücumundan müdafiə sistemləri də zərərsizləşdirilə bilər ki, bu da havada üstünlük əldə etmək üçün vacibdir.

Kiber və elektron müharibə təkə texniki deyil, eyni zamanda psixoloji və informasiya üstünlüyü təmin edən vasitələrdir. Bunlar sayəsində fiziki müdaxilə olmadan düşmənin sistemləri çökdürülə və strateji tarazlıq dəyişdirilə bilər. Bu gün məlumatların məxfiliyi, bütövlüyü və əlçatanlığı (CIA üçlüyü) hərbi təhlükəsizlik strategiyalarının mərkəzində dayanır.

Sonda qeyd etmək olar ki, bu iki sahə artıq ənənəvi müharibənin tərkib hissəsi deyil, yeni nəsil münaqişələrin əsas elementi sayılır. Kim bu texnologiyalarda üstünlük əldə edərsə, gələcək döyüşlərdə də üstün mövqedə olacaq.

5. Süni intellektin taktiki tətbiqləri və çağırışlar

Süni intellekt (Sİ) bir çox texnoloji sahədə olduğu kimi müasir döyüşlərdə də geniş tətbiq olunur. Sİ hərbi əməliyyatların effektivliyini artırmaq və yeni taktiki imkanlar yaratmaq üçün müxtəlif sahələrdə istifadə olunur. Lakin Sİ-nin tətbiqi ilə bağlı bəzi etik və hüquqi çətinliklər də mövcuddur.

Avtonom sistemlər: Sİ alqoritmləri, pilotsuz uçuş aparatlarına (PUA), yerüstü robotlara və digər avtonom platformalara mürəkkəb mühitlərdə navigasiya etmək, hədəfləri tanımaq və məhv etmək, hətta “dron sürüləri” kimi koordinasiya fəaliyyətlər göstərmək imkanı verir [8, s.9]. Bu,

hərbi əməliyyatların sürətini və dəqiqliyini artırır.

Qərar dəstək sistemləri: Sİ komandirlərə hərbi əməliyyatları daha yaxşı idarə etmək üçün kömək edir. Böyük həcmdə məlumatı təhlil edərək müxtəlif hərəkət variantlarının potensial nəticələrini proqnozlaşdırır və ən optimal taktiki qərarları verməkdə komandirlərə yardımçı olur [4]. Bu, döyüşün gedişatını dəyişdirmək və qərarların düzgünlüyünü artırmaq üçün əhəmiyyətlidir.

Proqnozlaşdırıcı texniki xidmət: Sİ hərbi texnikanın sensorlarından gələn məlumatları analiz edərək potensial nasazlıqları əvvəlcədən aşkar edir və texnikanın döyüş hazırlığının yüksək səviyyədə saxlanmasına kömək edir. Bu, silahların və digər hərbi platformaların davamlı işləməsini təmin edir və döyüş zamanı yaranan texniki problemlərin qarşısını alır.

Lakin Sİ-nin hərbi tətbiqi bəzən ciddi etik və hüquqi məsələlərə səbəb olur. Tam avtonom silah sistemləri, məsələn, “öldürmə qərarını” verən robotlar hələ də müzakirə mövzudur. İnsan nəzarətinin səviyyəsi, məsuliyyət məsələləri və beynəlxalq humanitar hüquqla uyğunluq məsələləri hələ də cavabını tapmamışdır. Bu texnologiyaların istifadəsi ilə bağlı təhlil və tənzimləmə tələb olunur, çünki bu sistemlərə insan həyatını təhlükəyə atmaq səlahiyyəti verilə bilər.

Nəticə etibarilə, süni intellektin hərbi tətbiqləri döyüşlərdə böyük üstünlüklər yaratsa da, onun etik və hüquqi aspektləri gələcəkdə ciddi diqqət tələb edir. Bu sahədə daha çox tədqiqat və tənzimləmələrə ehtiyac var.

6. Texnologiyanın əsgər və təlim təsiri

Texnologiya yalnız döyüş meydanlarını dəyişməmiş, o eyni zamanda əsgərin özünü və təlim üsullarını da əsaslı şəkildə yeniləyir. Bugünkü əsgər sadəcə güclü və dözümlü olmaqla kifayətlənmir, o, texnologiyadan yaxşı anlayışı olan, sürətli qərar verə bilən və dəyişən şəraitə tez uyğunlaşa bilən bir mütəxəssisdir.

Gələcəyin əsgəri:

Bir çox ölkələrdə artıq əsgərlər daha ağıllı texnologiyalarla təchiz olunurlar. Məsələn, onlar real vaxtda rəbitə qura bilən sistemlərdən, gecə görmə cihazlarından, güllə keçirməyən jiletlərdən, sağlamlıq vəziyyətini izləyən cihazlardan və bədən gücünü artıran xüsusi qurğulardan (ekzos-

keletlərdən) istifadə edirlər. Bütün bu texnologiyalar əsgərin həm dözümlülüyünü artırır, həm də döyüşdə daha çevik və təsirli olmasına kömək edir.

Virtual təlim:

Təlim sahəsində də texnologiya böyük dəyişikliklər yaradıb. Virtual və artırılmış reallıq (VR/AR) texnologiyaları əsgərlərə təhlükəsiz şəraitdə real döyüşə bənzər təcrübələr yaşamağa imkan verir. Onlar fərqli coğrafi mühitlərə uyğunlaşmağı, silah istifadəsini, şəhər döyüşlərini və digər taktiki hərəkətləri təcrübə edə bilirlər. Bu yanaşma həm daha ucuz, həm də daha çevikdir.

Qərarvermə və psixoloji hazırlıq:

Yeni təlim texnologiyaları təkcə fiziki bacarıqları yox, eyni zamanda əsgərlərin psixoloji dayanıqlılığını və stres altında qərarvermə qabiliyyətini də inkişaf etdirir. Məsələn, simulyatorlar vasitəsilə əsgərlər komanda ilə işləməyi, doğru qərarlar verməyi və kritik situasiyalarda soyuqanlı davranmağı öyrənirlər. Bu bacarıqlar müasir döyüşlərin sürətli və dəyişkən təbiəti üçün çox vacibdir.

Risiklər:

Lakin texnologiyanın çox istifadəsi bəzən problemlər də yarada bilər. Əgər əsgər texnologiyaya həddən artıq güvənərsə, bu, onun situasiyanı düzgün qiymətləndirməsini çətinləşdirə və reflekslərini zəiflədə bilər. Həmçinin texnoloji sistemlərə nəzarət əsgərin beynində əlavə yüklənmə yarada bilər. Buna görə də texnologiya əsgəri əvəz etməməli, ona dəstək olmalıdır. Əsas diqqət hələ də insan faktoruna yönəlməlidir.

Nəticə:

Texnologiyanın əsgər və təlimə tətbiqi müasir ordu üçün vacib və qaçılmazdır. Amma bu tətbiq balanslı şəkildə aparılmalı, texnologiya əsgəri gücləndirmək üçün istifadə olunmalıdır, onu əvəz etmək üçün yox.

7. Hüquqi əsas

Müasir döyüş taktikalarının tətbiqində texnologiyaların istifadəsi, o cümlədən pilotsuz uçuş aparatları və süni intellekt əsaslı sistemlər Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından hüquqi müstəvidə də tənzimlənmişdir. “Azərbaycan Respublikasının

Silahlı Qüvvələri haqqında” Qanununun 4-cü maddəsinə əsasən, Silahlı Qüvvələrin vəzifələrindən biri də “dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması məqsədilə döyüş hazırlığının və texniki təminatın daim yüksək səviyyədə saxlanılmasıdır” [10]. Bu norma texnoloji imkanların müasir döyüş taktikalarında hüquqi əsasla inteqrasiyasını birbaşa dəstəkləyir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinasında qeyd edilir ki, “informasiya texnologiyalarının və yüksək dəqiqlikli silah sistemlərinin inkişafı müharibələrin xarakterini dəyişdirərək, hibrid və informasiya müharibələrinin aktuallığını artırır” [11]. Bu isə texnologiyanın döyüş meydanındakı rolunun təkcə praktiki deyil, hüquqi olaraq da tanındığını göstərir. Beləliklə, texnoloji vasitələrin müasir döyüş taktikalarında istifadəsi Azərbaycan Respublikasının hüquqi-normativ sənədlərində möhkəmləndirilmiş və hərbi strategiyanın vacib elementi kimi qəbul olunmuşdur.

Nəticə. Bugünkü döyüş qaydaları texnologiyanın sürətli inkişafı ilə daim dəyişir. Qələbə qazanmaq üçün müasir ordular artıq sadəcə silah gücünə deyil, məlumat üstünlüyünə, pilotsuz aparatlara, dəqiq zərbələrə və kiber imkanlara arxalanır. Texnologiya döyüşlərin sürətini və mürəkkəbliyini artırır, köhnə metodları isə keçmişdə qoyur. Bu səbəbdən döyüşlərdə uğur təkcə fiziki hazırlıqla deyil, rəqəmsal bacarıqlarla da bağlıdır.

Süni intellekt, böyük verilənlər və avtonom sistemlər komandirlərin daha tez və düzgün qərar verməsinə, riskləri azaltmasına və əməliyyatları daha effektiv aparmasına kömək edir. Pilotsuz uçuş aparatları isə kəşfiyyatdan tutmuş hücumlara qədər bir çox vəzifəni yerinə yetirərək müharibənin gedişatını dəyişir. Bu cihazlar döyüş zamanı ərazidəki vəziyyəti canlı izləməyə və sürətli reaksiya verməyə imkan yaradır.

Kiber və elektron müharibə vasitələri də vacib rol oynayır; düşmənin rabitəsini pozmaq, yanlış məlumat yaymaq və texniki sistemlərini sıradan çıxarmaqla onların müqavimətini qırmaq mümkündür.

Amma texnologiyanın artan rolu yeni problemlər də doğurur. Ucuz texnologiyaların asan əldə olunması, hibrid təhdidlər, kibertəhlükəsizlik məsələləri və avtonom silahların hüquqi və etik

sualları hərbi sahəsində ciddi çağırışlardır. Bu səbəbdən hərbi strategiyalar və beynəlxalq hüquq da bu dəyişikliklərə uyğun yenilənməlidir.

Gələcəkdə texnologiyanın rolu daha da böyüyəcək. Kvant kompüterlər, hipersəsli silahlar və süni intellektlə çalışan tam avtonom sistemlər döyüşləri daha da mürəkkəbləşdirəcək. Ordular isə bu yeniliklərə uyğunlaşmaq üçün təkə yeni tex-

nologiyalar almaqla kifayətlənməməli, onları taktikalara düzgün şəkildə daxil etməli, şəxsi heyətin bacarıqlarını daim inkişaf etdirməli və çevik strukturlar yaratmalıdırlar. Bu yolda təlimlər və simulyasiyalar mühüm rol oynayacaq. Texnologiya ilə taktikanın uyğunlaşdırılması isə gələcək döyüşlərdə uğurun əsas açarı olacaq – bu həm hərbi, həm də siyasi güc balansını dəyişdirə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Johnson R. (2023). Süni intellekt dövründə şəbəkə-mərkəzli müharibə: imkanlar və çağırışlar. *Strateji texnologiya tədqiqatları jurnalı*, 8 (2), -112–130.
Link: <https://journal-sts-example.com/article/123>
2. Chen L. & Müller H. (2022). Məlumat üstünlüyü: müasir münaqişələrdə ISR və kiber imkanların inteqrasiyası. *Müdafiə transformasiya icmalı*, 5 (1), -45–63.
Link: <https://dtr-example.org/vol5/issue1/chen-muller>
3. Williams P.D. (2021). Dəqiq zərbə və gəzən suriyələr: taktiki inqilab. *rand korporasiyası hesabatı*.
Link: <https://www.rand.org/pubs/reports/R1234.html>
4. Schmidt A. (2024). Süni intellektlə idarə olunan kəşfiyyat təhlili: döyüş sahəsində vəziyyətə nəzarətin gücləndirilməsi. *Hərbi texnologiya üzrə beynəlxalq konfransın materialları (ICMT 2024)*, -səh. 255–268. - Brüssel, -Belçika.
5. Petrov I. & Singh, K. (2020). Şəbəkə-mərkəzli əməliyyatlar üçün sensorların birləşdirilməsi və məlumatların inteqrasiyası. *Hərbi Kommunikasiya Jurnalı*, 12(4), -31–48.
6. NATO CCDCOE. (2022). Çox sahəli əməliyyatlarda kiber və elektron müharibənin inteqrasiyası. *Tallin sənədləri seriyası*.
Link: <https://ccdcocoe.org/library/publications/ew-cyber-integration/>
7. Demir S. (2023). Pilotsuz uçuş aparatlarının müasir taktiki doktrinaya təsiri: öyrənilmiş dərslər. *Türk təhlükəsizlik araşdırmaları jurnalı*, 25(3), 550–575.
8. Böyük Britaniya Müdafiə Nazirliyi (2022). *Müdafiə üzrə süni intellekt strategiyası*.
Link: <https://www.gov.uk/government/publications/defence-artificial-intelligence-strategy>
9. Garcia M. & Kim J. (2021). Avtonom silah sistemləri və müharibənin gələcəyi: etik və hüquqi təsirlər. *Stokholm Beynəlxalq Sülh Araşdırmaları İnstitutu (SIPRI) Siyasət sənədi*.
Link: <https://www.sipri.org/publications/2021/sipri-policy-papers/aws-future-warfare>
10. “Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında” Qanun. 9 noyabr 1991-ci il.
11. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi. 8 iyun 2010-cu il

Турал ДЖАФАРОВ

СОВРЕМЕННЫЕ ТАКТИКИ ВЕДЕНИЯ БОЯ И РОЛЬ ТЕХНОЛОГИЙ

РЕЗЮМЕ

Сегодняшние войны больше не ведутся по старым правилам — технологии определяют, как проходит современный бой. Современные армии полагаются на информационное превосходство, сетевые операции, точечные удары, беспилотные воздушные и наземные системы, искусственный интеллект и кибервозможности. Эти технологии радикально меняют не только вооружение, но и методы разведки, принятия решений, логистику и подготовку солдат.

Чтобы добиться преимущества в бою, важно правильно использовать технологические новшества и грамотно внедрять их в тактику. В эпоху гибридных войн и нестандартных угроз это становится особенно актуальным. В статье рассматриваются основные аспекты современных боевых тактик и роль

технологий —включая информационные системы, беспилотные платформы и искусственный интеллект — в их формировании. Также подчёркиваются возникающие технологические вызовы и необходимость адаптации к этим изменениям.

Ключевые слова: современные боевые тактики, военные технологии, сетцентрические операции, информационное превосходство, беспилотные системы, искусственный интеллект, кибервойна, гибридная война, высокоточный удар.

Tural JAFAROV

MODERN COMBAT TACTICS AND THE ROLE OF TECHNOLOGY

SUMMARY

Modern wars are no longer fought by old rules — technology now determines how battles are conducted. Today's armies rely on information superiority, network-centric operations, precision strikes, unmanned aerial and ground systems, artificial intelligence, and cyber capabilities. These technologies significantly transform not only weapon systems but also intelligence gathering, decision-making processes, logistics, and soldier training methods.

To gain an advantage on the battlefield, it is crucial to use technological innovations effectively and integrate them properly into military tactics. In an era of hybrid warfare and unconventional threats, this becomes even more important. The article examines the key features of modern combat tactics and the role of technology — including information systems, unmanned platforms, and AI — in shaping them. It also highlights the new challenges posed by technology and the need to adapt to these changes.

Key words: modern combat tactics, military technology, network-centric operations, information superiority, unmanned systems, artificial intelligence, cyber warfare, hybrid warfare, precision strike.

Alparslan MƏMMƏDLİ

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
I kurs magistr dinləyicisi, polis baş leytenantı
e-poçt: mammadialparslan@gmail.com

<https://doi.org/10.6213/UXQV8275>

CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATINDA SÜBUTETMƏ FƏALİYYƏTİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN TƏTBİQİNİN İLKİN ƏSASLARI

XÜLASƏ

Məqalədə cinayət mühakimə icraatında sübutetmə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə süni intellekt (Sİ) sistemlərinin tətbiqinin ilkin əsasları tədqiq edilir. Süni intellektin analitik potensialının cinayətlərin açılmasında səmərəliliyi necə artırma biləcəyi göstərilməklə yanaşı, bu texnologiyaların tətbiqinin cinayət mühakimə icraatının əsas prinsipləri ilə uzlaşdırılması zərurəti vurğulanır. “Qara qutu” effekti və alqoritmik qərəzlilik kimi çağırışların Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsində təsbit edilmiş tərəflərin çəkişməsi, hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi və cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliyi prinsipləri kontekstində həlli yolları araşdırılır, süni intellektin nəticələrinin hüquqi statusunu müəyyənləşdirmək və onun prosesual təminatlar çərçivəsində istifadəsi üçün təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: süni intellekt, cinayət prosesi, sübutetmə, sübutların mümkünlüyü, “qara qutu” problemi, alqoritmik qərəzlilik.

Cinayət mühakimə icraatının əsas vəzifələrindən biri cinayət təqibi ilə bağlı bütün halları hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırmaqdır [2, madd.8.0.3]. Lakin müasir dövrdə xüsusilə də rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu vəzifənin icrası yeni çətinliklərlə üzləşir. İnformasiya həcmi- nin misilsiz dərəcədə artması xüsusilə kibercinayətçilik, terrorizmin maliyyələşdirilməsi və mü- rəkkəb maliyyə fırıldaqçılığı işlərində sübutların toplanması və təhlilini olduqca çətinləşdirir. Məhz bu kontekstdə, süni intellekt (bundan sonra Sİ) sistemlərinin tətbiqi cinayət mühakimə icraatının səmərəliliyini artırmaq, obyektivliyi gücləndirmək və insan amilindən qaynaqlanan məhdud- diyyətləri aradan qaldırmaq üçün mühüm bir alət kimi ortaya çıxır.

Artıq bu gün beynəlxalq müstəvidə hüquq sahəsində təkcə avtomatlaşdırılmış informasiya-ax- tarış sistemləri deyil, həm də qərar qəbuluna dəs-

tək sistemləri, süni intellekt sistemləri və neyron şəbəkələri kimi texnologiyalar fəal şəkildə müza- kirə və tətbiq olunur [3, s. 90]. Məhz bu kontekst- də, ölkəmizdə də bu global çağırışlara cavab ver- mək və rəqəmsal inkişafı təmin etmək məqsədilə strateji addımlar atılır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamları ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022– 2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Stratejiya- sı” və “Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023– 2027-ci illər üçün Stratejiyası” ölkəmizin rəqəmsal transformasiyasında Sİ texnologiyalarının ro- lunu xüsusi vurğulayır. Bu strateji xəttin məntiqi davamı olaraq “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Stratejiya- sı” bu sahədə dövlət siyasətinin əsas məqsədlərini müəyyən edir. Stratejiyanın əsas məqsədləri ara- sında “ölkə qanunvericiliyində süni intellektin əsaslarının və normalarının işlənilməsi və süni in-

tellektdən istifadə üçün etik prinsiplər və qaydaların formalaşdırılması [1, 5.1.7.]”, “süni intellektdən məsuliyyətli istifadənin təmin edilməsi və vətəndaşların hüquqlarının və məlumatların məxfiliyinin qorunması [1, 5.1.10.]”, “süni intellektin məlumat qərəzi törətməməsi və ondan vətəndaşların maraqlarına zidd istifadənin qarşısının alınması zərurəti [1, 5.1.11.]” müddəaları mühüm yer tutur. Digər tərəfdən, bu məqsədlərə çatmaq üçün görülməli konkret tədbir kimi “məsuliyyətli və etik süni intellekt üzrə normativ hüquqi bazanın yaradılması [1, 6.1.1.2.3.]” nəzərdə tutulur. Bu fəaliyyətin yekununda isə “süni intellekt tətbiqlərində şəffaflığı, ədalətliliyi və etik prinsiplərə uyğunluğu təmin etmək üçün... beynəlxalq standartlara uyğun milli normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması [1, 6.1.1.3.3.]” gözlənilən əsas nəticələrdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Milli səviyyədə bu cür strateji yanaşmanın mövcudluğu, məqalənin tədqiqat predmetinin aktuallığını bir daha təsdiqləyir. Süni intellektin cinayət mühakimə icraatı kimi “yüksək riskli” kateqoriyalı (Avropa İttifaqının “Süni intellekt aktı” məhz ədliyyə və hüquq-mühafizə sahəsində istifadə olunan Sİ sistemlərini “yüksək riskli” kateqoriyasına aid etmiş və onlar üçün ciddi şəffaflıq, hesabatlılıq və insan nəzarəti kimi tələblər müəyyən etmişdir) sahədə tətbiqi məhz Strategiyada qeyd olunan etik çərçivə, insan hüquqlarının qorunması və qanunvericiliyin tənzimlənməsi tələbləri ilə birbaşa bağlıdır.

Bu strategiya çərçivəsində ölkəmizdə məhkəmə sistemində süni intellekt həllərinin yaradılması istiqamətində praktiki addımlara Ali Məhkəmə və Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin birgə layihəsi çərçivəsində yaradılan və məhkəmə təcrübəsini təhlil edərək mümkün nəticələri proqnozlaşdıran sistemin formalaşdırılmasını nümunə çəkmək olar [9]. Bu, süni intellektin Azərbaycanda ədalət mühakiməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün bir vasitə kimi qəbul edildiyini göstərən mühüm bir irəliləyişdir.

Şübhəsiz ki, süni intellektin tətbiqinin **prosesual əsaslarını** müəyyənləşdirmək, potensialından maksimum faydalanarkən prosesual təminatları və fundamental hüquqları qoruyan bir hüquqi çərçivə formalaşdırmaq, “Sİ-ni tətbiq etmək

olarmı?” sualından daha çox, “Sİ-ni hansı şərtlər və prosesual təminatlar daxilində tətbiq etmək olar?” sualına cavab axtarmaq zərurətə çevrilir.

Sİ-nin cinayət prosesindəki rolunu düzgün müəyyən etmək üçün onu müstəqil qərar verən bir subyekt kimi deyil, cinayət təqibini həyata keçirən orqanın fəaliyyətinə kömək edən **analitik vasitə** kimi qəbul etmək zəruridir. Bu vasitənin potensialı bir neçə istiqamətdə özünü göstərə bilər:

1. Məlumatların təhlili və gizli əlaqələrin aşkar edilməsi. Sİ-nin ən bariz üstünlüyü, böyük və strukturlaşdırılmamış məlumat yığını (məsələn, telefon danışıqları, bank köçürmələri, sosial şəbəkə fəaliyyəti, kamera görüntüləri) sürətlə təhlil edərək, insan diqqətindən qaça biləcək qanunauyğunluqları və korrelyasiyaları aşkar etmək qabiliyyətidir. Məsələn, mütəşəkkil cinayətkar dəstənin fəaliyyətini araşdırarkən Sİ minlərlə fərqli mənbədən gələn məlumatları birləşdirərək şəxslər arasında əlaqə şəbəkəsini (“əlaqələr xəritəsi”) qura, cinayətkar dəstənin açar fiqurlarını müəyyən edə bilər. Bu, cinayət prosesini həyata keçirən orqana sübut toplama fəaliyyətini daha dəqiq hədəfləməyə imkan verir.

2. İstintaq versiyalarının formalaşdırılması və optimallaşdırılması. A.Y.Afanasyevin irəli sürdüyü kimi, hər bir cinayət növünün özünəməxsus sübut etmə mexanizmi vardır [3, s.92]. Minlərlə oxşar cinayət işinin (məs., dələduzluq, oğurluq) anonimləşdirilmiş məlumatlarını təhlil edən Sİ konkret bir iş üzrə ilkin faktlar əsasında hansı istintaq versiyasının daha yüksək ehtimala malik olduğunu, hansı sübutların axtarılmasına üstünlük verilməli olduğunu və hansı istintaq hərəkətlərinin daha çox nəticə verdiyini proqnozlaşdırmağa bilər.

3. Prosesual resursların səmərəli istifadəsi. Yuxarıda qeyd olunan funksiyalar nəticə etibarilə prosesual qənaətə səbəb olur. Sİ-nin təqdim etdiyi analiz əlavə istintaq hərəkətlərinə qənaətə, istintaqı daha məqsədyönlü və sürətli aparmağa, beləliklə də dövlət resurslarından və istintaqın vaxtından daha səmərəli istifadəyə imkan yaradır.

Süni intellektin potensialından istifadə artıq bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində özünü göstərir. ABŞ və Avropa İttifaqı ölkələrinin hüquq-mühafizə orqanları mürəkkəb maliyyə fi-

rıldaçılığı, terrorizmin maliyyələşdirilməsi və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı işlərdə Sİ-yə əsaslanan analitik vasitələrdən fəal şəkildə istifadə edirlər. Bu sistemlər (məs., “Palantir” şirkətinin hazırladığı proqram təminatları) fərqli məlumat mənbələri arasında insan gözü ilə görülməsi çətin olan əlaqələri aşkar edərək cinayətkar şəbəkələrin strukturunu müəyyən etməyə imkan verir.

Süni intellektin tətbiqi ilə əlaqədar yarana biləcək prosesual-hüquqi problemlər. Sİ-nin tətbiqinin yaratdığı imkanlar onun cinayət prosesinin əsas prinsipləri ilə uzlaşdırılması zərurətini ortaya qoyur. Bu zərurət nəzəri müstəvidən çıxaraq, beynəlxalq praktikada artıq ciddi hüquqi və etik mübahisələrə, hətta məhkəmə müdaxilələrinə səbəb olmuşdur.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında geniş istifadə olunan COMPAS (Correctional Offender Management Profiling for Alternative Sanctions) alqoritmi buna bariz nümunədir. Bu sistem təqsirləndirilən şəxsin gələcəkdə təkrar cinayət törətmə riskini proqnozlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulsa da, müstəqil tədqiqatlar (məsələn, ProPublica təşkilatının araşdırması) onun müəyyən irqi qruplara qarşı qərəzli nəticələr verdiyini, “qara qutu” prinsipi ilə işlədiyini və müdafiə tərəfinin onun nəticələrinə effektiv etiraz etmək imkanlarının olmadığını ortaya çıxarmışdır. Bu, ABŞ-də “due process” (lazımi hüquqi prosedür) və bərabərlik prinsiplərinin pozulması ilə bağlı geniş müzakirələrə yol açmışdır [6, s.7]. Bənzər bir vəziyyət Böyük Britaniyada da müşahidə olunur. Darem (Durham) Polis İdarəsinin istifadə etdiyi HART (Harm Assessment Risk Tool) sistemi də şəxslərin risk səviyyəsini qiymətləndirir və bu sistemin şəffaflığı, eləcə də ədalətliliyi ciddi tənqidlərlə üzləşmişdir [7, s.14].

Avropa məkanında isə bu məsələlərə fundamental hüquqlar müstəvisində daha sərt yanaşma mövcuddur. Niderlandda məhkəməsi sosial müavinət sahəsində saxtakarlığı aşkar etmək üçün istifadə olunan SyRI (System Risk Indication) sisteminin tətbiqini Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsi (şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ) ilə ziddiyyət təşkil etdiyi əsası ilə qadağan etmişdir. Məhkəmə qərarında siste-

min şəffaf olmaması və ayrı-seçkilik riski xüsusi vurğulanmışdır [8].

Beynəlxalq təcrübədən nümunələr Sİ-nin tətbiqinin hansı dərində prosesual dilemmalar yaratdığını açıq şəkildə göstərir. Həmin dilemmaları kəzəs üzərindən təhlil edək:

Fərz edək ki, mürəkkəb bir kibercinayət və çirklə pulların yuyulması ilə bağlı cinayət işi üzrə istintaq aparılır. Müstəntiq minlərlə kriptovalyuta tranzaksiyasını, şifrəli yazışmaları və digər rəqəmsal məlumatları təhlil etmək üçün “Analitik-Proqnoz v1.0” (şərti ad) adlı lisenziyalı bir Sİ proqramından istifadə edir. Proqram bütün məlumatları təhlil edərək, vətəndaş “A”-nın müəyyən bir IP ünvanından istifadə tezliyinə, tranzaksiya nümunələrinə və digər gizli korrelyasiyalara əsaslanaraq onun cinayətkar qrupun texniki icraçısı olması ehtimalının 95% olduğunu müəyyən edən analitik arayış tərtib edir. Bu arayışa əsaslanan müstəntiq digər dolaylı sübutlarla yanaşı bu analizi də əsas gətirərək vətəndaş “A”-nı şübhəli şəxs qismində cəlb edir və onun barəsində həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi üçün vəsatət qaldırır.

Məhkəmə prosesində ittiham tərəfi Sİ-nin təqdim etdiyi bu analizi şübhələri gücləndirən mühüm bir dəlil kimi təqdim edir. Lakin müdafiəçi Sİ-nin bu nəticəyə necə gəldiyini sorğulayır və bu vəziyyət CPM-in bir neçə əsas prinsipinin tətbiqi ilə bağlı ciddi suallar yaradır:

1. “Qara qutu” problemi və sübutların mümkünlüyü. Müdafiəçinin sorğusuna cavab olaraq proqramın işləmə mexanizminin kommersiya sirri əsası ilə tam açıqlanmaması klassik “qara qutu” problemini yaradır. CPM-in 125.1-ci maddəsi sübutların mümkünlüyü üçün onların “yaranma mənbəyinə və əldə edilməsi hallarına şübhələr olmaması” şərtini qoyur. “Qara qutu” rejimində işləyən Sİ-nin verdiyi nəticənin yaranma mənbəyi, yəni mühakimə zənciri qeyri-şəffaf olduğu üçün onun mötəbərliyi müdafiə tərəfi üçün yoxlanılmaz qalır. Bu, CPM-in 125.2.9-cu bəndindəki (“müəyyən olunmayan mənbədən alındıqda”) sübutun qəbul edilməzliyi halına bənzər bir vəziyyət yaradır. Alqoritmin özü müəyyən olsa da, onun gəldiyi nəticənin məntiqi əsası müəyyən olunmayan bir mənbə kimi qəbul edilə bilər.

2. Tərəflərin çəkişməsi və hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi prinsipinin təminatı. Çəkişmə prinsipi tərəflərin təqdim olunan sübutları effektiv şəkildə sorğulamaq imkanına malik olmasını tələb edir. CPM-in 32.2.2.-ci bəndi hər bir tərəfin məhkəmədə öz mövqeyini müdafiə etmək üçün bərabər hüquqlara və imkanlara malik olduğunu təsbit edir. Əgər ittiham tərəfi qeyri-şəffaf bir texnologiyanın nəticələrinə istinad edirsə, müdafiə tərəfi həmin “sübut” effektiv şəkildə təkzib etmək imkanından məhrum olur. Bu, tərəflər arasında “bərabər imkanların” pozulması deməkdir və CPM-in 19-cu maddəsində təsbit edilmiş müdafiə hüququnun mahiyyətini sarsıdır. Müdafiə sadəcə nəticə ilə deyil, nəticəyə aparan proseslə də çəkişə bilməlidir.

3. Alqoritmik qərəzlilik və cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliyi prinsipi . Hər bir Sİ sistemi onu “öyrədən” məlumatlar həddində qərəzsizdir. Vilyam Gibsonun dediyi kimi: “Texnologiyalar biz onları tətbiq edəndə qədər mənəvi baxımdan neytraldır” [5, s. 35]. Süni intellekt sistemlərinə daxil edilən verilənlər cəmiyyətdə mövcud olan tarixi, sosial və institusional bərabərsizlikləri özündə əks etdirirsə, alqoritm bu qərəzliliyi öyrənəcək və hətta gücləndirəcəkdir. Bu, sadəcə texniki bir qüsür deyil, fundamental hüquqi problemdir. Əgər “Analitik-Proqnoz v1.0” (şərti ad) proqramı müəyyən sosial qruplara və ya coğrafi ərazilərə qarşı tarixi qərəzliliyi əks etdirən köhnə cinayət işləri əsasında öyrədilibsə, o da bu qərəzliliyi təkrarlayacaq və həmin qruplardan olan insanları daha “şübhəli” hesab edəcək [5, s.7]. Alqoritmik ədalət liqasının təsisçisi Coy Buolamvininin apardığı tədqiqat da bunu sübut edir. Belə ki, aparıcı texnologiya şirkətlərinin üztanıma sistemləri açıqdərili kişilərdə 1%-dən az səhv etdiyi halda, qaradərili qadınlarda bu göstərici 35%-ə çatırdı [5, s.45]. Bu cür qərəzlilik təkcə irqi və ya gender əsaslı deyil, həm də iqtisadi və sosial əsaslı ola bilər. Bu vəziyyət CPM-in 28.1-ci maddəsindəki məhkəmənin işə “qərəzsiz və ədalətlə” baxması tələbinə, həmçinin 28.4.2-ci bənddəki “şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsi həm ifşa edən, həm də ona bəraət verən halları nəzərə almaq” vəzifəsinə köklü şəkildə ziddir. Qərəzli bir alətlə obyektiv araşdır-

ma aparmaq mümkün deyildir. Bu, həmçinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsində təsbit edilmiş bərabərlik hüququnun texnoloji vasitələrlə pozulması riskini yaradır. Məhz buna görə də “Toronto Bəyannaməsi” kimi beynəlxalq sənədlər dövlətlərin və özəl sektorun üzərinə alqoritmik sistemlərdə ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq üçün aktiv tədbirlər görmək öhdəliyi qoyur [5, s.51]. Beləliklə, Sİ-nin hüquqi statusunu dəqiq müəyyən etməklə və prosessual təminatlar yaratmaqla, Sİ-nin potensialından ədalət mühakiməsinin prinsiplərini pozmadan istifadə etmək mümkündür.

Fikrimcə, Sİ-nin cinayət prosesinə inteqrasiyası düşünülmüş və balanslaşdırılmış hüquqi tənzimləmə vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Məqsəd texnologiyanın potensialından maksimum faydalanarkən, ədalət mühakiməsinin təməl prinsiplərini qorumaq və gücləndirməkdir. Bu kontekstdə, milli qanunvericiliyin gələcək inkişafı üçün aşağıdakı konseptual istiqamətlərin müzakirəsi və nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

1. Sİ-nin nəticələrinin prosessual statusunun dəqiq müəyyən edilməsi. Aparılan təhlil göstərir ki, Sİ-nin “qara qutu” xarakteri və mötəbərliyinin yoxlanılmasının çətinliyi onun nəticələrinin CPM-in 124-cü maddəsi mənasında müstəqil sübut kimi qəbul edilməsinə imkan vermir. Bu nəticələr (proqnozlar, risk profilləri, korrelyasiya analizləri) sübut etmə predmetinə daxil olan halları birbaşa təsdiq və ya təkzib edən dəlil deyil. Onların hüquqi təbiəti daha çox istiqamətləndirici informasiya və ya analitik məlumat mənbəyidir. Buna görə də qanunvericilikdə Sİ-nin təhlilinin nəticələrinin hüquqi statusu dəqiq müəyyənləşdirilməli, onların sübut etmə prosesində yalnız cinayət təqibini həyata keçirən orqan üçün istintaq versiyalarının formalaşdırılmasına, sübut toplama strategiyasının planlaşdırılmasına və digər sübutların axtarışına kömək edən bir vasitə olduğu təsbit edilməlidir. Bu yanaşma, Sİ-nin nəticələrinin hüquqi statusunu CPM-in 137-ci maddəsindəki “əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin gedişində əldə edilmiş materiallar”ın statusuna yaxınlaşdırır: onlar öz-özlüyündə birbaşa sübut deyil, lakin digər prosessual sübutların əldə edilməsi üçün bir əsas ola bilər.

2. Sübutların mümkünlüyü institutunun yeni çağırışlara uyğunlaşdırılması. CPM-in 125-ci maddəsi sübutların mümkünlüyü üçün bir sıra mühüm meyarlar müəyyən edir. Sİ-nin tətbiqi bu meyarların yeni aspektdən şərhini və gələcəkdə genişləndirilməsini tələb edir. Xüsusilə “yaranma mənbəyinin və əldə edilməsi hallarının şəffaflığı” tələbi Sİ kontekstində alqoritmin özünün, onun işləmə məntiqinin və təlim üçün istifadə olunan məlumat bazasının yoxlanıla bilən olması deməkdir. Əgər bir Sİ sisteminin işləmə mexanizmi kommersiya sirri və ya texniki mürəkkəblik səbəbindən tamamilə qapalıdırsa, onun istehsal etdiyi nəticənin “yaranma mənbəyi” şübhəli hesab edilə bilər. Gələcəkdə qanunvericilikdə, bir Sİ sisteminin nəticələrinə əsaslanaraq əldə edilmiş məlumatların mümkünlüyü üçün həmin sistemin **şəffaflıq və izah olunma** meyarlarına cavab verməsi bir şərt kimi nəzərdə tutula bilər. Bu, “Google” şirkətinin İspaniyaya qarşı işdə formalaşmış Avropa məhkəmə presedentinin ruhuna da uyğundur ki, burada fundamental hüquqların müdafiəsi kommersiya maraqlarından üstün tutulur [5, s.46].

3. Xüsusi prosessual təminatların yaradılması. Cinayət mühakimə icraatının bəzi prinsiplərinin təminatı üçün ümumi qaydalar Sİ kimi mürəkkəb bir texnologiya qarşısında yetərsiz ola bilər. Buna görə də gələcəkdə bu texnologiyaların tətbiqi üçün xüsusi prosessual qaydaların işlənməsi zəruridir. Bu qaydalara **məlumatlandırma vəzifəsini** (cinayət təqibini həyata keçirən orqa-

nın Sİ sistemindən istifadə etməsi barədə müdafiə tərəfini məlumatlandırmasının vəzifə olaraq müəyyən edilməsi), **məlumat əldə etmə hüququnu** (alqoritmik qərəzliliyi qiymətləndirmək üçün ilkin şərt olaraq müdafiə tərəfinə məhkəmə vasitəsilə tətbiq olunan sistemin ümumi işləmə prinsipləri, məqsədi və hansı növ məlumatlar əsasında “öyrədildiyi” barədə məlumat tələb etmək hüququnun verilməsi) və **müstəqil yoxlama imkanını** (müdafiə tərəfinə sistemin nəticələrini və işləmə prinsipini yoxlamaq üçün öz müstəqil ekspertini cəlb etmək və ya müvafiq ekspertizanın keçirilməsini tələb etmək üçün real imkanlar yaradılması) aid etmək olar.

Beləliklə, təklif edilən istiqamətlər bir-birini tamamlayaraq vahid bir məqsədi əks etdirir: süni intellektin cinayət prosesində tətbiqindən imtina etmək yox, onu insan mərkəzli və hüququn aliliyinə tabe olan bir çərçivəyə salmaq. Bu təkliflər bütövlükdə texnoloji innovasiyaların tətbiqi zamanı fundamental hüquqların və prosessual təminatların prioritetliyini təmin edən qoruyucu hüquqi mexanizm rolunu oynayır. Bu yanaşma Sİ-ni müstəqil qərar qəbul edən subyektə deyil, cinayət təqibini həyata keçirən orqanın istifadə edə biləcəyi effektiv, şəffaf və yoxlanıla bilən bir alətə çevirir. Beləliklə, təklif olunan islahatlar sayəsində süni intellekt cinayət prosesi üçün nəzarətsiz bir texnoloji yenilik yox, əksinə, ədalət mühakiməsinin səmərəliliyini və etibarlılığını artıran, hüquqi çərçivəyə salınmış etibarlı vasitə kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2025-ci il 19 mart tarixli 530 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası”. https://static.president.az/upload/Files/2025/03/19/5a0fb1886a7316cb1b95458f366c1bd6_3415396.pdf
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. -Bakı, -2000
3. Ali Məhkəmədə süni intellektin tətbiqi ilə vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılması istiqamətində işlər gücləndirilir // Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin rəsmi saytı. 20.12.2023. URL: <https://supremecourt.gov.az/az/post/4024/ali-mehkemenin-sedri-suni-intellekt-esasli-yeni-elektron-mehkeme-sistemi-layihesinin-teqdimatinda-istirak-edib>
4. Афанасьев, А. Ю. (2020). Системы искусственного интеллекта в механизме уголовно-процессуального доказывания. // Вестник Нижегородской академии МВД России, 1(49), s. 89–95.
5. Спиридонов, М. С. (2023). Технологии искусственного интеллекта в уголовно-процессуальном доказывании. // Journal of Digital Technologies and Law, 1(2), -с. 481–497.
6. Quattrocchio, S. (2020). Artificial Intelligence, Computational Modelling and Criminal Proceedings: A

Framework for A European Legal Discussion. Springer.

7. Angwin J., Larson J., Mattu S., Kirchner L. Machine Bias // ProPublica. 2016. URL: <https://www.propublica.org/article/machine-bias-risk-assessments-in-criminal-sentencing>

8. Oswald M., Grace J., Urwin S., Barnes G. Algorithmic risk assessment policing models: lessons from the Durham HART model and “Experimental” proportionality // Information & Communications Technology Law. 2018. Vol. 27. No. 2. -p. 223-250.

9. Hof S. The SyRI judgment of the District Court of The Hague // European Data Protection Law Review. 2020. Vol. 6. No. 2. -p. 271-277.

<https://www.fricore.eu/db/cases/netherlands-district-court-hague-5-february-2020-c-09-550982>

Алпарслан МАММЕДЛИ

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ДОКАЗЫВАНИЮ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются возможности применения систем искусственного интеллекта (ИИ) в уголовном судопроизводстве, в частности, с целью повышения эффективности деятельности по доказыванию. Наряду с демонстрацией того, как аналитический потенциал искусственного интеллекта может повысить эффективность раскрытия преступлений, подчеркивается необходимость согласования применения этих технологий с основополагающими принципами уголовного судопроизводства. Рассматриваются пути решения таких вызовов, как эффект «черного ящика» и алгоритмическая предвзятость, в контексте закрепленных в Уголовно-процессуальном кодексе Азербайджанской Республики принципов состязательности сторон, равенства всех перед законом и судом, а также объективности, беспристрастности и справедливости уголовного судопроизводства. Выдвигаются предложения по определению правового статуса результатов деятельности искусственного интеллекта и его использованию в рамках процессуальных гарантий.

Ключевые слова: искусственный интеллект, деятельность по доказыванию, уголовный процесс, состязательность сторон, объективность, «черный ящик», алгоритмическая предвзятость, процессуальные гарантии.

Alparslan MAMMADLI

INITIAL FOUNDATIONS FOR THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PROVING ACTIVITY IN CRIMINAL PROCEEDINGS

SUMMARY

The article explores the possibilities of applying artificial intelligence (AI) systems in criminal proceedings, particularly to enhance the efficiency of the proving activity. While demonstrating how the analytical potential of artificial intelligence can increase the effectiveness of crime solving, the necessity of aligning the application of these technologies with the fundamental principles of criminal procedure is emphasized. The article examines solutions to challenges such as the "black box" effect and algorithmic bias in the context of the principles of adversarial proceedings, equality of all before the law and the court, and the objectivity, impartiality, and fairness of criminal proceedings, as enshrined in the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic. Proposals are put forward to determine the legal status of the results generated by artificial intelligence and for its use within the framework of procedural safeguards.

Key words: artificial intelligence, proving activity, criminal procedure, adversarial proceedings, objectivity, "black box", algorithmic bias, procedural safeguards.

UOT:343.98(100)

Bilal İBRAHİMOV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Beynəlxalq əməkdaşlıq
bölməsinin inspektoru, polis leytenantı
e-mail: ibrahimovbilal9@gmail.com*

<https://doi.org/10.6213/LGQG4459>

TANINMAYA TƏQDİMETMƏNİN PROSESSUAL FORMALARI VƏ ONLARIN TƏTBİQİ ZAMANI YARANAN PROBLEMLƏR

XÜLASƏ

Bu məqalə tanınmaya təqdimmə istintaq hərəkətinin prosesual formalarını və bu formaların tətbiqi zamanı qarşılaşılan problemləri analiz edir. Tanınmaya təqdimmə şəxsiyyətin və obyektlərin tanınması üçün həyata keçirilən mühüm bir istintaq fəaliyyətidir. Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyi və təcrübəsi əsasında bu prosesin düzgün və obyektiv aparılmasının təmin edilməsi məsələləri diqqətə alınır. Məhkəmə və istintaq təcrübəsində yaranan əsas problemlər alternativlərin sayı, hüquqi nümayəndənin iştirakı və texniki qeydlərin aparılması ilə bağlıdır. Xüsusilə yanlış tanıma və psixoloji təsirlər məsələləri ön plana çıxır. Məqalə bu problemlərin həlli üçün təkliflər irəli sürərək, beynəlxalq təcrübələrin nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: tanınmaya təqdimmə, üz tanıma, yalnız tanıma, əsaslı sübut, alternativlərin sayı

Cinayət prosesində sübutların əldə olunması və hüquqi obyektivliyin təmin olunması məqsədilə həyata keçirilən istintaq hərəkətlərindən biri də tanınmaya təqdimmədir. Bu prosesual hərəkət şahid və ya zərər çəkmiş şəxsin əvvəl müşahidə etdiyi obyekt, əşya və ya şəxsi tanıyıb-tanımadığını müəyyən etmək üçün həyata keçirilir. Tanınmaya təqdimmə istintaqın obyektiv aparılmasına, sübutların əsaslılığına və eyni zamanda məhkəmə qərarının ədalətliyinə bilavasitə təsir göstərir.

Tanınmaya təqdimmənin düzgün və qanunauyğun formada aparılması dövlətlərin qanunvericiliklərində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi ilə yanaşı, Çin, Avstraliya, İngiltərə, Kanada və Cənubi Koreya kimi dövlətlərin qanunvericilik və məhkəmə praktikasından da bu sahəyə aid konkret misallar çəkilmişdir.

Məqalədə tanınmaya təqdimmənin hüquqi və faktiki əsasları, tətbiq formaları və müxtəlif

ölkələrin məhkəmə və istintaq praktikasında yaranan çətinliklər müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Tanınmaya təqdimməyə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi üzrə baxış:

Azərbaycan Respublikasının CPM-in 258-ci maddəsinə əsasən:

“Maddə 258. Tanınmaya təqdimmə

258.1. Əgər cinayət işi üzrə əhəmiyyət kəsb edən şəxs, əşya və ya digər obyekt əvvəl müşahidə olunubsa, həmin obyekt tanınmaya təqdim edilə bilər.

258.2. Tanınmaya təqdim edilən şəxs və ya əşya oxşar xarakterli ən azı üç obyekt və ya şəxs arasında yerləşdirilməlidir.

258.3. Tanınmaya təqdimmənin gedişi və nəticələri protokolla rəsmiləşdirilir. Zəruri hallarda video və fotoçəkiliş aparılır” [1].

Bu maddə tanınmaya təqdimmənin əsas tətbiqi qaydalarını müəyyən edir. Burada əsas diqqət yetiriləcək məqamlar bunlardır: əvvəl müşahidə edilmiş obyektin təqdim olunması, alterna-

tivlərin (ən azı üç) iştirakı, protokollaşdırma və texniki sənədləşdirmə, tanınmaya təqdimetmənin könüllü və yönləndirmədən azad həyata keçirilməsi.

Tanınmaya təqdimetmənin müxtəlif ölkələrin qanunvericilik aktlarında, həmçinin istintaq və məhkəmə təcrübəsində tətbiqi maraq doğurur.

Çin Xalq Respublikası Çinin Cinayət-Prosesual Qanununa əsasən, tanınmaya təqdimetmə zamanı aşağıdakı qaydalar mövcuddur: alternativ şəxslərin və ya obyektlərin iştirakı, prosesin polis və ya prokurorluq nəzarəti ilə keçirilməsi, texniki vasitələrlə sənədləşdirmənin tətbiqi; Çində, xüsusilə yüksək texnologiyalardan istifadə olunması və tanınmaya təqdimetmənin rəsmi protokolla təsdiqlənməsi vacib şərtidir.

Çin praktikasında maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, yüksək texnologiyaların geniş tətbiqi istintaq prosesinin şəffaflığını artırmaqla yanaşı, eyni zamanda dövlətin nəzarət mexanizmlərini də genişləndirir. Tanınmaya təqdimetmə zamanı istifadə olunan müasir texniki vasitələr, o cümlədən süni intellekt alqoritmləri və üz tanıma sistemləri, prosesin qanunda göstərilən protokolun tərtib edilməsi ilə tamamlanır. Bununla belə, bəzi beynəlxalq təşkilatlar və hüquq müdafiəçiləri Çində bu mexanizmlərin bəzən vətəndaş hüquqlarının pozulması risklərini artırdığı barədə müxtəlif fikirlər ifadə edirlər. Buna görə də Çin təcrübəsi, texnologiyanın istintaqda rolunun həm müsbət, həm də potensial mənfi tərəflərini nümayiş etdirən nümunə kimi qiymətləndirilə bilər.

Avstraliya Cinayət Məcəlləsi və dövlət səviyyəli qanunvericilik aktlarına görə tanınmaya təqdimetmə zamanı alternativlərin sayı azı dörd olmalıdır, hüquqşünas iştirakı hüququ təmin edilir, proses tam sənədləşdirilir, qeyri-qanuni və ya qərəzli prosedur nəticəsində əldə edilən sübutlar etibarsız hesab olunur. Avstraliya təcrübəsində diqqətçəkən məqam odur ki, hüquq sistemində insan hüquqları və müdafiə hüququ üstünlük təşkil edir. Alternativlərin sayının dörd və daha çox olması prosesual ədalətlik prinsipinin tətbiqinə xidmət edir və şahidin təsadüfi və ya yönləndirilmiş tanınmasının qarşısını alır. Hüquqşünas iştirakının təmin olunması, həm də şahidin və zərər-

çəkənin prosesual hüquqlarının qorunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Avstraliya məhkəmələri qeyri-qanuni prosedur zamanı əldə edilən sübutları qəbul etmir və bu, tanınmaya təqdimetmənin ciddi prosesual çərçivədə həyata keçirilməsini təmin edir. Eyni zamanda, müasir texnoloji vasitələrdən geniş istifadə olunur və hüquqmühafizə orqanlarının hesabatlılığı təmin edilir.

İngiltərədə tanınmaya təqdimetmə "Police and Criminal Evidence Act" 1984 (PACE) əsasında tənzimlənir. Burada alternativlərin iştirakı, hüquqi nümayəndənin iştirakı, prosesin video və ya foto ilə qeydə alınması, tanınmaya təqdimetmədə könüllülük və yönləndirmənin qarşısının alınması nəzərdə tutulur. İngiltərə təcrübəsində tanınmaya təqdimetmə zamanı yaranan əsas problemlərdən biri "mistaken identity" (yanlış şəxsiyyət tanınması) hallarının baş verməsidir. Məşhur misallardan biri 1970-ci illərdə baş vermiş "Birmingham Six" işi ilə bağlıdır. Həmin işdə bəzi şahidlər polis tərəfindən həyata keçirilən yönləndirmə nəticəsində günahsız şəxsləri tanıyırdılar. Daha sonrakı illərdə sübutların saxtalaşdırılması və prosedur pozuntuları üzə çıxarılmış, nəticədə günahsız şəxslər bəraət almışdır.

Bunun nəticəsində İngiltərədə tanınmaya təqdimetmə qaydaları sərtləşdirilmiş, xüsusən PACE qanunvericiliyinə əsasən şahidə təsir göstərməmək üçün "double-blind" (polis əməkdaşı belə kimliyi bilmədiyi) prosedurları tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu, tanınmaya təqdimetmədə könüllülüyün və yönləndirmənin qarşısının alınmasının real təminat mexanizmlərindən biri hesab olunur.

Bu istiqamətdə Kanada Cinayət Məcəlləsi və məhkəmə presedentləri maraq doğurur. Belə ki, tanınmaya təqdimetmə zamanı alternativlərin sayı üç və daha çox olmalıdır, müdafiəçinin iştirakı təmin edilir, sübutların toplanması zamanı "Charter of Rights and Freedoms" çərçivəsində insan hüquqlarına riayət olunur; hüquqi pozuntular halında sübutlar qəbul edilmir.

Kanada praktikasında ən çox rast gəlinən problemlərdən biri şahidin yaddaşının qeyri-dəqiqəlidir. Bu hal xüsusilə uzun müddət keçdikdən sonra həyata keçirilən tanınmaya təqdimetmələrdə baş verir.

Məşhur misallardan biri Donald Marshall Jr.

ışidir. Donald Marshall əsassız olaraq qətdə ittiham olunmuşdu və şahidin yanlış tanınması əsas sübut kimi istifadə edilmişdi. Daha sonradan məlum oldu ki, tanınmaya təqdim etmə prosedurunda hüquqi tələblərə tam riayət olunmayıb və şahidə dolayısı ilə təsir göstərilib. Bu hadisə Kanadada “Charter of Rights and Freedoms” çərçivəsində sübutların toplanmasına xüsusi diqqət yetirilməsinə və qeyri-qanuni tanınma nəticəsində əldə edilən sübutların etibarsız sayılmasına səbəb olub.

Cənubi Koreya Cinayət-Prosessual Qanununa əsasən, tanınmaya təqdim etmə zamanı şəffaflyq və hüquqşünas iştirakı vacibdir, texniki qeydlərin aparılması məcburidir və psixoloji təsirlərin minimuma endirilməsi üçün xüsusi qaydalar tətbiq olunur.

Cənubi Koreya təcrübəsində əsas problemlərdən biri şahid və ya zərərçəkmişin psixoloji təsir altında yanlış tanıma hallarının yaranmasıdır. Xüsusilə cinsi zorakılıq və ağır cinayət işlərində bu risk yüksəkdir.

Məşhur nümunələrdən biri 2014-cü ildə Seulda baş vermiş hadisədir. Cinayət hadisəsindən sonra şahid psixoloji sarsıntı vəziyyətində olduğu üçün ilkin tanınmaya təqdim etmədə səhv şəxs tanınmışdı. Lakin sonradan Cənubi Koreyada tətbiq edilən **psixoloji müşahidə və dəstək proqramları**, xüsusilə psixoloq müşayiəti və rahatlaşdırıcı şəraitdə ikinci dəfə keçirilən tanınmaya təqdim etmə nəticəsində doğru şəxs müəyyən edilmişdi.

Bu yanaşma Cənubi Koreyada tanınmaya təqdim etmənin psixoloji təsirlərdən maksimum azad həyata keçirilməsinə xidmət edən real və effektiv həll üsulu kimi qəbul edilir.

Aparılmış təhlillərə əsaslanaraq tanınmaya təqdim etmə ilə bağlı bir sıra məqamları qeyd etmək olar. Alternativlərin sayının azlığı və seçimin qərəzli təşkilinin qarşısının alınması, hüquqi

nümayəndənin iştirakı, texniki qeydlərin aparılması, şahid və zərərçəkmişə təzyiq hallarının aradan qaldırılması təmin edilməli, psixoloji faktorlar və səciyyəvi məhkəmə presedentləri nəzərə alınmalıdır.

Ölkəmizin praktikasında da bəzi hallarda alternativlərin sayı və şəraiti standartlara cavab vermir, bu isə məhkəmədə sübutların etibarlılığına təsir göstərir. Müxtəlif ölkələrdə isə, məsələn, Avstraliya və İngiltərədə ciddi texniki və hüquqi təminatlar tətbiq olunur.

Eyni zamanda tanınmaya təqdim etmədən əvvəl və sonra şahid və zərərçəkmişin psixoloji vəziyyətinin yoxlanılması vacib şərtlərdəndir.

Həmçinin tanınmaya təqdim etmə ilə bağlı qanunvericiliyimizə “Double-blind” metodikasının daxil edilməsi məqsədmüvafiqdir. Belə ki, burada tanınmaya təqdim etməni aparən müstəntiq də təqdim edilən şəxsin və ya obyektin kimliyini bilmir. Bu üsul istintaqçı tərəfindən bilərəkdən və ya bilmədən yönləndirmənin tamamilə qarşısını alır və obyektiv nəticəni təmin edir.

Tanınmaya təqdim etmənin keçirilməsində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi və digər beynəlxalq məhkəmələrin tanınmaya təqdim etmə ilə bağlı qəbul etdiyi qərar və standartların Azərbaycan məhkəmə və istintaq təcrübəsində tətbiqi daha da təkmilləşdirilməlidir. Bu, insan hüquqlarının qorunmasına və sübutların hüquqi qüvvəsinin artırılmasına xidmət edəcəkdir.

Tanınmaya təqdim etmə istintaqın və məhkəmə prosesinin ədalətliyində həlledici rol oynayır. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, prosesual formaların tam və şəffaf tətbiqi olmadan sübutların obyektivliyinə nail olmaq çətinidir. Bu ölkəmizin qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasında daim nəzərə alınmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi. Maddə 258. <https://e-qanun.az/framework/46950>
2. Çin Cinayət-Prosessual Qanunu. https://www.npc.gov.cn/zgrdw/englishnpc/Law/2007-12/13/content_1384067.htm
3. Avstraliya Cinayət Məcəlləsi və dövlət qanunvericiliyi. <https://www.legislation.gov.au/Details/C2019C00043>
4. Police and Criminal Evidence Act. İngiltərə. 1984

<https://www.legislation.gov.uk/id/ukpga/1984/60>

5. Kanada Cinayət Məcəlləsi və Charter of Rights and Freedoms.

<https://www.canada.ca/en/canadian-heritage/services/how-rights-protected/guide-canadian-charter-rights-freedoms.html>

6. Cənubi Koreya Cinayət-Prosessual Qanunu

<https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/12936>

Билал ИБРАГИМОВ

ПРОЦЕДУРАЛЬНЫЕ ФОРМЫ ОПОЗНАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ИХ ПРИМЕНЕНИИ

РЕЗЮМЕ

В этой статье анализируются процессуальные формы опознания как следственное действие и проблемы, с которыми сталкиваются при их применении. Опознание является важным следственным мероприятием, проводимым для распознавания лиц и объектов. На основе законодательства и практики разных стран рассматриваются вопросы, связанные с обеспечением правильного и объективного выполнения этого процесса. Основные проблемы, возникающие в судебной и следственной практике, включают количество альтернатив, участие юридических представителей и ведение технической документации. В частности, подчеркиваются проблемы, связанные с ошибочным опознанием и психологическими воздействиями. Статья предлагает решения этих проблем и подчеркивает важность учета международной практики.

Ключевые слова: опознание, распознавание лиц, ошибочное опознание, существенные доказательства, количество альтернатив.

Bilal IBRAHIMOV

THE PROCEDURAL FORMS OF IDENTIFICATION PARADES AND THE PROBLEMS ARISING DURING THEIR APPLICATION

SUMMARY

This article analyzes the procedural forms of the identification parade as an investigative action and the problems encountered during their application. The identification parade is an essential investigative activity carried out for the recognition of individuals and objects. Based on the legislation and practices of different countries, the article addresses issues related to ensuring the proper and objective execution of this process. Key problems arising in judicial and investigative practice include the number of alternatives, the participation of legal representatives, and the recording of technical data. Specifically, issues related to mistaken identification and psychological influences are highlighted. The article proposes solutions to these problems and emphasizes the importance of considering international practices.

Key words: identification parade, facial recognition, mistaken identification, substantial evidence, number of alternatives

Aynur SƏFƏRLİ

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Dil hazırlığı kafedrasının müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA-nın Folklor İnstitutunun dissertantı,
polis baş leytenantı
e-mail: seferli_1988@bk.ru*

<https://doi.org/10.6213/RKMM5120>

DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARI ÜÇÜN KADR HAZIRLIĞINDA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ: İTTİHAM VƏ MÜDAFİƏ TƏRƏFİNİN NİTQİ

XÜLASƏ

“Nitq mədəniyyəti” ədəbi dilimizin gözəlliyini, incəliyini, ahəngdarlığını təbliğ edir, nitq prosesində baş verən nöqsanları aradan qaldırmaq üçün yollar göstərir. Fərdi-psixoloji hadisə olan nitq ifadə üsullarına, təzahür şəkllərinə, kommunikativ məqsədinə və s. əlamətlərinə görə seçilir. Maraqlı və canlı danışmaq ələmi səslərin deyiliş tərzi, işlənmə forması ilə çox bağlıdır. Sadə və gözəl danışığı bacarmaq özü bir elmdir və onun xüsusi qanunları var. Cinayətin tövsifi, cəza tədbirləri və qanuni və əsaslı hökmün çıxarılması üçün əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də fikirlərin ifadə olduğu çıxışdır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində mühüm rol prokurorun məhkəmə mübahisələrindəki çıxışının üzərinə düşür. Öz çıxışında prokuror dövlət ittihamı nöqtəyi-nəzərindən məhkəməyə cinayət işini qanuni və əsaslandırılmış şəkildə həll etməyə kömək edir. İttiham çıxışının məzmunu hər bir nitq kimi natiqin çıxışının məzmunu ilə müəyyən olunur. İttiham çıxışı nəticə ilə sona yetir. Nəticə hissəsinə o halda zərurət yaranır ki, xüsusi ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən iş baxılır, yaxud iş baxılması çoxsaylı məhkəmə auditoriyasının iştirakı ilə həyata keçirilir. Nəticə hissəsi qısa, aydın, dəqiq olmalı, prosesdə iştirak edən şəxslərə güclü emosional təsir göstərməlidir. İttiham çıxışının nəticə hissəsi işin mahiyyətini, onun özünəməxsusluğunu və siyasi xarakteristikasını əks etdirməlidir.

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, məhkəmə nitqi, ittihamçının nitqi, vəkilin nitqi

Dilçiliyimizdə nitq mədəniyyəti anlayışı müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilir. “Nitq mədəniyyəti” qrammatik cəhətdən cümlələri düzgün qurmaq, fikri aydın, dəqiq və məntiqi ardıcılıqla, ədəbi bir dildə bütün tələffüz normalarını gözləyərək ifadə etməyi bacarmaq deməkdir. “Nitq mədəniyyəti” dedikdə, ilk növbədə, ana dilini yaxşı bilmək, bu dilin lüğət tərkibindən lazımi sözləri seçib işləməyi, fikri ardıcıl və aydın şərh etməyi bacarmaq nəzərdə tutulur. “Nitq mədəniyyəti” ədəbi dilimizin gözəlliyini, incəliyini, ahəngdarlığını təbliğ edir,

nitq prosesində baş verən nöqsanları aradan qaldırmaq üçün yollar göstərir. Fərdi-psixoloji hadisə olan nitq, ifadə üsullarına, təzahür şəkllərinə, kommunikativ məqsədinə və s. əlamətlərinə görə seçilir. Maraqlı və canlı danışmaq ələmi səslərin deyiliş tərzi, işlənmə forması ilə çox bağlıdır. K.S.Stanislavskinin dediyi kimi, “sadə və gözəl danışığı bacarmaq özü bir elmdir və onun xüsusi qanunları var”. A.P.Çexov “gözəl danışığa etinasız yanaşan adamlar özlərini insana layiq ola biləcək ən ali, nəcib bir zövqdən məhrum edirlər” fikrini söyləmişdir [10, s.214]. Bir latın atalar sö-

zündə deyilir ki, “şair anadan şair doğulur, natiqlər isə tədricən yetişir”. Buradan aydın şəkildə bəlli olur ki, gözəl danışığa yiyələnmək həyatda qazanılır və hər kəsin özündən asılıdır. Lap qədim zamanlarda yaranmış bir zərbi-məsəldə deyilir: “Sözün zahiri, batini lətif olmalıdır” [9, s.168-174]. Nitqin şifahi, yazılı, rəsmi, səhnə, danışıq, kütləvi-ədəbi, vasitəli, vasitəsiz, təşkil olunma, ümumi və fərdi, aktiv və passiv, monoloji və ideoloji, zahiri və daxili və s. növləri vardır. Nitqin belə növlərindən biri də məhkəmə nitqi – vəkilin və dövlət ittihamçısının nitqidir.

Birinci instansiya məhkəməsində cinayət işinə baxılarkən prokuror məhkəmə qarşısında dövlət ittihamını müdafiə edərsə o ittiham nitqi ilə çıxış etmiş olar. Prokuror ittihamdan imtina edərsə məhkəməyə imtinanın motivlərini bildirir. İttiham çıxışı prokurorun cinayət işləri üzrə məhkəmə proseslərində dövlət ittihamını əks etdirən, iş üzrə toplanmış sübutların təhlilini nəzərdə tutan, cinayətin tövsifi, cəza tədbirləri qanuni və əsaslı hökmün çıxarılması üçün əhəmiyyət kəsb edən digər məsələlər barədə fikirlərin ifadə olunduğu çıxışıdır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində mühüm rol prokurorun məhkəmə mübahisəsindəki çıxışının üzərinə düşür. Öz çıxışında prokuror dövlət ittihamı nöqtəyi-nəzərindən məhkəməyə cinayət işini qanuni və əsaslandırılmış şəkildə həll etməyə kömək edir. İttiham çıxışının məzmunu hər bir nitq kimi natiqin çıxışının məzmunu ilə, yəni iş üzrə prokurorun mövqeyi və məhkəmə çıxışının predmeti ilə müəyyən olunur. Prokurorun ittiham çıxışını gələcək hökmün prokuror tərəfindən təklif olunan layihəsi kimi qəbul etmək olmaz. Hər bir müddəadan görünür ki, müdafiə çıxışı da gələcək hökmün layihəsidir. Beləliklə, məhkəmə qarşısında iki layihə qoyulur. Məhkəmə özü onlardan hansının daha yaxşı olduğunu seçir. Məhkəmə çıxışında həm prokuror, həm də vəkil hökmün çıxarılması üçün məhkəmənin müzakirə etdiyi bütün məsələləri işıqlandırır, bu məsələlərin həlli yollarını göstərir, lakin hökmün layihəsini vermir. Hətta hakimin özü də əvvəldən hökmün layihəsini hazırlaya bilməz. Belə ki, hökm məhkəmə mübahisələrindən sonra müşavirə otağında müzakirə edilir və çıxarılır [12].

Prokuror öz mövqeyini işin materiallarına birinci instansiya məhkəməsində tutduğu prosesual vəziyyətə uyğun olaraq seçir. İttihamın anlayışı barədə müxtəlif baxışlar vardır. Bu kimi məsələlər tədqiqatımızın mövzusu olmadığı üçün müvafiq fikirlərin üzərində dayanmayacağıq. Hesab edirik ki, ittiham cinayət əməlinin konkret şəxs tərəfindən törədilməsinin müəyyən prosesual formada (qərar, qərardad, ittiham aktı, ittiham çıxışı, protest) təsdiq edilməsi, habelə cinayət əməlini törətmiş cinayətkarın ifşa edilməsinə, cinayət əməlinin törədilməsi barədə mülahizənin dəqiqliyinin sübut edilməsinə yönələn prosesual fəaliyyətdir. Əgər prokuror məhkəmə baxışı gedişində cinayət əməlinin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxs tərəfindən törədilməsi qənaətinə gələrsə, öz nitqində işin bütün materiallarını ittiham nöqtəyi-nəzərindən ümumiləşdirməli və şərh etməlidir. Lakin bu o demək deyil ki, prokuror nəyin bahasına olursa olsun, məhkəmədə ittiham aktının nəticələrini mübahisələndirməli və ittihamedicini hökmün çıxarılmasına nail olmalıdır. Barəsində bəraətverici hökm çıxarılmış və ya işə xitam verilməsi barədə qərar qəbul edilmiş işlərin yoxlanılması onu göstərir ki, bu işlərin çoxunda prokuror təqsirləndirilən şəxsin təqsirli bilinməsinə təklif etmişdir. Prokurorun bu mövqeyinə heç nə ilə, o cümlədən etibarlı mülahizələri ilə haqq qazandırmaq olmaz. Bunlar şəxsiyyətin qanuni maraqlarının və ədalət mühakiməsinin maraqlarının pozulmasına, qanunçuluğun keşikçisi kimi prokurorluğun nüfuzunun sarsılmasına aparıb çıxarar. Prokuror auditoriya qarşısında prinsipial, qərarlı, obyektiv, güzəştətsiz, ədalətli olmalıdır. Prokurorun nitqində ittihamedicini meyil olmamalıdır, lakin bu o demək deyil ki, o, törədilmiş ictimai təhlükəli əmələ iltifatla yanaşmalı, obyektivliyin, iş üzrə həqiqətin zərərinə olaraq məsuliyyəti yüngülləşdirən halların şərhini ilə məşğul olmalıdır. Praktikada hələ lazım olan tələblərə cavab verməyən ittiham çıxışlarına rast gəlinir. AR CPM ittiham çıxışının elementlərini müəyyən etmir. Prokuror məhkəmə qarşısında dövlət ittihamını müdafiə edir, təqsirləndirilən şəxs barəsində cinayət qanununun və cəza tədbirinin tətbiqi ilə bağlı öz fikirlərini məhkəməyə bildirir. Praktika məhkəmə müzakirələrinin predmetindən çıxış

edərək ittiham çıxışının müəyyən strukturunu işləyib hazırlamışdır. İttiham çıxışının məzmununa aşağıdakı zəruri elementlər daxildir:

1) cinayətin ictimai-siyasi qiyməti; 2) işin faktiki hallarının şərh edilməsi; 3) iş üzrə toplanmış və məhkəmədə araşdırılmış sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi; 4) cinayətin tövsifinin əsaslandırılması; 5) təqsirləndirilən şəxsin, bəzən isə zərər çəkmiş şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikası; 6) cəza tədbirləri və mülki iddia barəsində mülahizələr; 7) cinayət əməlinin törədilməsini şərtləndirən səbəb və şəraitin təhlili və onların aradan qaldırılması təklifləri [14].

Təqsirləndirilən şəxsin, bəzən isə zərərçəkmiş şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikasının verilməsi, nəinki təkcə təqsirləndirilən şəxsin fərdi məsuliyyətinin əsaslandırılması, həm də cinayətin subyektiv tərəfinin müəyyən edilməsi, sübutların qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyət daşıyır. Məhz buna görə də şəxsiyyətin xarakteristikası məhkəmə çıxışının ayrıca elementi olmalıdır [14].

Strukturun əsas hissələrinin yerləşmə qaydası pozula bilər, əks halda məhkəmə çıxışları şablon forması alaraq bir-birinə oxşar olacaq və bu da onların inandırıcı olmasına və tərbiyəvi təsir göstərməsinə mane olacaq. Əgər ittiham sübutlarla tam təsdiq olunmuşdursa, onda bu barədə az danışmaq olar. Əgər cinayətin tövsifi mübahisəli xarakter daşıyarsa, onda cinayətin hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsinə daha çox diqqət yetirilməsi tələb olunur. Əgər ittiham yalnız dolayı sübutlara əsaslanırsa, onda işin faktiki halları daha geniş şərh olunmalı və sübutların diqqətli təhlili verilməlidir. İttiham çıxışında məhkəmə istintaqının gəldiyi nəticələr verilir, iş üzrə bütün materiallar işıqlandırılır, sübutlar dövlət ittihamı nöqtəyi-nəzərindən təhlil olunur. Prokuror dövlətin adından ittiham edir, ona görə də onun çıxışına qarşı yüksək tələblər irəli sürülür [15].

Etik nöqtəyi-nəzərdən ittiham çıxışının ən mürəkkəb elementi təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikasıdır. Əvvəla, prokuror unutmamalıdır ki, o, hələ təqsirli bilinməyən şəxs haqqında danışır. Məhkəmə prokurorun fikri ilə razılaşmaya bilər, buna görə də təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikası iş üzrə sübutlarla təsdiq edilməli və iş üzrə materiallardan irəli gəlməlidir. Əsassız fikirlərə

yol verilməməli, müsbət məlumatlar rədd olunmamalıdır. Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsinə subyektiv yanaşma istisna olunmalıdır, əks halda o, ittiham çıxışında ittiham meylinə, prokurorun nəyin bahasına olursa olsun, şəxsi ittiham etmə cəhdinə çevriləcək və bu da prokurorun qeyri-obyektivliyinə, bir sıra mühüm sübutların onun tərəfindən rədd olunmasına aparıb çıxaracaq. Təqsirləndirilən şəxsə elə xüsusiyyət və əlamətlər axtarılmalıdır ki, həmin xüsusiyyət və əlamətlər iş üzrə əhəmiyyət kəsb edərək cinayət əməlinə özünü göstərmiş olsun və ya onu şərtləndirmiş olsun. Təqsirləndirilən şəxsin tam xarakteristikasını vermək lazım deyil. Təqsirləndirilən şəxsin mənəvi simasını müəyyən edən xüsusiyyətlər qeyd olunmalı, onun cinayət öncəsi davranışının törədilmiş ictimai təhlükəli əməllə əlaqədə olması və ya əksinə ona zidd olması göstərilməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin bioqrafiyasını araşdırmaq, onu ləkələyən və işə aidiyyəti olmayan məlumat axtarmaq yolverilməzdir və əxlaqi normalara ziddir. Prokuror əgər iş üçün əhəmiyyət daşıyırsa, təqsirləndirilən şəxsin intim həyatı barədə məlumatları yaymamalıdır.

İttiham çıxışında müdafiəçi ilə mübahisə aparıla bilər, lakin onun mövqeyini qabaqlamaq lazım deyil, çünki prokuror səhv buraxa, müdafiəçi isə belə səhvdən dərhal istifadə edə bilər. Prokuror məhkəməni və digər iştirakçıları ittihamın sübut olunduğuna o halda inandıra bilər ki, iş üzrə bütün sübutları hərtərəfli və konkret olaraq təhlil etmiş olsun. Hələ də elə prokurorlara rast gəlinir ki, onlar ibtidai və məhkəmə istintaqının materiallarını tənqidi analiz etmədən sadəcə olaraq nəql edir. Bəzi prokurorlar isə ittiham aktını oxumaqla kifayətlənirlər. Bir prosesdə prokuror ittiham çıxışı əvəzinə “vicdanla” ittiham aktını oxumuşdur. Vəkil isə müdafiə çıxışında bildirmişdir ki, ittiham aktı ilə silahlanmış prokuror, hətta ilkin istintaqın nəticələrini təkzib edən məhkəmə istintaqının materiallarını qeyd etməyi lazım bilməmişdir. Qiymətləndirilməni aşağıdakı üsullarla aparmaq olar:

- 1) hər bir təqsirləndirilən şəxsə münasibətdə;
- 2) cinayət əməlinin hər bir epizoduna münasibətdə;
- 3) ittihamın hər bir bəndinə münasibətdə.

Bu üsullardan hər biri işin xüsusiyyətlərindən və həcmindən asılı olaraq seçilir. Sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı prokuror iş üzrə hansı faktların sübut edildiyini, ittihamın faktiki məzmununu müəyyən edir. Bu, sanki kiçik mühakimə kimi çıxış edir. Böyük mühakimə qanundur, AR CM-in maddələrində nəzərdə tutulan cinayət hüquqi normadır, nəticə isə cinayət əməlinin CM-in konkret maddəsi üzrə verilən tövsifidir. Çıxışın bu hissəsi üzvi olaraq işin faktiki hallarını müəyyən edən, sübutları təhlil edən və qiymətləndirən əvvəlki hissələrdən irəli gəlməlidir.

İşin faktiki tərəfini müəyyən edən prokuror müəyyən edilmiş faktların hüquqi qiymətləndirilməsi əsasında baza yaradır. Bu halda cinayət tərkibinin bütün elementlərinin qanun üzrə məntiqi analizinin aparılması tələb olunur. Cinayətin tövsifini düzgün əsaslandırmaq üçün onun tərkibinin parçalanmasını və hər bir element əsasında iş üzrə müəyyən edilmiş faktların əsaslandırılmasını təklif edirik. İttiham çıxışında prokuror cinayətə verdiyi faktiki və hüquqi qiymətin düzgünlüyünü sübut edir. Müəyyən edilmiş halların qanunun (həm cinayət, həm də cinayət-prosessual qanunun) tələbləri ilə müqayisəsi zamanı o, gəldiyi nəticələrdən istifadə edir. Prokuror cinayətin hüquqi qiyməti barədə öz nəticəsini aydın və dəqiq ifadə etməlidir. Bu məsələdə alternativə yol verilmir, yəni cinayətin CM-in ya bu, ya da digər maddəsi ilə tövsifi barədə məsələ qoymaq olmaz. Prokuror təklif etdiyi tövsifi əsaslandırır və bu halda mümkün olan bütün digər mümkün tövsiflərin düzgün olmadığını göstərir. Cinayətin tövsifi mübahisəli xarakter daşdığı halda prokuror öz mövqeyini dəqiq bildirir və onu əsaslandırır. Söhbət xüsusi məsələdən – hüquqi tövsifdən gətirsə də, prokuror çıxışının bu hissəsini zalda iştirak edən digər şəxslərin də başa düşə biləcəyi formada ifadə etməlidir. Təcrübə göstərir ki, prokurorlar çıxışlarının məhz cinayətin tövsifinin əsaslandırılması hissəsində çoxlu səhvlərə yol verirlər. Bəzən prokuror cinayətin hüquqi qiymətləndirilməsinin əsaslandırılması yerinə yalnız AR CM-in bir maddəsinə istinad etməklə kifayətlənir. Bəzi prokurorlar müvafiq cinayətin tövsifinin sübut edilməsi və əsaslandırılması vəzifəsinə vicdansızcasına yanaşırlar [16].

Qanunlara, məhkəmə praktikasına yaxşı bələd olma, məntiqi düşüncə qabiliyyətinə malik olma prokurora cinayətin tövsifi barədə öz fikrini dəqiq və aydın əsaslandırmağa imkan verir. Prokurorun çıxışında cəzanın üzərindən sükutla keçilməsi onun tamamlanmamış xarakterini göstərir və bəzən məhkəmə iclas zalında iştirak edənlərin şübhəsinə səbəb olur. Bu mövqenin tərəfdarları hesab edirlər ki, əgər dövlət ittihamçısının tətbiq edilməli olan cəzanın həddi barədə prinsipial mövqeyi yoxdursa, onda bu prokurorun gələcəkdə hökmün yüngüllüyü və ya sərtliyi barədə apellyasiya protestinin verilməsi vəzifəsinin həyata keçirilməsini çətinləşdirəcək. Digər müəlliflər isə göstərir ki, prokurordan dəqiq cəza həddinin göstərilməsinin tələb edilməsi lazım deyil. Prokurorun cəza tədbirinin növü haqqında fikrini bildirməsi kifayətdir, məhkəmə özü cəzanın ölçüsünü müəyyən edəcək. V.V.Leonenko hesab edir ki, bir sıra hallarda prokuror öz çıxışında cəzanın dəqiq ölçüsünü göstərməyə bilər. Bu isə müxtəlif hallarla, xüsusən də ittihamçının cəzanın konkret ölçüsünün ədalətliyinə həqiqətən inanmadığı hallarla bağlı ola bilər. Biz dəfələrlə qeyd etmişik ki, məhkəmə natiqi yalnız özünün inandığı halları təsdiq edə və sübut edə bilər. Prokuror öz çıxışında araşdırdığı bütün məsələlər üzrə, o cümlədən cəza tədbiri məsələsi üzrə daxili inama malik olmalıdır. O, ya cəzanın növü və konkret həddi barədə, ya da yalnız cəza növü barədə öz fikrini dəqiq və aydın formalaşdırır. Qanunverici cəza tədbirləri dedikdə, onun növlərini başa düşür, yəni cəzanın növü və cəza tədbiri eyni anlayışlardır. Prokuror məhkəməyə təqsislənmiş şəxsə münasibətdə cəza tədbiri barədə öz fikrini bildirir. Yəni əgər prokuror ittihamı sübut olunmuş hesab edirsə, o, törədilmiş cinayət əməlinə görə cəza tədbiri barədə də öz fikrini bildirməlidir [17]. M.Savitski düzgün olaraq qeyd edir ki, “məhkəmənin və bütövlükdə ədalət mühakiməsinin nüfuzunun qaldırılmasına çalışmaq biz prokuror və məhkəmə arasında tək cə nəzəri yox, həm də praktiki qarşılıqlı münasibət qurmalyıq ki, hakimlərin prokurorun iradə və arzusundan asılı olmasına zərər qədər də olsa şübhə yaranmasın” [18]. İndi də məhkəmə iclaslarında iştirakçılardan belə ifadələri eşitmək olur: “prokuror necə de-

yıbsə elə də olacaq". İnsanlar məhkəmənin prokurorun xahişini rədd etməyəcəyini düşünərək, hətta məhkəmə hökmünün çıxarılmasını gözləmədən məhkəmə iclasını tərk edirlər. Məhkəmə auditoriyasında belə bir təəssürat yaranır ki, "hamıdan böyük" prokurordur. Əslində isə prosesin sahibləri – hakimlər prokurorun təklif etdiyi cəza həddi ilə razılaşmır və ya daha ağır, ya da daha yüngül cəza təyin edirlər. Bundan əlavə göstəririlər ki, bu cür çirkin hallar aradan qaldırılmalıdır. Məhkəmənin, ədalət mühakiməsinin, hakimlərin müstəqilliyinin nüfuzunun aşağı salınmasında ifadə olunan hallar həmişəlik aradan qaldırılmalıdır; işin həll edilməsində məhkəmənin və hakimin rolu haqqında olan yanlış fikirlər aradan qaldırılmalıdır. Cinayətin açılmasına aktiv kömək yüngülləşdirici hal kimi qəbul edilir. Lakin bəzi prokurorlar cəza tədbiri barədə təklif irəli sürərkən bu faktı unudurlar. Bəzən prokuror cinayətin üstünün açılmasına aktiv kömək göstərmiş təqsirləndirilən şəxsə özünü təqsirli hesab etməyən və istintaq və məhkəməni yayındırmağa cəhd edən təqsirləndirilən şəxsə nisbətən daha sərt cəza verilməsini xahiş edir. Prokurorun bu cür davranışı yol verilməzdir [12]. İlk növbədə, prokuror məhkəmənin diqqətini cinayətin üstünün açılmasına aktiv kömək göstərilməsinə yönəldə və bunun əsasında da təqsirləndirilən şəxsə yumşaq davranılmasını xahiş edə bilər.

İttiham çıxışı nəticə ilə sona yetir. Lakin ittiham çıxışının müstəqil hissəsi kimi ona yanaşmaq heç də hər zaman məqsədemüvafiq sayılmır. Nəticə hissəsinə o halda zərurət yaranır ki, xüsusi ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən işə baxılır, yaxud işə baxılması çoxsaylı məhkəmə auditoriyasının iştirakı ilə həyata keçirilir. Çıxışın nəticə hissəsi qısa, aydın, dəqiq olmalı, prosesdə iştirak edən şəxslərə güclü emosional təsir göstərməli və çıxışın bütün əvvəlki hissələrindən irəli gəlməlidir. İttiham çıxışının nəticə hissəsi işin mahiyyətini, onun özünəməxsusluğunu və siyasi xarakteristikasını əks etdirməlidir. Prokuror o halda ittihamdan imtina edir ki, iş üzrə bütün sübutlar tam araşdırılmış olsun və məhkəmə istintaqı bitsin. Prokuror məhkəmə müzakirəsi gedişində ittihamdan imtinanı formalaşdırır, əsaslandırır və sübut edir. Öz çıxışında prokuror ittihamdan imtina

edilməsinin motivlərini şərh edir və bəraət üçün konkret əsasları göstərir. Bu prokurorun birinci instansiya məhkəməsində etdiyi çıxışının müstəqil növüdür. Yalnız arqumentlərin gücü, gətirilən dəlillərin inandırıcılığı, tutarlı sübutlar hakimlərin daxili inamının tam formalaşması üçün əhəmiyyət daşıyacaq. İttiham çıxışında iş üzrə toplanmış bütün sübutlar sistemə salınır. İşin xüsusiyyətindən asılı olaraq bəzi hallarda prokuror məhkəmə istintaqı gedişində ittihamdan nəyin ayrıldığını göstərir və ittiham çıxışının məzmununu şərhinə keçir. Digər hallarda isə tam sübut olunmuş materiallara əsaslanır, daha sonra təsdiq olunmayan və bu səbəbdən ittihamdan çıxarılmalı olan halların üzərində dayanır. Prokurordan ömürlük azadlıqdan məhrum etmə barədə cəza tədbirinin seçilməsi barədə təklif verərkən xüsusilə diqqətli olması tələb olunur. Qanun ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürməyə görə bu cəzanın tətbiqinə yol verir, lakin onun tətbiqini məcburi hesab etmir. Buna görə də prokuror ittiham çıxışında bu cəzanın təyin edilməsinin motivlərini şərh edir. Əgər təqsirləndirilən şəxs bir neçə cinayətin törədilməsində ittiham olunursa, prokuror onun fikrincə hər bir cinayət əməlinə görə ayrılıqda və daha sonra cinayət əməllərinin məcmusuna görə hansı cəza tədbirlərinin tətbiq edilməli olmasını göstərir. Mülki iddianı müdafiə edən prokuror onu konkret şəkildə əsaslandırmaqlı, özünün sübutlarla əsaslandırılmış və təsdiq edilmiş fikrini bildirməlidir. Ədəbiyyatda prokurorun hansı anda ittihamdan imtina etməsinin mümkünlüyü məsələsi barədə vahid fikir yoxdur. Deməli, məhkəmə istintaqı gedişində prokuror işin əlavə istintaqa göndərilməsinin zəruriliyi barədə öz fikrini bildirir. Əgər prokurorun bu vəsatətinə etiraz edilsə və ona çıxış etmək üçün söz verilsə, o halda prokuror öz çıxışını işin əlavə istintaqa göndərilməsinin zəruriliyi məsələsinə həsr etməlidir.

Belə hallarda prokuror ilkin istintaqdakı boşluqları doldurmaq üçün məhkəmə istintaqının yenilənməsi barədə vəsatət qaldırılmalıdır. Əgər yekunda prokuror nəticəyə gəlsə ki, məhkəmə istintaqının materialları təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülən ittihamı təsdiqləmir, belə olan halda o, ittihamdan imtina etməli və imtinanın motivlə-

rini məhkəməyə şərh etməlidir. V.M.Saviskiy aşağıdakı təklifi irəli sürür: işin əlavə istintaqa göndərilməsi barədə vəsatət məhkəmə tərəfindən rədd edildiyi halda prokuror məhkəmə müzakirəsində mövcud olan sübutları bir daha qiymətləndirərək öz qərarını dəqiq formalaşdırmalıdır: ittihamı müdafiə etməkdə davam etmək və ya ondan imtina etmək.

İttihamdan imtina edilməsi və bəraət verilməsi barədə təklif irəli sürülməsi müxtəlif prosessual mahiyyət daşıyır. Əgər ittihamdan imtina edilməsi ittihamın sübut olunmasının düşünülüb qiymətləndirilməsinin nəticəsidirsə, bəraət verilməsi barədə təklif irəli sürülməsi gələcək hökmün xarakteri barədə bir fikirdir. Bununla əlaqədar olaraq prokuror ittihamdan imtina etməsini əsaslandır-

dıqdan sonra öz xahişini təqribi olaraq aşağıdakı şəkildə ifadə etməlidir: “Buna görə də mən ittihamdan imtina edirəm və bəraətverici hökmün çıxarılmasını xahiş edirəm”.

Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin lüğət tərkibinə dərinlən bələdlilik, onun fonetik, leksik-semantik və qrammatik normalarına yiyələnmək, dil qanunlarını nitqdə düzgün tətbiq edə bilmək zəruridir. Söz ehtiyatı zəngin olan, sözlərin mənə çalarlarını nitqində düzgün əlaqələndirməyi bacaran, geniş erudisiyalı insan öz fikrini çətinlik çəkmədən məntiqi cəhətdən ifadə edə bilmək qabiliyyətində olur. Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər vardır, hansı ki, onlar mədəni nitqin keyfiyyətləridir. Ümumilikdə isə bütün bunlar nitqin normativliyidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Prokurorluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il), Bakı, “Hüquq Yayın Evi”, - 2016
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. C.H.Mövsümovun, B.C.Kərimovun və Ə.H.Hüseynovun redaktəsi ilə. “Digesta”. -Bakı, -2013.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (2000-ci il). Bakı, Qanun, -2016.
4. Qasimov Ə.Ə. Birinci instansiya məhkəməsində dövlət ittihamçısının çıxışının xüsusiyyətləri / Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri (elmi-analitik və praktik jurnal). -Bakı, №3(27), -2011.
5. Qasimov Ə.Ə. Cinayət işi başlama ilə əlaqədar meydana çıxan problemlər və onların ibtidai araşdırma-ya rəhbərlik edən prokuror tərəfindən həlli. -Bakı, 2008.
6. Qasimov Ə.Ə. Kriminal aləm: təsvir və ifadə vasitələri. -Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, -2016
7. Qasimov Ə.Ə. Prokurorun nitqinin anlayışı, əhəmiyyəti və məzmunu. Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri (elmi-analitik və praktik jurnal). -Bakı, №2 (26), -2011
8. Qurani-Kərim və açıqlamalı məalı (Azərbaycan dilinə tərcümə edən prof. Fazil Qaraoğlu). -Bakı, “Nurlar”, -2007
9. Səfərli A. Dilimizi bilməsək nitq mədəniyyətinə yiyələnmə bilmərik. Bədən Təربiyəsi və İdman Akademiyasının Elmi Xəbərləri. №2, -Bakı, 2016, -s.168-174.
10. Səfərli A. Sözlün işığında. -Bakı: Desk çap evi, 2-018, -602 səh.
11. Громничкий М.Ф. Речь прокурора на суде по уголовным делам // Судебное красноречие русских юристов прошлого. -М., -1992.
12. Даев В.Г. Процессуальные функции и принцип состязательности в уголовном судопроизводстве // Правоведение, -1974, № 1
13. Касумов А.А. Особенности прокурорского надзора в Азербайджанской Республике / Dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Bakı Dövlət Universiteti. -Bakı, -2009 (14 may)
14. Родионов С. Следователь прокуратуры. Л., -2008
15. Сергеич П. Уголовная защита. «Ерайт», -Москва, -2009
16. Тимофеев А.Г. Речи сторон в уголовном процессе. - СПб., -1897.
17. Шейнов В.П. Психотехнологии влияния. Технология скрытого управления людьми. -М.: АСТ; Мн.: Харвест, -2005
18. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Handbook_access_justice_AZE

Айнур СЕФЕРЛИ

ЗНАЧЕНИЕ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ В ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ ДЛЯ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ: РЕЧЬ ОБВИНЯЕМОГО И ЗАЩИТЫ**РЕЗЮМЕ**

«Культура речи» пропагандирует красоту, тонкость, гармонию нашего литературного языка, показывает способы устранения недостатков в речевом процессе. Речь как индивидуально-психологическое событие зависит от способов выражения, форм проявления, коммуникативной цели и т. Д. отличается своими характеристиками. Мир интересной и живой речи во многом связан с манерой речи и обработкой звуков. Умение говорить просто и красиво - это наука сама по себе, и у нее есть особые законы. Одним из наиболее важных вопросов для определения преступления, мер наказания и вынесения законного и разумного приговора является выражение мнения. Важная роль в выполнении этой задачи выпадает на выступление прокурора в суде. В своем выступлении прокурор помогает суду разрешить уголовное дело законным и разумным образом с точки зрения государственного обвинения. Содержание обвинительного заключения, как и любой другой речи, определяется содержанием речи говорящего. Обвинение заканчивается результатом. В результате возникает необходимость рассматривать дело, имеющее особую общественно-политическую значимость, или рассматривать дело с большой судебной аудиторией. Результат должен быть кратким, ясным, точным и оказывать сильное эмоциональное воздействие на участников процесса. Заключительная часть обвинительного заключения должна отражать суть дела, его специфику и политические характеристики.

Ключевые слова: культура речи, судебная речь, речь обвинителя, речь адвоката

Aynur SEFERLI

IMPORTANCE OF SPEECH CULTURE IN PERSONNEL TRAINING FOR INTERNAL AFFAIRS BODIES: SPEECH OF THE ACCUSED AND DEFENSE**SUMMARY**

"Speech culture" promotes the beauty, subtlety, harmony of our literary language, shows ways to eliminate shortcomings in the speech process. Speech, which is an individual-psychological event, depends on the methods of expression, forms of manifestation, communicative purpose, etc. is distinguished by its characteristics. The world of interesting and lively conversation is very much connected with the way of speaking and processing of sounds. Being able to speak simply and beautifully is a science in itself, and it has special laws. One of the most important issues for the definition of a crime, punitive measures, and the issuance of a lawful and reasonable sentence is the expression of opinion. An important role in the performance of this task falls on the prosecutor's speech in court. In his speech, the prosecutor assists the court in resolving the criminal case in a lawful and reasonable manner from the point of view of public prosecution. The content of the indictment, like any other speech, is determined by the content of the speaker's speech. The indictment ends with a conclusion. As a result, there is a need if a case of special socio-political significance is considered, or the case is heard with the participation of a large audience. The result should be short, clear, precise, and have a strong emotional impact on those involved in the process. The concluding part of the indictment should reflect the essence of the case, its specificity and political characteristics.

Key words: speech culture, courtroom speech, prosecutor's speech, defense attorney's speech

UOT 343.98 + 340.13

Əmir MƏMMƏDRZAYEV

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının DİO-da əməliyyat-axtarış
fəaliyyəti kafedrasının müəllimi, polis leytenantı
e-mail:emirmemmedrzayev@gmail.com

<https://doi.org/10.6213/KCUI7543>

İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞ HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ QORUNMASI ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində insan hüquq və azadlıqlarının qorunması fundamental prinsiplərdən biri kimi araşdırılmışdır. İnsan hüquqlarının effektiv qorunması üçün nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğu vurğulanır. Almaniya, ABŞ və Böyük Britaniya kimi dövlətlərdə tətbiq olunan müxtəlif hüquqi nəzarət mexanizmləri izah edilir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də bu sahə ilə bağlı hüquqi mexanizmlər araşdırılır və AİHM presedentləri və beynəlxalq hüquqi sənədlərin bu fəaliyyətdə insan hüquqlarının müdafiəsinə təsiri qeyd olunur. Əməliyyat-axtarış tədbirləri zamanı insan hüquqlarının səmərəli şəkildə təmin olunması üçün şəffaflığın təmin edilməsi, tədbirlərin müvafiqlik və proporsionallıq prinsipinə uyğun aparılması, eləcə də məhkəmə nəzarətinin gücləndirilməsinin əsas şərtlərdən olduğu açıqlanır.

***Açar sözlər:** İnsan hüquq və azadlıqları, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, beynəlxalq hüquq, hüquqi müdafiə mexanizmləri, məhkəmə nəzarəti və s.*

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti (ƏAF) dövlətin hüquq-mühafizə funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün əsas vasitələrdən biridir. Lakin bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına müdaxilə riski yüksək olduğundan, bu hüquqların qorunması ƏAF-nin əsas prinsiplərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə insan hüquqlarının ƏAF zamanı qorunmasının hüquqi əsasları və beynəlxalq təcrübədə tətbiqi ilə bağlı məsələlər araşdırılır.

II Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq ictimaiyyət başa düşdü ki, bərabər və ayrılmaz hüquqlar azadlığın, ədalətin və ümumi sülhün əsasıdır. Müharibənin dəhşətli nəticələri bəşəri vicdanı

sarsıdan dəhşətli əməllərə yol açmışdır. Bu səbəbdən, insan hüquqlarının qanunla qorunması zamanın tələbinə çevrilmişdir. Bu öhdəliyin səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi üçün hüquq və azadlıqların ümumi şəkildə dərk edilməsi vacibdir. Bu çərçivədə beynəlxalq münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynayan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 1945-ci ildə San-Fransiskoda yaradılmış və insan hüquqlarının qorunması sahəsində bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlərin qəbuluna səbəb olmuşdur [4]. Həmin sənədlərə aşağıdakılar daxildir:

- 1948-ci il 10 dekabr tarixində qəbul edilmiş İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsi;
- 1966-cı il 16 dekabrda qəbul olunmuş İqtisadi,

Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt;

- 1966-cı il 16 dekabrda qəbul edilmiş Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt

Beynəlxalq hüquqi aktlarda şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı, sərbəst yaşayış yeri seçmək hüququ, yazışma və ünsiyyətin məxfiliyi, həmçinin şəxsin şərəf və ləyaqətinin qorunması əsas hüquqi dəyərlər kimi tanınır. Bu sənədlərdə qeyd olunan hüquqlara qanunsuz müdaxilənin yolverilməz olduğu xüsusi olaraq vurğulanır. Belə ki, İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsinin 12-ci maddəsi, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 17-ci maddəsi və Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsi bu sahədə hüquqi təminatların əsasını təşkil edir.. [9]. Bundan əlavə, hüquqları pozulan şəxslərə effektiv müdafiə imkanlarının yaradılması, milli məhkəmələrin bu funksiyanı yerinə yetirməsi və dövlətlərin bu istiqamətdə öhdəlik daşması açıq şəkildə qeyd edilir (məsələn, Bəyannamənin 8-ci, Paktın 2-ci və Konvensiyanın 6 və 13-cü maddələri). Bu hüquqlar müəyyən hallar – milli təhlükəsizlik, ictimai asayiş, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və s. üçün qanuni şəkildə məhdudlaşdırıla bilər (Bəyannamənin 29.2-ci, Konvensiyanın 8.2-ci maddəsi). Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti hüquqi fəaliyyət növlərindən biri olaraq, insanları, cəmiyyəti və dövləti cinayətkar qəsdlərdən qorumağa və bu sahədə dövlət orqanlarının üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Azərbaycanda bu sahədə normativ bazanın formalaşması 28 oktyabr 1999-cu ildə “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun qəbul olunması ilə başlanmışdır. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına riayət olunması, bu məqsədlə təminatlar sisteminin nəzərdə tutulması, hər şeydən əvvəl, “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunla həmin fəaliyyətin qarşısında qoyulmuş məqsədlərdən irəli gəlir [10]. Bu Qanunun 1-ci maddəsinin II hissəsində əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinin əsas məqsədi aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Belə ki, bu fəaliyyətin əsas qayəsi insanın həyatı, sağlamlığı, hüquq və azadlıqları, hüquqi şəxslərin qanuni maraqları, dövlət və hərbi

sirr, eləcə də milli təhlükəsizliyin cinayətkar hərəkətlərdən qorunmasıdır [3]. Beynəlxalq təşkilatlar da ƏAF zamanı insan hüquqlarının qorunmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Bu baxımdan, Avropa İttifaqının Əsas Hüquqlar Agentliyi (FRA) tərəfindən irəli sürülən “bilik – hörmət – bacarıq” modeli diqqətəlayiqdir:

- **Bilik:** İnsan hüquqları ilə bağlı təməl biliklər, hüquqi baza, beynəlxalq sənədlər, insan hüquqları sistemləri və prinsipləri barədə məlumatlılıq.
- **Hörmət:** İnsan ləyaqətinə hörmət, ayrışdırıcı istisna olunması, məsuliyyət hissi, empatiya və cəmiyyətlə əlaqə qurma bacarığı.
- **Bacarıq:** Hüquqi prinsipləri praktiki tətbiq etmə, hüquq pozuntularını tanıma, münaqişə idarəsi, arqument qurma və insan hüquqları təhlilini sistemli şəkildə həyata keçirmək [1].

“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 4-cü maddəsinin ikinci hissəsində qeyd olunur ki, şəxsin razılığı olmadan onun şəxsi və ailə həyatına, həmçinin şərəf və ləyaqətinə dair məlumatların yayılması qadağandır [3]. Bu müddəə Konstitusiyanın 46-cı maddəsində təsbit olunmuş “şərəf və ləyaqətin müdafiəsi” hüququ ilə birbaşa bağlıdır və əməliyyat-axtarış tədbirləri çərçivəsində həmin hüququn konkret həyata keçirilməsini təmin edir. Əməliyyat-axtarış tədbirləri həyata keçirilərkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş əsas hüquq və azadlıqların, habelə hüquqi şəxslərin qanuni maraqlarının pozulmasına yol verilməsi yolverilməzdir. İnsan və vətəndaş hüquqlarının məhdudlaşdırılması isə yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş konkret hallarda – cinayətlərin qarşısının alınması və açılması, məhkəmə və istintaq orqanlarından yayınan şəxslərin, həmçinin cəzaçəkmədən boyun qaçıranların və itkin düşənlərin axtarışı zamanı mümkün sayılır (“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanun, maddə 4.2). Qanun bu tələbi hüququn normativ tənzimləmə funksiyasına əsaslanır və ictimai münasibətlər sistemində hüquqi balansın qorunmasına yönəlmişdir. Hüquqların müəyyən hallarda və yalnız qanunla müəyyən edilmiş əsaslarla müvəqqəti məhdudlaşdırılması cəmiyyətin ümumi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Bu ba-

xımdan belə məhdudiyətlər mənfə deyil, əksinə, sosial əhəmiyyət kəsb edən hüquqi müdaxilə tədbirləri kimi qiymətləndirilə bilər. Qeyd edilməlidir ki, insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş hüquqi təminatlar yalnız yuxarıda göstərilən maddə ilə məhdudlaşmır. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı digər normativ hüquqi aktlarda da bu sahədə hüquqların müdafiəsi məqsədilə bir sıra prosedur və institusional mexanizmlər nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Qanunun 13-cü maddəsinin üçüncü hissəsinə əsasən, şəxs tərəfindən cinayət törədilməsi və ya törədilməsinə hazırlıq barədə kifayət qədər əsaslı şübhə olduqda, onun barəsində və əlaqələrinə dair məlumatların toplanması məqsədilə həyata keçirilən əməliyyat tədbirləri zamanı insan sağlamlığına və ətraf mühitə zərər yetirə biləcək texniki vasitələrdən, psixotrop və kimyəvi maddələrdən istifadə olunması qadağandır [3]. Bu norma Konstitusiyanın 41-ci maddəsində təsbit olunmuş “sağlamlığın qorunması hüququ” ilə uyğunluq təşkil edir. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqi şərtləri və hüquqi mexanizmləri ilə bu hüquqi təminatlar üzvi şəkildə bağlıdır. Belə yanaşma həm hüquqi baxımdan səmərəli hesab olunur, həm də hüquqların mahiyyətinin daha aydın şəkildə anlaşılmasına və tətbiqinə şərait yaradır. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti zamanı insan hüquqlarına mümkün müdaxilələr istisna deyil. Bu isə hüquqi baxımdan “hüquqların müvəqqəti məhdudlaşdırılması” kimi qiymətləndirilir. Lakin bu məhdudiyətlər hüququn üstünlüyü və insan ləyaqətinə hörmət prinsiplərinə uyğun olmalı, qanunla əsaslandırılmalı, zərurət və proporsionallıq meyarlarına cavab verməlidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilər və bu, demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallarla (ictimai təhlükəsizlik, ictimai asayiş, sağlamlıq, mədəniyyət, başqalarının hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və s.) məhdudlaşır [2]. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 10-cü maddəsi aşağıdakı hallarda əməliyyat tədbirlərinə yol verildiyini müəyyən edir:

- məhkəmənin qərarı ilə;
- vətəndaşın razılığı ilə;
- təxirəsalınmaz hallarda – bu barədə məlu-

mat sonradan məhkəməyə təqdim olunmaqla [3].

Bu norma insan hüquqlarının müdafiəsində mühüm rol oynayır. Çünki əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hüquqi əsas olmadan, şəxsin razılığı olmadan və ya məhkəmə nəzarətindən yayınaraq həyata keçirilməsi Konstitusiyaya və beynəlxalq hüquqla ziddiyyət təşkil edir. **Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 17-ci maddəsi** və **Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsi** də göstərir ki, şəxsi həyata müdaxilə yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş, zəruri və proporsional ola bilər.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti çərçivəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasını təmin edən əsas mexanizmlərdən biri də bu fəaliyyət üzərində idarə, prokurorluq və məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsidir. Qanunvericilikdə bu nəzarət formaları “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 19-cu, 19-1 və 20-ci maddələrində ətraflı şəkildə tənzimlənmişdir. Xüsusilə məhkəmə nəzarəti, hüquqi təminatların effektivliyinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onun prioritet rolu beynəlxalq hüquqi sənədlərdə də vurğulanır. Belə ki, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 8-ci maddəsində göstərilir ki, “hər bir şəxsin, ona Konstitusiyaya və ya qanunvericiliklə tanınan əsas hüquqları pozulduqda, bu hüquqların bərpası üçün səlahiyyətli milli məhkəmələrə müraciət etmək hüququ vardır” [9]. Bir sıra dövlətlər ƏAF-nin insan hüquqlarına müdaxilə riskini minimuma endirmək üçün əlavə təminatlar müəyyən etmişdir. Məsələn:

- **Almaniya** – Almaniya əməliyyat-axtarış tədbirlərinə nəzarət məqsədilə “G10-Kommission” adlı xüsusi müstəqil nəzarət orqanı fəaliyyət göstərir. Bu orqan, dövlətin təhlükəsizlik maraqları ilə fərdi hüquqlar arasında balans təmin etmək məqsədi daşıyır və fəaliyyətini hüquqi çərçivədə həyata keçirir (Bundestag, n.d.) [5].
- **ABŞ** – FISA (Foreign Intelligence Surveillance Act) çərçivəsində ABŞ-da əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə dair tədbirlər xüsusi FISA məhkəmələrinin nəzarəti altında həyata keçirilir. Bu məhkəmələr ABŞ-da milli təhlükəsizlik və fərdi azadlıqlar arasında tarazlığın qorun-

ması baxımından əhəmiyyətli hüquqi mexanizm hesab olunur [8].

- **Böyük Britaniya** – Böyük Britaniyada isə “Investigatory Powers Tribunal” və IPCO (Investigatory Powers Commissioner’s Office) qurumları əməliyyat-axtarış tədbirləri zamanı fərdi hüquqların pozulmasının qarşısını almaq və bu fəaliyyətin hüquqi çərçivədə aparılmasına nəzarət etmək funksiyasını yerinə yetirirlər. Bu strukturlar dövlətin şəffaflıq və hüquqi hesabatlılıq öhdəliklərini təmin edir [7].

Bu orqanların fəaliyyəti dövlətin təhlükəsizliyini qorumaqla yanaşı, vətəndaşların şəxsi həyatlarının toxunulmazlığını təmin etmək məqsədi daşıyır. Müstəqil nəzarət orqanları, əslində, hüquq-mühafizə strukturlarının insan hüquqlarını pozmasının qarşısını almaq məqsədilə zəruri nəzarət və tənzimləmə funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bu cür institutların fəaliyyəti hüquq və azadlıqların qorunmasına mühüm töhfə verir, eyni zamanda proseslərin şəffaflığını artırır. Bu yanaşma əməliyyat-axtarış tədbirləri zamanı baş verə biləcək qanun pozuntularına qarşı təsirli hüquqi müdafiə vasitələrinin mövcud olduğunu göstərir və vətəndaş hüquqlarının dövlət tərəfindən qorunduğunu aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bundan əlavə, qanunvericilikdə nəzərdə tutulur ki, şəxs haqqında aparılmış əməliyyat tədbiri nəticəsində əldə olunmuş məlumatlar hüquqazidd yolla toplanmışsa, bu məlumatlardan sübut kimi istifadə oluna bilməz. Bu da **“qanunsuz sübutların hüquqi qüvvəyə malik olmaması”** prinsipidir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarında bildirilir ki, əməliyyat-axtarış tədbirləri tam şəffaflıq şəraitində və effektiv hüquqi nəzarət mexanizmləri ilə həyata keçirilməlidir; əks təqdirdə bu proses şəxsi həyatın toxunulmazlığına müdaxilə və

hüquqların qanunsuz məhdudlaşdırılması ilə nəticələnmə bilər. AİHM-in təcrübəsinə əsasən, dövlətlər bu sahədə aşağıdakı prinsiplərə əməl etməlidir:

- aydın və dəqiq normativ baza;
- müstəqil və effektiv məhkəmə nəzarəti;
- şəxsin hüquqlarının pozulması halında hüquqi müdafiə mexanizmlərinin mövcudluğu [6].

Sonuncu prinsip bu sahədə qeyd olunan ən vacib ünsürlərdən biridir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 6 sentyabr 1978-ci il tarixli “Klass və digərləri Almaniya qarşı” işində Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, dövlətin təhlükəsizlik məqsədilə tətbiq etdiyi gizli nəzarət tədbirləri şəxsi həyata müdaxilə hesab oluna bilər. Lakin bu müdaxilənin hüquqi əsaslara söykənməsi, qanuni məqsəd güdməsi və demokratik cəmiyyətdə zəruri olması şərtlə bu cür tədbirlərin legitim sayıla biləcəyi bildirilmişdir (AİHM, Klass və digərləri Almaniya qarşı, 1978) [6]. Buna əsasən, məhkəmə göstərmişdir ki, bütün müdaxilələr avtomatik olaraq pozuntu sayılmır – belə tədbirlər qanunla nəzərdə tutulduqda, legitim məqsədlər güddükdə (məsələn, dövlət təhlükəsizliyi) və demokratik cəmiyyətdə zəruri olduqda müəyyən şərtlərlə yolverilən hesab edilə bilər. AİHM burada qeyd etdi ki: “Demokratik bir cəmiyyət özünü qeyri-demokratik fəaliyyətlərdən müdafiə etmək hüququna malikdir”.

Fikrimcə, bu çox düzgün bir yanaşmadır. İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin prioritet məqsədlərindən biridir. Bu fəaliyyət gedişində bəzi şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qanunvericilik çərçivəsində məhdudlaşdırılması bir cəmiyyətin hüquq və azadlıqlarının bütövlüyünü qorumağa xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Avropa İttifaqının Əsas Hüquqlar Agentliyi (FRA) - <https://fra.europa.eu/>
2. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Konstitusiya Qanunu- <https://e-qanun.az/framework/1881>
3. “Azərbaycan Respublikasının ƏAF haqqında” Qanunu-1,4,10,13-cü maddələr maddə-<https://e-qanun.az/framework/2938>
4. BMT-nin Nizamnaməsi - https://az.wikipedia.org/wiki/Birl%C9%2599%C5%259Fmi%C5%259F_Mill%C9%2599t%C9%2599r_T%C9%2599Fkilat%C4%25B1n%C4%25B1n_Nizamnam%C9%2599si

5. Bundestag. (n.d.). G10-Kommission. Deutscher Bundestag. https://www.bundestag.de/ausschuesse/weitere_gremien/g10_kommission
6. European Court of Human Rights. (1978). Klass and Others v. Germany (Application no. 5029/71). <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57510>
7. Investigatory Powers Tribunal. (n.d.). Role and Function. <https://www.ipt-uk.com/>
8. U.S. Department of Justice. (n.d.). Foreign Intelligence Surveillance Act (FISA). Bureau of Justice Assistance. <https://bja.ojp.gov/program/it/privacy-civil-liberties/authorities/statutes/1286>
9. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi. 8-ci maddə. <https://www.coe.int/az/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->
10. Xanlar Bayramzadə. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə nəzarət. <https://www.scribd.com/document/597228816/Kitab-%C6%8Fm%C9%99liyyat-axtar%C4%B1%C5%9F-f%C9%99aliyy%C9%99tin%C9%99-n%C9%99zar%C9%99t>

Эмир МАММЕДРЗАЕВ

ЗАЩИТА ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ПРИНЦИПОВ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается защита прав и свобод человека как один из основных принципов в области оперативно-розыскной деятельности. Подчеркивается необходимость наличия контрольных механизмов для эффективной защиты прав человека. Объясняются различные юридические механизмы контроля, применяемые в таких странах, как Германия, США и Великобритания. Также анализируются юридические механизмы, связанные с этой областью, в законодательстве Азербайджанской Республики, а также рассматривается влияние прецедентов ЕСПЧ и международных правовых документов на защиту прав человека в этой сфере. Подчеркивается, что обеспечение прозрачности, проведение мероприятий в соответствии с принципами соразмерности и необходимости, а также усиление судебного контроля являются основными условиями эффективной защиты прав человека в процессе оперативно-розыскной деятельности.

Ключевые слова: Права и свободы человека, оперативно-розыскная деятельность, международное право, механизмы правовой защиты, судебный контроль и т. д.

Amir MAMMADRZAYEV

PROTECTION OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS AS ONE OF THE FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITY

SUMMARY

This article examines the protection of human rights and freedoms as a fundamental principle in the field of operational-search activities. The necessity of having oversight mechanisms for the effective protection of human rights is emphasized. Various legal oversight mechanisms implemented in countries such as Germany, the USA, and the United Kingdom are explained. The legal mechanisms related to this field in the legislation of the Republic of Azerbaijan are also explored, and the impact of the European Court of Human Rights (ECHR) precedents and international legal documents on the protection of human rights in this context is discussed. It is emphasized that ensuring transparency, conducting measures in accordance with the principles of necessity and proportionality, and strengthening judicial oversight are key conditions for the effective protection of human rights during operational-search activities.

Key words: Human rights and freedoms, operational-search activity, international law, legal protection mechanisms, judicial supervision, etc.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word programında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm., soldan və sağdan 20 mm. boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlərinin göstərilsin;
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı, ünvanı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi göstərilsin;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində - 5-7 söz);
- xülasə (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində - 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılsın və nömrələnsin;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilsin. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətirləti istinadlar verilməsin;
- məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər;
- Redaksiyaya daxil olan məqalələrdə plagiatın mövcudluğunun nəticəsini təqdim edilsin;
- Məqalələrdə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilsin;
- Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin məzmununa uyğun olaraq müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticənin, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsinin və s. aydın şəkildə verilsin;
- Məqalədə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumatın, mənbələrin elmi məqalələr üçün bibliografik təsvirə uyğun verilsin;
- Ədəbiyyat siyahısında əsasən son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı elmi mənbələrə, istinadlara üstünlüyün verilsin;
- Azərbaycan dilində olan məqalələrin xülasəsinin rus və ingilis dillərində, rus dilində olan məqalələrin xülasəsinin Azərbaycan və ingilis dillərində verilsin;
- Xülasələrin yazıldığı dillərdə açar sözlərinin verilsin;
- Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in tam adının göstərilsin;
- Məqalələrin müvafiq dillərdə olan eyniməzmunlu xülasələrinin məqalələrin məzmununa uyğunluğunun olsun;
- Məqalələrin elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunsun.

Məqalənin göndərilməsi üçün elektron ünvan: xeberler.elmi@mail.ru

Əlaqə telefonu: +99450 567-17-05

Requirements for submitting articles to the Scientific News of the Police Academy

The text of the article should be typed in Microsoft Office Word, Times New Roman font (font size 12), 1 space, 25 mm above and below, and 20 mm left and right.

The following information should be presented in the structure of the article:

- UDC (universal decimal classification);
- title of the article, author's name, surname, scientific degree, name and position of the institution where he works, e-mail address and mobile phone number;
- keywords (in Azerbaijani, Russian and English - 5-7 words);
- annotation (in Azerbaijani, English and Russian languages, including the title of the article, author's name and surname - 4-5 lines);
- the reference list should be written and numbered in alphabetical order;
- number of the literature used after the reference in the text and relevant pages are shown in square brackets. For example: 15 p. 120-122. Footnotes should not be given below the text;
- The volume of the article is 5-10 pages and can be submitted in Azerbaijani, Russian and English languages.

e-mail address for sending the articles: xeberler.elmi@mail.ru

Contact number: +99450 567-17-05

DÜZƏLIŞLƏR

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün: